

DHVANYĀLOKA
OF
ĀNANDAVARDHANA
[UDDYOTA II]

EDITED
WITH AN ELABORATE ENGLISH EXPOSITION

BY

SRI BISHNUPADA BHATTACHARYA, M.A., P.R.S.,
ESHAN SCHOLAR, GRIFFITH PRIZEMAN, KĀVYATĪRTHA
*Associate Professor of Sanskrit Language & Literature,
Department of Post-Graduate Training and Research,
Sanskrit College, Calcutta.*

WITH A FOREWORD

BY

DR. SUSHIL KUMAR DE, M.A., P.R.S., D.Lit (London)
PROFESSOR OF SANSKRIT LANGUAGE & LITERATURE,
DEPARTMENT OF POST-GRADUATE TRAINING
AND RESEARCH SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA

FIRM. K. L. MUKHOPADHYAY
6/1A, Banchharam Akrur Lane,
CALCUTTA-12

DHVANYĀLOKA OF ĀNANDAVĀRDHANA

[UDDYOTA II]

EDITED
WITH AN ELABORATE ENGLISH EXPOSITION

BY
SRI BISHNUPADA BHATTACHARYA, M A P R S.,
ESHAN SCHOLAR, GRIFFITH PRIZEMAN, KAVYĀTIRTHA
*Associate Professor of Sanskrit Language & Literature,
Department of Post-Graduate Training and Research,
Sanskrit College, Calcutta*

WITH A FOREWORD
BY
DR. SUSHIL KUMAR DE, M A , P R S , D Lit (London)
PROFESSOR OF SANSKRIT LANGUAGE & LITERATURE,
DEPARTMENT OF POST-GRADUATE TRAINING
AND RESEARCH, SANSKRIT COLLEGE
CALCUTTA

FIRMA K L MUKHOPADHYAY
6/1A, Banchharam Akrur Lane,
CALCUTTA-12.

Published by
K L Mukhopadhyay
6/14, Birencharam Akru Lane
Calcutta-12

First Edition, June 1957

Printed by
D P Mitra
at the Elm Press
63, Beadon Street,
Calcutta-6

Preface to the Second Uddyota

The present fasciculus comprises the Second Uddyota of the *Dhvanyāloka*, the publication of which was announced several months ago in the Preface to the First Uddyota. In preparing the present Uddyota the author has tried to utilise the collations of manuscripts in the possession of Dr. Sushil Kumar De, the following being particularly important —

A—India Office MS No. 1008 E 1135

(Devanāgarī)

B—Bhandarkar Oriental Institute MS No. 257 of 1875-76 (S'āradā script)

C—Do. No 255 of 1875-76

D—Do. No 256 of 1875-76 (S'āradā script).

The author has tried to make the Supplementary notes appended at the end of the volume as much exhaustive and helpful as possible, important textual variants being noticed with care whenever necessary.

The author takes this opportunity to acknowledge his heartfelt gratitude to all oriental scholars and students of Sanskrit Poetics, who have received these humble efforts of his with enthusiasm and favour and his indebtedness to his teachers, who have all along encouraged him in his arduous task. God willing, the remaining Uddyotas would also be published in due course.

Sanskrit College,• }
May 15, 1957. }

Bishnupada Bhattacharya

CONTENTS

	Pages
1 Preface .. .	iii
2 Text and Exposition .. .	1—141
3 Appendices	
(i) Appendix I : Supplementary Notes.	145—168
(ii) Apperdix II . . .	169—172
(a) Alphabetical Index of <i>Kārikās</i>	-
(b) Alphabetical Index of <i>Vṛtti</i> -verses	
(c) Alphabetical Index of Illustrative Quotations in the <i>Vṛtti</i> .	

DHVANYĀLOKA

[UDDYOTA II]

TEXT

११। एवमविवक्षितवाच्य-विवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध्वनि-
द्विप्रकारः प्रकाशितः। तत्राविवक्षितवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेद-
मुच्यते—

अथान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥१॥

तथाविधाभ्यां च ताभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव विगेषः ॥

EXPOSITION

§ 1 We have already noted in our notes on the last *Uddyota* (I Sec § 41) that classification of *dhvani* into अविवक्षितवाच्य and विवक्षितान्यपरवाच्य varieties was shown by the *Vrttikāra* in anticipation of the *Kārikākāra*'s view expressed later on, though the latter was completely silent on the point in that *Uddyota*. In this opening *kārikā* of the Second *Uddyota* the *Kārikākāra* shows the classification as already noticed by the *Vrttikāra* beforehand. Compare Abhinavagupta's remarks .

“वृत्तिकार सङ्गतिमुद्द्योतस्य कुर्वाण उपक्रमते—एवमित्यादि।
प्रकाशित इति। मया वृत्तिकारेण सतेति भावः। न चैतन्मयोत्-
सूत्रमुक्तम्, अपि तु—कारिकाकाराभिप्रायेणेत्याह—तत्रेति। तत्र द्वि-
प्रकार-प्रकाशने वृत्तिकारकृते यन्निमित्तं बीजभूतमिति सम्बन्धः। यदि
वा—तत्रेति पूर्वशेषः। तत्र प्रथमोद्द्योते वृत्तिकारेण प्रकाशितस्य
अविवक्षितवाच्यस्य य. प्रभेदोऽवान्तरप्रकारस्तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते।

तदवान्तरभेदप्रतिपादनद्वारेण अविवक्षितवाच्यस्य यः प्रभेदो विवक्षित-
वाच्यात् प्रभिवत्त्वं तत्प्रतिपादनायेदमुच्यते । भवति मूलतो द्विभेदत्वं
कारिकाकारस्यापि सम्मतमेवेति भावः ॥”—*Op. cit.*, pp. 165-166.

In the present *kārikā* the *Kārikākāra* mentions the two sub-
divisions (अवान्तर-भेद) of the अविवक्षित-वाच्य variety of
dhvani. They are—(1) अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य-ध्वनि, and (2)
अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य-ध्वनि. Abhinavagupta in his *Locana* ad-
mirably brings out the characteristic features of each of these
two sub-varieties. Comp : “.....येन वाच्येन अविवक्षितेन सता-
विवक्षितवाच्यो ध्वनिर्व्यपदिश्यते, तद् वाच्यं द्विवेति सम्बन्धः ।
योऽर्थं उपपद्यमानोऽपि तावत्तैवानुपयोगात् धर्मान्तरसंवलनयाऽन्यता-
मिव गतो लक्ष्यमाणोऽनुगतधर्मी सकसूत्रन्यायेनास्ते स रूपान्तरपरिणत
उक्तः । यस्तु अनुपद्यमान उपायतामात्रेण अर्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा
पलायत इव स तिरस्कृत इति ॥”—*Op. cit.*, pp. 166-67. Thus,
while in the first sub-variety of अविवक्षितवाच्य-ध्वनि the वाच्य
sense, though not totally incompatible, is transformed into one
characterised by new attributes, in the second sub-variety the
वाच्य sense is totally incompatible and as such has to be aban-
doned altogether, being used only as a means towards the
comprehension of the suggested sense.

तथा....विशेषः—Now, it might be contended that in the
present *kārikā* the author has shown the two-fold division of
the expressed sense (वाच्यार्थ) only. So, how can it be con-
strued as referring to the classification of the suggested sense
(ध्वनि) ? To this the *Vṛttikāra* replies by pointing out that
as the nature of the suggested sense (व्यङ्ग्य) also differs accord-
ing as the suggestive elements (व्यञ्जक) like वाच्य, वाचक etc.
vary, there can be no incongruity in construing the *kārikā*
as referring to the main classifications of the suggested sense.
Compare : ‘ननु व्यङ्ग्यात्मनो यदा ध्वनेर्भेदो निरूप्यते तदा वाच्यस्य

द्विधेति भेदकयत्न न सगनमित्यागङ्गाह—तथाविधाभ्यां चेति । चो
यन्मादर्थे । व्यञ्जकवैचित्र्याद्धि युक्त व्यङ्ग्यवैचित्र्यमिति भावः ।
व्यञ्जके त्वर्थे यदि ध्वनिगदस्वना न कश्चिद् दोष इति भावः ॥—
'Locana, p 167

TEXT

§ २ । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा—

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाका घना

वाताः शोकरिणः पयोदमुहदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे

वदेद्वो नु कथं भविष्यति इहा हा देवि धीरा भव ॥

—इत्यत्र राम-गव्यः । अनेन हि व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतः संज्ञो
प्रत्याख्यते, न संज्ञिमात्रम् ॥

EXPOSITION

§ 2 The speaker of the verse quoted is Rāma himself
So, if the सज्ञा (Proper name) राम in the expression रामोऽस्मि
सर्वं सहे referred to the person bearing that name only and
nothing else, then the use of such a word would have been
regarded as faulty. But, here, the word राम does not merely
convey the primary sense—viz Dasaratha's son, who is the सज्ञिन्
referred to by the सज्ञा राम, but the latter as characterised
by such attributes (धर्म) as सकलदुःखभाजनत्व, राज्यनिर्वासितत्व
etc Thus the वाच्यार्थ is transformed (परिणत) from a mere
सज्ञिन् to some other sense which includes within its scope
the expressed sense—viz सज्ञिन् itself (Rāma in the present
instance) as well The attributes (धर्म) are, however, compre-
hended through suggestion (व्यञ्जना) अनेन हि.... संज्ञिमात्रम्
—परिणाम or transformation has a technical sense in Sāṃkhya
philosophy, which is also applicable here Compare :—

“जहद् धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा ह्ययम् ।

तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स उच्यते ।”

—(Quoted by Jayaratha in his *Vimarsinī*, p 41)

Abhinavagupta thus explains the *vṛtti* : अनेनेति रामशब्देन अनुपपन्नमातार्थेनेति भावः । व्यङ्ग्यं धर्मान्तरं प्रयोजनरूपं राज्य-निर्वाहनादि असम्बन्धम् । तच्चामख्यत्वाद् अभिधाव्यापारेण अशक्य-सम्पर्णम् । क्रमेणार्प्यमाणमपि एकधीविषयत्वाभावात् चित्रचर्वणा-पदमिति न चारुत्वातिशयकृत् । प्रतीयमानं तु तदसम्बन्धमनुद्भिन्न-विशेषत्वेनैव किं किं रूपं न महते इति चित्रपानकरसापूपगुडमोदक-न्यानीयविचित्रचर्वणापदं भवति । यथोक्तम्—‘उक्त्यन्तरेणाशक्य-यद्’ इति । एष एव सर्वत्र प्रयोजनस्य प्रतीयमानत्वेनोत्कर्षहेतु-र्मन्तव्यः । मात्रग्रहणेन सञ्जी नात्र तिरस्कृत इत्याह ॥”—*Op cit*, pp 169-70 Compare also Govinda Thakura's *Kāvya-pradīpa* “रामपदं च सर्वसहत्वानुपयुक्तशक्यार्थतया सकलदुःखभाजनत्वं लक्षयत् सीता विनाऽपि जीविष्यामीति व्यञ्जयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति ।”—p. 132 We are to note that Govinda regards the attributes सकल-दुःखभाजनत्वं etc as लक्ष्यं, while according to the *Vṛttikāra* they are व्यङ्ग्यं (Comp. व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतः above)

TEXT

§ 3 । यथा च ममेव विषमबाणलीलायाम्—

ताञ्चा जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहिं घेप्पन्ति ।

रइकिरणान्नुगहिआइं होन्ति कमलाइं कमलाइं ॥¹

—उत्पन्न द्वितीयः कमलशब्दः ॥

EXPOSITION

§ 3 In this verse the second कमल signifies not merely

1. तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥इति, च्छाया॥

'a lotus' but 'a lotus as possessing attributes like सौरभ (fragrance), मौकुमार्य (tenderness) etc' Compare "अत्र द्वितीयकमलशब्द सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपे लब्धे सक्रमिन्वाच्य" — *Pradipa*, 58¹ The verse is really an instance of लाटानुप्रास, for the word कमल though repeated twice has a different significance 'तात्पर्य' in each case and as such there is no defect because of *repetitio* (पौनरुक्त्य) Compare *Ekāvalī* in which this verse is cited under the figure of speech लाटानुप्रास—'अत्र प्रथम कमलशब्दो वस्तुमात्राभिधायी । द्वितीयस्तु सौरभ-सौकुमार्य-कान्तिमत्त्व-समावित-कान्तावदतोपनान्वादिधर्मरूपार्थ इत्यस्त्येव तात्पर्यभेदः ॥' — *Of cit*, p 194

TEXT

§ ४ । अन्यन्तरिस्कृतवाच्यो यथादिकवेर्वाल्लभीकेः—

रविसक्रान्तसौभाग्यस्तुपारावृतमण्डलः ।

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ इति ।

अत्रान्धशब्दः ।

EXPOSITION

§ 4 The term अन्ध is a privative term and as such presupposes the capacity for seeing, which the looking glass (आदर्श) totally lacks The primary sense is therefore to be abandoned altogether in favour of a more suitable sense, which does not comprise within its scope the primary sense (मुख्यार्थ) of अन्ध Thus it is designated as अत्यन्तरिस्कृतवाच्य, which is based on जहत्स्वार्थ-लक्षणा or लक्षण-लक्षणा.

1. "अनुगृह्णाति स्पृष्टानि कमलानि कमलानि मुग्धीणि आह्लादकानि वा भवन्ति । अत्र अन्धामूनेषु कमलत्वजात्यभावो व्यङ्ग्य कमलपद-लक्षणालभ्य । अत्र रविकिरणाननुग्रहेण न केवल सौरभादिगुणहानि, अपि तु कमलत्वमामान्यान्तर्गतरपि नेति लक्षणामूलध्वनि" — *Vaidyanātha Tatsat's Prabhā* thereon

2 *Rāmāyana*, III. 16 13 हेमन्तवर्णने पञ्चवटद्या रामम्योक्तिरियम् — *Locana* °

as has been pointed out in our previous notes Compare °Locana .

“अन्ध इति चोपहतदृष्टिः । जात्यन्धस्यापि गर्भे दृष्ट्युपघातात् । अन्धोऽप्य पुरोऽपि न पश्यति-इत्यत्र निरस्कारोऽन्धार्थस्य न त्वत्यन्तम् । इह तु आदर्शस्य अन्धत्वमागेप्यमाणमपि न सङ्गमिति । अन्ध-शब्दोऽत्र पदार्थस्फुटीकरणागन्तव्यं नष्टदृष्टिगत निमित्तीकृत्य आदर्श-लक्षणया प्रतिपादयति । असाधारणविच्छायत्वानुरागयोगित्वादिधर्म-जातमसंख्य प्रयोजनं व्यनक्ति ॥”—*Op cit* , p 172

Bhattanāyaka, however construes इव with निश्वासान्ध , instead of taking the latter as an adjective qualifying आदर्श, so that the verse is reduced to an illustration of the figure of speech उत्प्रेक्षा. But Abhinavagupta points out the flaws of such an interpretation, as the construction would then be unnecessarily strained Compare :—

“भट्टनायकेन तु यदुक्तम्—‘इवशब्दयोगाद् गौणताऽप्यत्र न काचिद्’ इति, तच्छ्लोकार्थमपरामृश्य । आदर्शचन्द्रमसोर्हि सादृश्य-मिवशब्दो द्योतयति । ‘निश्वासान्ध’ इति चादर्शविशेषणम् । इव-शब्दस्य अन्धार्थेन योजने आदर्शश्चन्द्रमा इत्युदाहरणं भवेत् । योजनं चैतदिवशब्दस्य क्लिष्टम् । न च निश्वासेनान्ध इवादर्थः, स इव चन्द्रमा इति कल्पना युक्ता । जैमिनीयसूत्रे ह्येवं योज्यते न काव्येऽपीत्यलम् ॥”—*Op. cit.*, pp. 172-73

TEXT

§ ५ । गणं च मत्तमेहं धारालुलिअज्जुणाइं अ वणाइं ।
निरहङ्कारमिअङ्का हरन्ति नीलाओ वि निशाओ ॥¹
अत्र मत्त-निरहङ्कार-शब्दौ ॥

I. गगनं च मत्तमेघं धारालुलिताज्जनानि च वनानि ।

निरहङ्कारमृगाङ्का हरन्ति नीला अपि निशा ॥ सकृच्छाया ॥
-हरन्ति उत्सुकयन्तीत्यर्थः—*Locana*

EXPOSITION.

§ 5 मत्तता and अहंकार are primarily attributes of animate and sentient beings, and as they are applied in this verse to मेघ and मृगाङ्क (moon), both being inane objects, they must abandon their primary significance in favour of their implied senses, which do not comprehend within their scope even the least shred of the primary meanings Compare —

“मत्तशब्देन सर्वथैवेहासम्भवत्स्वार्थेन बाधितमङ्गोपयोगक्षीवात्मक-
मुन्वयार्थेन सादृश्यात् मेघाल्लक्ष्यताऽसमञ्जसकारित्व-दुर्निवारत्वादि-
धर्मसहस्र ध्वन्यते । निरहङ्कारशब्देनापि चन्द्र लक्ष्यता तत्पारतन्त्र-
विच्छायात्वोज्जिगमिषारूपजिगीषात्यागप्रभृति ॥” — °*Locana*, p 173.

TEXT

§ ६ । असंलक्ष्यक्रमोद्गोतः क्रमेण द्योतितः परः ।

विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥२॥

मुख्यतया प्रकाशमानो व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा । स च
वाच्यार्थापक्षया कश्चिदलक्ष्यक्रमतया प्रकाशते, कश्चित् क्रमेणेति
द्विधा मतः ॥

EXPOSITION

§ 6. Having thus illustrated in the preceding sections the varieties of the अविवक्षितवाच्य ध्वनि, the *Dhvanikāra* proceeds to the treatment of the other main division of ध्वनि—viz विवक्षितान्यपरवाच्य This is not based on Indication or लक्षणा as the first variety is, and as such the primary sense is neither *altogether repudiated* (अत्यन्ततिरस्कृत) nor *transformed* (अर्थान्तरसंक्रमित). The expressed sense has its importance *per se* But the ultimate object of our cognition is the suggested sense. The latter again may be two-fold—considered from the standpoint of the *sequence* (क्रम)

that intervenes between the cognitions of the वाच्य and व्यङ्ग्य senses. If the sequence is imperceptible—we have the असंलक्ष्यक्रम-variety, which comprises रस, भाव, रसाभास, भावामास, भावोदय, भावशान्ति, भावशबलता etc, if, however the intervening sequence be perceptible, it is known as संलक्ष्यक्रम which might take either the form of वस्तुध्वनि or of अलंकारध्वनि. *Locana* explains the term असंलक्ष्यक्रमोद्योन as—“सम्यङ् न लक्षयितुं शक्यं क्रमो यस्य तादृश उद्द्योत उद्द्योतन-व्यापारोऽस्येति ब्रह्मव्रीहि ।”

TEXT

§ ७ । तत्र—

रस-भाव-तदाभास-तत्प्रशान्त्यादिरक्रमः ।

ध्वनेरात्माऽङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥३॥

रसादिरर्थो हि सहेव वाच्येनावभासते । स चाङ्गित्वेनावभास-मानो ध्वनेरात्मा ॥

EXPOSITION

§ 7 In the present *Kārikā* the *Dhvanikāra* mentions the principal varieties of the असंलक्ष्यक्रमध्वनि भावध्वनि has been defined by Jagannātha as—विभावादिव्यज्यमानहर्षाद्यनतमत्वं तत्त्वम् (i e. भावध्वनित्वम्)—“when any one of the thirty-three *vyabhicārins* enumerated by Bharata becomes manifested by the विभावs and अनुभावs pertaining to it, it is called भावध्वनि (as opposed to रसध्वनि which arises when any one of the eight or nine *sthāyins* is mainly suggested)” For रसाभास and भावाभास compare ‘अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रस-भावयोः’. For the concepts of भावोदय and भावसन्धि as alluded to in the expression ‘तत्प्रशान्त्यादिरक्रमः’ see *Locana* : ‘यद्यपि च रसेनैव सर्वं जीवति काव्यम्, तथापि तस्य रसस्य कषण-चमत्कारात्मनोऽपि कुतश्चिदशात् प्रयोजकीभूतादधिकोऽसौ चमत्-

कारो भवति । तत्र यदा कश्चिदुद्विक्तावस्था प्रतिपन्नो व्यभिचारी चमत्कारातिशयप्रयोजको भवति, तदा भावध्वनि । यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिना भवेन्मयि पुनर्भावाद्रमस्या मनः ।

ता हर्तुं विबुधद्विपोऽपि न च मे शक्ता पुरोवर्त्तिनी
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्मातृति कोऽयं विधिः ॥ ¹

अत्र हि विप्रलम्भरससद्भावेऽपीयति वितर्काख्यव्यभिचारिचमत्-
क्रियाप्रयुक्त आस्वादातिशयः । व्यभिचारिण उदयस्थित्यपाय-
त्रिधर्मकाः । यदाह—‘विविधमाभिमुख्येन चरन्तीति व्यभिचारिण’
इति । तत्रोदयावस्थाप्रयुक्तः कदाचित् । यथा—

याते गोत्रविपर्यये श्रुतिपथं शय्यामनुप्राप्तया ^२

निध्यातं परिवर्त्तनं पुनरपि प्रारब्धमुज्जीकृतम् ।

भूयस्तत् प्रकृतं कृतं च शिथिलक्षिप्तैकदोलैर्लया

तन्वङ्गानां न तु पारितः स्तनभरं ऋष्टुं प्रियस्योरसः ॥

अत्र हि प्रणयकोपस्योज्जिगमिषयैव यदवस्थानं न तु पारित इत्यु-
दयावकाशनिराकरणात्तदेवास्वादजीवितम् । .क्वचित्तु व्यभिचारिण
प्रशमावस्थया प्रयुक्तश्चमत्कारः । .क्वचित्तु व्यभिचारिणः सन्धिरेव
चर्वणास्पदम् । .क्वचिद् व्यभिचार्यन्तरशबलतैव विश्रान्तिपदम् ।
यथा—

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणं क्व च कुलभूयोऽपि दृश्येत सा ।

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषा कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपैहि क खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥ ²

अत्र हि वितर्कौत्सुक्ये मतिस्मरणे शङ्कादन्ये धृतिचिन्तने परस्पर
बाध्यबाधकभावेन द्वन्द्वशो भवन्ती पर्यन्ते तु चिन्ताया एव प्रधानता

1. *Vikramorvaśī*, Act IV

2. *Ibid*, Act IV

ददती परमास्वादस्थानम् । एवमन्यदप्युत्प्रेक्ष्यम् । एतानि चोदय-
सन्धि-शबलत्वादिकानि कारिकायामादिग्रहणेन गृहीतानि ॥”—
Op cit, pp 175-177

रस, भाव etc are called अक्रम (i.e अक्रम-व्यङ्ग्य) as the interval between the cognition of the विभाव's, अनुभाव's etc on the one hand and that of the former, though it actually exists, is so small that it is quite imperceptible and can be easily reckoned as *nonest*. The negative particle (नञ्) in the term अक्रम conveys the idea of *small-ness* (ईषदर्थ) Candidāsa in his commentary on Mammata's *Kāvya-prakāśa* notes 'अक्रम इति नञ् ईषदर्थेऽज्ञेयतापरम् ।'—p 92 The negative particle नञ् has six different senses Compare, 'तत्सादृश्य-मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्य विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिता ॥'—Abhinavagupta here remarks that though रस, भाव etc are usually known as अक्रम, still that does not exclude them from the category of सलक्ष्यक्रमध्वनि Under certain circumstances they might be classed with वस्तुध्वनि and अलंकार-ध्वनि as falling under the latter Compare, 'यो रसादिरर्थः स एवाक्रमो ध्वनेरात्मा न त्वक्रम एव स । [स]क्रमत्वमपि तस्य कश्चिद् भवति । तदा चार्थशक्त्युद्भवानुस्वारूपभेदेति वक्ष्यते ॥—
Op cit, p 174 Usually as soon as we read a poem we become, as it were, *simultaneously* aware of the *emotions* (रस) etc That is why they are called अक्रमव्यङ्ग्य. But in cases where there is a perceptible interval between the cognition of the expressed sense of a poem (consisting of such factors as विभाव's, अनुभाव's etc) and that of the emotions suggested by it, the latter might reasonably be regarded as instances of सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य¹

1 Compare सोऽयं निगदितः सर्वोऽपि रत्यादिलक्षणो व्यङ्ग्यप्रपञ्चः स्फुटे प्रकरणे भटिति प्रतीयेतु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयतमेन प्रमात्रा-सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतो पौर्वापर्यक्रमस्यालक्षणादलक्ष्यक्रमो

स चाङ्गित्वेन.. ध्वनेरात्मा—रस etc constitute the soul of poetic art, subject to this important *proviso*, viz that they are *predominant* over all other elements and subservient to none As Abhinavagupta remarks ननु किं सर्वदैव रसादिरर्थो ध्वने प्रकारः ? नेत्याह । किं न यदाऽङ्गित्वेन प्रधानत्वेनावभासमानः । एतच्च मामान्यलक्षणे 'गुणीकृतस्वार्था'वित्यत्र यद्यपि निरूपितम् तथापि रसवदाद्यलंकारप्रकाशनावकाशदानायानूदितम् ॥"—*Op cit*, pp. 174-75.

TEXT

§ ८। इदानीं रसवदलंकारादलक्ष्यक्रमद्योतनात्मनो ध्वने-
र्विभक्तो विषय इति प्रदर्श्यते—

वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥४॥

रस-भाव-तदाभास-तत्प्रशमलक्षणं मुख्यमर्थमनुवर्त्तमाना यत्र
शब्दार्थालङ्कारा गुणाश्च परस्परं ध्वन्यपेक्षया विभिन्नरूपा
व्यवस्थितास्तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेशः ॥

EXPOSITION

§ 8 In the preceding *kārikā* it has been hinted at that रस etc would be regarded as cases of ध्वनि only when they are predominant (अङ्गित्वेन) and all other elements like the poetic figures (अलंकार's) belonging both to वाच्य and वाचक are subordinate The present *kārikā* explicitly states what was implicit in the preceding *kārikā* with a view to differentiating a case of रसध्वनि proper which is असलक्ष्यक्रम

व्यपदिश्यते । यत्र तु विचारवेद्य प्रकरणम्, उन्नेया वा विभावादयस्तत्र सामग्री-
विलम्बाधीन चमत्कृतेरन्विर्यमिति सलक्ष्यक्रमोऽप्येष भवति ॥—*Rasagan-*
gādhara, p 129 See also *Dhvanyāloka-Vṛtti* on the verse
'एवंवादिन देवर्षी'— (*Kumāra*°, VI 84) and 'Locana thereon
(*Uddyota* II, p. 248)

रसवत् etc. which are no more cases of ध्वनि than such common figures of speech as उपमा, अनुप्रास etc. In instances of रसवत्, प्रेयस्, ऊर्जस्विन् etc रस, भाव etc are comprehended no doubt, but all the same they only serve to enhance the beauty of the expressed sense just as poetic figures like अनुप्रास, उपमा etc beautify the words and ideas to which they belong. But in a case of रसध्वनि (भावध्वनि etc), it is the aesthetic emotion that occupy all our conscious activities, while the expressed sense and the various figures of speech dwindle into insignificance, and merge their individualities towards the highest end in view—viz the suggestion of the aesthetic emotion, so that the individual charms of the particular figures of speech are not relished apart from the aesthetic relish, or as in any way surpassing it. This, however, is not the case in instances of रसवत्, प्रेयस् etc, and as such they can never be regarded as रसध्वनि, भावध्वनि, etc. While in the latter रस (भाव etc) is the soul (अङ्गिन्), in the former it is in the position of a mere constituent element (अङ्ग), and that makes all the difference. Compare :

°Locana : “ननु अङ्गित्वेनावभासमान इत्युच्यते । तत्राङ्गत्वमपि किमस्ति रसादेर्येन तन्निराकरणाय एतद्विशेषणमित्यभिप्रायेण उपक्रमते—इदानीम् इत्यादिना । अङ्गत्वमस्ति रसादीना रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितालकाररूपतायामिति भावः । अनया च भङ्गा रसवदादिष्वलकारेषु रसादिध्वनेर्नान्तर्भाव इति सूचयति । पूर्वं हि समासोक्त्यादिषु वस्तुध्वनेर्नान्तर्भाव इति दर्शितम् । वाच्यं च वाचकं च तच्चास्तवहेतवश्चेति द्वन्द्वः । वृत्तावपि शब्दाश्च अर्थाश्च अलकाराश्चेति द्वन्द्वः ॥”—*Op cit*, p 180 °*Pradīpa* too remarks .—

“एते च गुणीभूता रसादयो रसवदाद्यलकारव्यपदेशं लभन्ते । ननु गुणीभूतो रसो रसवत्, भावस्तु प्रेय, रसभावाभासौ ऊर्जस्वि,

भावशान्तिः समाहितः—इत्यस्त्येव पूर्वेषामलकारव्यवहारः, न पुनर्भावोदयादिषु । तत् कथमेतदुच्यते इति चेत् । यद्यन्यवचन विना मद्वचसि नादरस्तर्हि कश्चित् प्रेक्षावानवस्य ब्रूयात् ‘रसादिना तुल्यन्यायत्वात्’ इति ।”

TEXT

६ । प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।

काव्ये तस्मिन्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः ॥५॥

यद्यपि रसवदलंकारस्य अन्यैर्दर्शितो विषयस्तेथापि यस्मिन् काव्ये प्रधानतयाऽन्योऽर्थो वाक्यार्थोभूतस्तस्य चाङ्गभूता ये रसादयस्ते रसादेरलंकारस्य विषया इति मामकीनः पक्षः । तद्यथा चाटुषु प्रयोऽलंकारस्य वाक्यार्थत्वेऽपि रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्ते ॥

EXPOSITION

§ 9. In the present *kārikā* the *Dhvanikara* expresses his own opinion concerning the true nature of the figures of speech रसवत् etc. When रस, भाव etc. are subordinate to some other element in poetry—whether it be वाक्यार्थ or some other व्यङ्ग्यार्थ, we get the figures of speech रसवत् etc, instead of रसध्वनि etc. Thus the figures of speech रसवत् etc. are instances of अपराङ्ग variety of गुणीभूतव्यङ्ग्य just as समासोक्ति पर्यायोक्त etc. have been shown to be the instances of the same category on account of the suggested sense (viz. वस्तु) being subservient to the expressed sense Compare ‘अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा (वाक्यार्थोभूतस्य) अङ्गं रसादि अनुरणनरूप वा । .. एते च रसवदाद्यलंकाराः ॥’—*Kāvya prakāśa*, Chap. V.

यद्यपि रसवदलंकारस्य मामकीनः पक्षः.—The treatment of

1 Compare Rūpyaka's *Alamkārasarvasva* “भावोदयो भावसन्धिर्भावशबलता च पृथगलंकारा । एते च पृथग् रसवदादिभ्यो भिन्नालंकाराः । एतत्प्रतिपादनं च उद्भटादिभिरेषा पृथगलंकारत्वेन अनिर्दिष्टत्वात् ॥” —*Op cit*, pp. 190-91.

the figures of speech रसवत् etc. as found in the works of the *Dhvanī* school varies from that as recorded in the works of the earlier authors like Bhāmaha, Udbhata, Dandin and others रसवत् as defined by the ancients does not in any way differ from रसध्वनि of the followers of the *Dhvanī* school, i.e. according to them in रसवत्, the sentiments like शृङ्गार, करुण etc. are primarily developed which is just the case in रसध्वनि as well. But the view of the *Dhvanī*-theorists does not correspond with this position of the ancients with regard to रसवत् etc. According to the *Dhvanīkāra* and his followers *rasa* etc., when primarily developed (अभिव्यक्त), can never be regarded as mere embellishments (अलंकार) and classed in the same rank with the ordinary figures of speech like उपमा, अनुप्रास etc. They are the very *soul* (आत्मा) of poetry, and excel in charm all other poetic elements like गुण, अलंकार, रीति etc. Without *rasa* poetic art is like a human body without a *soul*, howsoever adorned it might be with precious ornaments. But when रस etc. are not primarily relished but made subservient to the *expressed sense* or some other *suggested sense* (व्यङ्ग्यार्थ), they cannot claim to be reckoned as the soul as in the previous variety, but are regarded as mere figures of speech. This change in outlook accounts for the difference between the respective treatments of the ancients and the moderns (viz. the *Dhvanīkāra* and his followers) with regard to the figures of speech रसवत्, प्रेयः etc. The view that sentiments like शृङ्गार etc. when primarily developed constitute the soul of a *kāvya* had not yet dawned upon the predecessors of the *Dhvanīkara*, and this lack of scientific outlook was responsible for their muddled opinion. Pratihārendurāja in his commentary on Udbhata's *Kāvyaālankāra-Sāra-Saṁgraha* succinctly hints at this problem, without any comments thereon. Compare.—

“रसाना भावाना च काव्यशोभातिशयहेतुत्वात् किं काव्यालंकारत्वम्
उत काव्यजीवितत्वम् इति न तावद् विचार्यते ग्रन्थगौरवभयात् ।
रसभावस्वरूपं चात्र न विवेचितमप्रकृतत्वाद् बहुवक्तव्यत्वाच्च ॥—
Op cit, p 54.

We might quote however the following extract from the same work as it is highly illuminating and has a good deal of bearing on the present issue —

• “लक्ष्ये तु अलंकाररहितमपि केवलगुणसत्क्रियमाणशब्दार्थशरीर
काव्य दृश्यते । यथा अमरकस्य कवेरनिबद्धशृङ्गाररसस्यन्दी श्लोक —
‘कथमपि कृतप्रत्यापतौ प्रिये स्खलिनात्तरे—’ इति ¹

न खलु अत्रार्थालंकार कश्चित् परिदृश्यते । अथ माधुर्यौजोभ्या
परिवृ हितस्य प्रसादस्य विद्यमानत्वात् काव्यरूपता, ननु, चात्रापि
ईर्ष्याविप्रलम्भ-विरहविप्रलम्भशृङ्गाराभ्या स्वतिरोधोनेनोपकृतः
सभोगशृङ्गारो नायिकानिष्ठो निबद्धस्तद्योगाच्च रसवत्त्वम-
लंकारो भविष्यति । . . . . तत् कथमत्र निरलंकारता उक्ता ।
‘उच्यते । न खलु काव्यस्य रसाना च अलंकारालंकारभावः । किं
तु आत्मशरीरभावः । रसा हि काव्यस्यात्मत्वेनावस्थिताः, शब्दार्थौ
च शरीररूपतया । यथा हि आत्माधिष्ठित शरीर जीवतीति
व्यपदिश्यते, तथा रसाधिष्ठितस्य काव्यस्य जीवद्रूपतया व्यपदेशः
क्रियते । तस्माद् रसाना काव्यशरीरभूतशब्दार्थविषयतयाऽत्मत्वेना-
वस्थानं न त्वलंकारतया । रसाभिव्यक्तिश्च यथायोगं माधुर्यौ-
जोभ्यां तारतम्येनावस्थिताभ्यामुपवृ हितो योऽसौ प्रसादात्मा गुणस्तेन
क्रियते । अतोऽत्र विप्रलम्भशृङ्गारोपकृतस्य सभोगशृङ्गारस्य सगुण-
काव्यात्मत्वेनावस्थानं, न तु काव्यं प्रति अलंकारतयेति युक्तमुक्तम्
—‘निरलंकारमपि काव्यं सगुणं दृश्यते’ इति । एव रसान्तरेषु
भावेषु रसभावाभासेषु च वाच्यम् । तदाहु —

“रसाद्यधिष्ठितं काव्यं जीवद्रूपतया यतः ।

कथ्यते तद्वसादीनां काव्यात्मत्वं व्यवस्थितम् ॥” इति॥

यत्तु रसादीनां पूर्वमलंकारत्वमुक्तं तदेवविधभेदाविवक्षया ॥—*Op. cit.*, pp. 82-83 Compare Abhinavagupta's commentary : अन्यत्रेति—रसस्वरूपे वस्तुमात्रेऽलंकारतायोग्ये वा । मे मतिरित्यन्यपक्ष दृष्टत्वेन हृदि निधाय अभीष्टत्वात् स्वपक्ष पूर्व दर्शयति “तथापीति । स हि परदर्शितो विषयो भाविनीत्या नोपपन्न इति भावः । यस्मिन् काव्ये इति स्पष्टत्वेनासङ्गत वाक्यमित्थं योजनीयम् । यस्मिन् काव्ये ते पूर्वोक्ता रसादयोऽङ्गभूता वाक्यार्थीभूतश्चान्योऽर्थः, चशब्दस्तुशब्दस्यार्थः, तस्य काव्यस्य सम्बन्धिनो ये रसादयोऽङ्गभूतास्ते रसादेरलंकारस्य विषया, स एवालंकारशब्दवाच्यो भवति योऽङ्गभूतः, न त्वन्य इति यावत् ॥”—*Op. cit.*, p. 191.¹

तद्यथा... दृश्यन्ते—The construction of this sentence is somewhat involved Abhinavagupta explains it in two different ways “अत्रोदाहरणमाह—तद् यथेति । तदित्यङ्गत्वम् । यथाऽत्र वक्ष्यमाणोदाहरणे, तथाऽन्यत्रापीत्यर्थः । भामहामिप्रायेण चाटुषु प्रयोऽलंकारस्य वाक्यार्थत्वेऽपि रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्त इतीदमेक वाक्यम् । भामहेन हि गुरु-देव-नृपति-पुत्र-विषयप्रीतिवर्णनं प्रयोऽलंकार इत्युक्तम् । तत्र प्रेयानलंकारो यत्र स प्रयोऽलंकारोऽलंकरणीय इहोक्तः । न तु अलंकारस्य वाक्यार्थत्व युक्तम् । यदि वा वाक्यार्थत्वं प्रधानत्वं चमत्कारितेति यावत् । उद्भटमतानुसारिणस्तु भङ्क्त्वा व्याचक्षते । चाटुषु चाटुविषये वाक्यार्थत्वे चाटूनां वाक्यार्थत्वे, प्रयोऽलंकारस्यापि विषय इति पूवणं सबन्धः । उद्भटमते हि

1 Compare the following verse quoted by Jayaratha anonymously in his °*Vimarsinī* on Rūpyaka's *Alamkārasarvasva* “यदाह.—‘प्रधानता यत्र रसादयो गता रसो रसादिध्वनिगोचरो भवेत् । भवन्ति ते यत्र रसादिषोषका रसाद्यलंकारदशा हि सा पृथक् ॥ इति ॥”—*Op. cit.*, p. 180.

भावालकार एव प्रेय इत्युक्तः, प्रेम्णा भावानामुपलक्षणात् । न केवल रसवदलकारस्य विषयो यावत् प्रेय प्रभूतेरपि—इत्यपि-शब्दार्थः । रसवच्छब्देन प्रेय शब्देन च सर्व एव रसवदाद्यलकारा उपलक्षिताः । तदेवाह—रसादयोऽङ्गभूता दृश्यन्ते इति उक्तविषय इति शेषः ॥’—
°Locana, p 192.

TEXT

§ १० । स च रसादिरलंकारः शुद्धः सङ्कीर्णो वा । तत्राद्यो यथा—

किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद् दर्शनं
केयं निष्करुण ! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः ।
स्वप्नान्तेष्विति ते वदन् प्रियतम-व्यासक्त-कण्ठग्रहो
बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥

—इत्यत्र करुण-रसस्य शुद्धस्याङ्गभावात् स्पष्टमेव रसवदलंकारत्वम् ।
एवमेवंविधे विषये रसान्तराणां स्पष्ट एवाङ्गभावः ।

सङ्कीर्णो रसादिरङ्गभूतो यथा—

क्षिप्तो हस्तावलयः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामोवाद्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

—इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य
श्लेषसहितस्याङ्गभाव इति, एवंविध एव रसवदाद्यलंकारस्य
न्याय्यो विषयः । अत एव च ईर्ष्याविप्रलम्भकरणयोरङ्गत्वेन
व्यवस्थानात् समावेशो न दोषः । यत्र हि रसस्य वाक्यार्थीभावस्तत्र
कथमलंकारत्वम् ? अलंकारो हि चारुत्वहेतुः प्रसिद्धः । न
त्वस्मात्त्वमैवात्मनश्चारुत्वहेतुः ॥

EXPOSITION

§ 10. स च.. सङ्कीर्णो वा—Now रस etc. might become

an अलकार, unmixed (शुद्ध) with other figures of speech, or they might be mixed (सङ्कीर्ण) with other figures of speech or रस's as well Cf “शुद्ध इति—रसान्तरेणाङ्गभूतेनालङ्कारान्तरेण वा न मिश्र, आमिश्रस्तु सङ्कीर्ण” —^oLocana, p 193 As an instance of the first variety, Ānandavardhana cites the verse—‘किं हास्येन—’ etc. Here the poet eulogises the royal patron and depicts the sad plight of the ladies of the rival kings only to bring into bolder relief the glory and valour of his patron Thus it is a case of चाटु (praise) to which करुण-रस (tragic emotion) is made subordinate It is an instance of the शुद्ध variety since there is no other figure of speech besides the रसवत् (i.e. करुणरस as गुणीभूत) The following extract from ^oLocana is very illuminating—“अत्र शोकस्थायिभावेन स्वप्नदर्शनोद्दीपितेन करुणरसेन चर्व्यमाणेन सुन्दरीभूतो नरपतिप्रभावो भातीति करुण शुद्ध एवालकारः । न हि त्वया रिपवो हता इति यादृगन्तलंकृतोऽयं वाक्यार्थस्तादृगयम्, अपि तु सुन्दरतरीभूतोऽत्र वाक्यार्थः, सौन्दर्यं च करुणरसकृतमेवेति । चन्द्रादिना वस्तुना यथा वस्त्वन्तरं वदनाद्यलङ्क्रियते, तदुपमितत्वेन चारुतयाऽवभासात्, तथा रसेनापि वस्तु वा रसान्तरं वा उपस्कृत सुन्दरं भाति, इति रसस्यापि वस्तुन इवालकारत्वे को विरोधः ? ननु रसेन किं कुर्वता प्रकृतोऽर्थो लङ्क्रियते, तर्हि उपमयाऽपि किं कुर्वत्याऽलङ्क्रियेत । ननु तयोपमीयते प्रस्तुतोऽर्थः । रसेनापि तर्हि सरसीलङ्क्रियते सोऽर्थ इति स्वसवेद्यमेतत् । तेन यत् केचिदचूचुदन्—‘अत्र रसेन विभावादीना मध्ये किमलङ्क्रियते, इति तदनभ्युपमपराहतम् । प्रस्तुतार्थस्य अलकार्यत्वेनाभिधानात् ॥’—*Op cit.*, p. 194

‘क्षिप्तो हस्तावलग्नः . शराग्निः’—Thus is *Amaruśataka*, v

2 Here too the poet's primary object is to edify the divine prowess of Śiva, the slayer of the demon Tripura But he introduces the *erotic emotion* (शृङ्गार) as suggested by the expression कामीवाद्रपराधः, with a view to rendering the

description more effective. The expressions used here to qualify शराग्नि and कामी are all paronomastic (श्लिष्ट) and as such yield a double sense, one to be construed with शराग्नि and the other with कामी. Thus here we have करुण-रस as अङ्ग (subordinate) to त्रिपुररिपुप्रभावातिशय *along with* the figure of speech श्लेषोपमा (i.e. उपमा based on श्लेष). So it is an instance of the सङ्कीर्ण variety. Compare : “क्षिप्त इति । कामिपक्षेऽनादृत, इतरत्र धृत । अवधूत इति न प्रतीप्सित. प्रत्यालिङ्गनेन इतरत्र सर्वाङ्गधूननेन विशारूकृत । सांश्रुत्वमेकत्रेष्यया अन्यत्र निष्प्रत्याशतया । कामीवेत्यनेनोपमानेन श्लेषानुगृहीतेनेष्या-विप्रलम्भो य आकृष्टस्तस्य श्लेषोपमासहितस्याङ्गत्वम्, न केवलस्य । यद्यप्यत्र करुणो रसो वास्तवोऽप्यस्ति तथापि स तच्चारुत्वप्रतीत्यै न व्याप्रियते इत्यनेनाभिप्रायेण ‘श्लेषसहितस्य’-इत्येतावदेवावोचत्, न तु करुणसहितस्येत्यपि ॥”—*Op. cit*, pp. 195-96.

अत एव च .. न दोष.—Now, it might be contended that as शृङ्गार and करुण are mutually antagonistic sentiments, it is an offence against the norms of poetic criticism to introduce them together in the same verse. To this Ānandavaradhana replies that this contention would have some force if शृङ्गार and करुण had both been equally predominant (तुल्य-प्रधान) But as neither of them is predominant, both being subservient to the poet's devotion towards Śiva (देवविषयक रतिभाव), which is the principal theme of the verse, the antagonism disappears, since it cannot subsist between two subordinates. Compare :—

“विवक्षिते रसे लब्धप्रतिष्ठे तु विरोधिनाम् ।

बाध्यानामङ्गभाव वा प्राप्तानामुक्तिरच्छला ॥”

—*Dhvanyāloka*, III. 20

—on which the *Vṛtti* runs as follows : “इयं चाङ्गभावप्राप्तिरन्या

यदाधिकारिकत्वात् प्रधान एकस्मिन् वाक्यार्थे रसयोर्भावयोर्वा पर-
स्परविरोधिनोर्द्वयोरङ्गभावगमनं तस्यामपि न दोषः । यथोक्तं—
'क्षिप्तो हस्तावलग्न' इत्यादौ । कथं तत्राविरोध इति चेत्,
द्वयोरपि तयोरन्यपरत्वेन व्यवस्थानात् । अन्यपरत्वेऽपि विरोधिनो-
कथं विरोधनिवृत्तिरिति चेत्, उच्यते—विधौ विरुद्धसमावेशस्य
दुष्टत्व^१ नानुवादे । यथा—

“एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौन समाचर ।

एवमाशाप्नह्यस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ।”

—इत्यादौ ।^१ अत्र हि विधिप्रतिषेधयोरनूद्यमानत्वेन समावेशे न
विरोधस्तथेहापि भविष्यति । श्लोके ह्यस्मिन् ईर्ष्याविप्रलम्भशृङ्गार-
करुणवस्तुनोर्न विधीयमानत्वम् । त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थ-
त्वात् तदङ्गत्वेन च तयोर्व्यवस्थानात् ॥”—*Op. cit.*, pp 369-71

TEXT

§ ११ । तथा चायमत्र संक्षेपः—

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलंकृतोनां सर्वासामलंकारत्वसाधनम् ॥

तस्माद् यत्र रसादयो वाक्यार्थीभूताः स सर्वः न रसादेरलं-
कारस्य विषयः, स ध्वनेः प्रभेदः, तस्योपमादयोऽलंकाराः । यत्र
तु प्राधान्येनार्थान्तरस्य वाक्यार्थीभावे रसादिभिश्चारुत्तनिष्पत्तिः
क्रियते, स रसादेरलंकारताया विषयः ॥

1. Compare °*Locana* “क्रीडाङ्गत्वेन ह्यत्र विरुद्धानामर्थानामभि-
धानमिति राजनिकटव्यवस्थापिताततायिद्वयन्यायेन विरुद्धानामपि अन्यमुख-
प्रेक्षितापरतन्त्रीकृतानां श्रौतेन क्रमेण स्वात्मपरामर्शेऽप्यविश्राम्यताम् का कथा
परस्पररूपचिन्तायामिति येन विरोधः स्यात्”—*loc cit* Govinda
Thakkura in his °*Pradipa* too makes use of a similar maxim
in a similar context : “अत्र चाटुके या राजविषया रतिस्तत्र करुणशृङ्गारा-
वुभावपि साक्षादङ्गमिति तन्निर्वाहणैकव्याकुलयोरेव राजकार्योद्यतयोरिव भटयो
सहजतो विरोधोऽपि न दोषाय ॥”—*Op. cit.*, p. 272.

EXPOSITION

§ 11. An *alamkāra* can be properly so called, when it is introduced with a view to enhancing the ultimate aesthetic relish. As ordinary figures of speech like उपमा etc. ultimately serve to render more effective the aesthetic charm (रसास्वाद) which is the *soul*, they can be properly regarded as *alamkāras* (अलंक्रियते अनेन इति अलंकार) So, too, judging by the same standard, when a particular *sentiment* (रस) is introduced in such a way that it heightens the beauty of the principal element—whether it be वस्तु or रस, it can be properly recognised as one of the many figures of speech. Compare °*Locana* .—“अयं भाव—उपमादीनामलंकारत्वे यादृशी वार्त्ता तादृश्येव रसादीनाम् । तदवश्यमन्येनालंकार्येण भवितव्यम् । तच्च यद्यपि वस्तुमात्रमपि भवति, तथापि तस्य पुनरपि विभावादिरूपतापर्यवसानाद रसादितात्पर्यमस्त्येव इति सर्वत्र रसध्वनेरेवात्मभावः । तदुक्त—रसभावादितात्पर्यमिति । तस्येति । प्रधानस्यात्मभूतस्य । एतदुक्तं भवति—उपमया यद्यपि वाच्योऽर्थोऽलंक्रियते, तथापि तस्य तदेवालंकरणं यद् व्यङ्ग्यार्थमिव्यञ्जनसामर्थ्याधानम् इति वस्तुतो ध्वन्यात्मैवालंकार्यः । कटक-केयूरादिभिरपि हि शरीररसमवायिभिश्चेतन आत्मैव तत्तच्चित्तवृत्तिविशेषौचित्यसूचनात्मतया लंक्रियते । तथाहि—अचेतनं शवशरीरं कुण्डलाद्युपेतमपि न भाति, अलंकार्यस्याभावात् । यतिशरीरं कटकादियुक्तं हास्यावहं भवति, अलंकार्यस्यानौचित्यात् । न हि देहस्य किञ्चिदनौचित्यम् इति वस्तुत आत्मैवालंकार्यः, अहमलंकृत इत्यभिमानात् ॥”—*Op. cit.*, pp. 197-98.

तस्माद् यत्र रसादेरलंकारताया विषय—In this passage the *Vrttikāra* sums up all that has been stated in the preceding sections with regard to the difference between रसध्वनि etc. on the one hand and रस etc as figures of speech

(अलंकार) on the other Cf: “रसादेरलंकारताया इति व्यधिकरणपद्धिः । रसादेर्यालंकारता तस्या स एव विषयः । एतदनुसारेणैव पूर्वत्रापि वाक्ये योज्यम्, रसादिकर्तृकस्यालंकारक्रियात्मनो विषय इति ।”—*loc. cit.*

TEXT

§ १२ । एवं ध्वनेरुपमादीनां रसवदलंकारस्य च विभक्तविषयता भवति । यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो रसादलंकारस्य विषय इत्युच्यते, तर्हि उपमादीनां प्रविरलविषयता निर्विषयता वाऽभिहिता स्यात् । यस्मादचेतनवस्तुवृत्ते वाक्यार्थीभूते पुनश्चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनया यथाकथंचिद्भवितव्यम् । अथ सत्यामपि तस्यां यत्राचेतनानां वाक्यार्थीभावो नासौ रसवदलंकारस्य विषय इत्युच्यते, तन्महतः काव्यप्रबन्धस्य रसनिधानभूतस्य नोरसत्वमभिहितं स्यात् । यथा—

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणि-रसना

विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।

यथाविद्धं याति स्खलितमभिसंधाय बहुशो

नदीरूपेणेयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥

यथा वा—

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः

शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद् विश्रान्तपुष्पोद्गमाः ।

चिन्तामौनमिवाश्रिता मधुकृतां शब्दैर्विना लक्ष्यते

चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥

यथा वा—

तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां

क्षेमं भद्रं कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम् ।

विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना

ते जाने जरठाभवन्ति विगलन्नीलत्विषः पल्लवाः ॥

—इत्येवमादौ विषयेऽचेतनानां वाक्यार्थीभावेऽपि चेतनवस्तु-
वृत्तान्तयोजनाऽस्त्येव । अथ यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनाऽस्ति
तत्र रसादिरलंकारः । तदेवं सति उपमादयो निर्बिषयाः
प्रविरलविषया वा स्युः । यस्मान्नास्त्येवासौ अचेतनवस्तु-
वृत्तान्तो यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना नास्ति, अन्ततो विभाव-
त्वेन । तस्मादङ्गत्वेन च रसादीनामलंकारता । यः पुनरङ्गी रसो
भावो वा सर्वाकारमलंकार्यः स ध्वनेरात्मेति ॥

EXPOSITION

§ 12 If the view of the *Dhvani*-theorists, as stated above, regarding the characteristics of the figures of speech etc be accepted, we are able to properly demarcate the respective spheres of ध्वनि—where रस etc are *predominantly* suggested and primarily developed, of the figures of speech like उपमा etc, and lastly of रसवत्, प्रेय etc If, however, following the ancients we do not differentiate रसध्वनि proper (viz. where the æsthetic emotion is principally developed) from रसवत्, where the emotion is subordinate to the expressed sense or some other suggested sense, and bring them both under the same head रसवत्, it becomes difficult to find out independent instances of उपमा etc For, in every instance, उपमा etc. would be found to be mixed up with रसवत् etc, in which case a new figure of speech, viz संसृष्टि or सकर would arise as a result of the commixture (*Vide Uddyota* 1 Sec § 36), and would thus rob उपमा etc of their independent existence Compare °*Locana* : ‘एवमिति । अस्मदुक्तेन विषय-विभागेनेत्यर्थः । उपमादीनामिति । यत्र रसस्यालंकार्यता रसान्तरं चाङ्गभूत नास्ति, तत्र शुद्धा एवोपमादयः । तेन संसृष्ट्या नोपमादीनां विषयापहार इति भावः ॥’—*Op cit*, p. 198

यदि तु ..भवितव्यम्—In this passage the author refutes

the position of the opponents of the *Dhvani*-school whose views had been covertly hinted at in the *Kārikā* in the expression 'मे मति.'—'मे मतिरित्यनेन यत् परमत सूचित तद्दूषणमुपन्यस्यति—यदीत्यादिना ।'—^o*Locana* The opponents might argue that the contention of the *Dhvani*-theorists—viz that there would be no exclusive sphere left for figures of speech like उपमा etc if रसवत् etc are not explained in the way already shown above is groundless For, not every case of उपमा is mixed up with रसवत्, as the *Dhvani*-theorists would have it, so that ससृष्टि would be inevitable The foremost condition of रसवत्, as conceived by the ancients, is that *permanent feelings* like रति etc alone, when properly developed, become aesthetic emotions Now, where inanimate objects like *rivers, mountains, or forests* etc are primarily described (वाक्यार्थीभूत), there cannot be any possibility of the figure of speech रसवत्, since रति etc cannot inhere in inanimate things, as they are exclusive attributes of conscious and living organisms Such cases can be reasonably regarded as instances of pure उपमा etc if there be any, the possibility of ससृष्टि or commixture being ruled out *ipso facto* as रसवत् is psychologically as well as logically absurd on the above grounds Compare . "परस्य चायमाशयः—अचेतनानां चित्तवृत्तिरूपरसाद्यसम्भवात् तद्वर्णने रसवदलकारस्य अनाशङ्क्यत्वात् विभक्त एव उपमादीनां विषय इति ॥"—^o*Locana*. The author refutes this contention as follows . True, that inane objects like *hills* and *rivers* are devoid of conscious activities and *permanent mental states* consequent thereupon, and as such *apparently* there can be no possibility of the figures of speech रसवत् etc when they are primarily described Yet, in almost all such cases, if properly analysed, we would be able to detect at least some touch of human and conscious elements brought in through the aid of one or other of the numerous figures of speech, and as a

result we would be ag. in led perforce to recognise the existence of the figure of speech रसवत्, so that the final result would be संसृष्टि due to the commixture of रसवत् etc with the figures of speech like उपमा etc

अथ सत्यामपि अभिहित न्यात्—If, again, to save the position the existence of रसवत् as an अलंकार be denied even though there be the apprehension of *human elements*, we must have to admit that most of the poetic creations, describing as they do natural phenomena which are *per se* utterly devoid of the capacity of aesthetic relish, would have to be regarded as नीरस. But such a contingency cannot arise if the position of the Dhvani theorists be accepted. For, the absence of the रसवत् अलंकार does not render a poetic art नीरस, but the lack of the capability of suggesting *emotions* (रसध्वनि) in the reader's mind makes a poem नीरस. And, as in the instances under consideration there is रसध्वनि, there can be no disadvantage in the way of regarding them as सरस. Compare : “नीरससमिति—यत्र हि रसस्तत्रावश्य रसवदलंकार इति परमतम् । ततो न रसवदलंकारश्चेत् नूनं तत्र रसो नास्तीति परमताभिप्रायात् नीरसत्वमुक्तम् । न त्वस्माकं रसवदलकाराभावे नीरसत्वम्, अपि तु ध्वन्यात्मभूतरसाभावे, तादृक् च रसोऽत्रास्त्येव ॥”—*Locana*, pp. 200-201.

इत्येवमादौ.. अस्त्येव—In the illustrations cited though inanimate objects are primarily described by the poet, the human element is still in the background ‘बहुभिरुदाहरणैर्महतो भूयसः प्रबन्धस्येति यदुक्तं तत्सूचितम्’—*Locana* अथ .. अन्ततो विभावत्वेन—If, to avoid such a contingency it be argued that when human elements are present there will be रसवत् अलंकार even though inanimate objects are primarily described, the other problem would remain unsolved as the sphere of उपमा etc. would be completely encroached upon by संसृष्टि.

For, in every work of art there must be some human element present, however predominantly descriptive it might be of unconscious phenomena of nature Compare — “अथेत्यादि— नीरमत्वमत्र मा भूदित्यभिप्रायेणेति शेषः । ननु यत्र चेतनवृत्तस्य सर्वथा नानुप्रवेशः स उपमादेर्विषयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—यस्मादित्यादि । अन्तत इति । स्तम्भपुलकाद्यचेतनमपि वर्ण्यमानमनुभावत्वाच्चेतनमाक्षिपत्येव तावत्, किमत्रोच्यते । अतिजडोऽपि चन्द्रोद्यानप्रभृतिस्वविश्रान्तोऽपि वर्ण्यमानोऽवश्य चित्तवृत्तिविभावता त्यक्त्वा काव्येऽनाख्येय एव स्यात्, शास्त्रेतिहासयोरपि वा ॥” —*Locana*, pp. 203-204 Compare on this point the following verse from Dhanañjaya's *Daśarūpa* “रम्य जुगुत्सितमुदारमथापि नीचमुग्र प्रसान्नि गहन विकृत च वस्तु । यद्वाऽप्यवस्तु कविभावकभाव्यमान तन्नास्ति यन्न रसभावमुपैति लोके ॥” —*Op cit.*, IV 85 The following extract from Rūyyaka's *Ālamkārasarvasva* should be consulted in this connexion as it clearly brings out the difference between the respective positions of the ancients and the moderns with regard to the figures of speech रसवत्, प्रेयस् etc —

रस भाव तदाभास-तत्प्रशमानां निबन्धेन रसवत्-प्रेय-ऊर्जास्त्रि-समाहितानि ॥ [उदात्ते महापुरुषचरितस्य चित्तवृत्तिरूपत्वात् चित्त-वृत्ति-विशेष-स्वभावत्वाच्च रसादीनामिह तदलकाराणां प्रस्तावः । अत एव चत्वारोऽलकारा युगपत् लक्षिताः । तत्र विभावानुभाव-व्यभिचारिभिः प्रकाशितो रत्यादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः । भावो विभावानुभावाम्या सूचितो निर्वेदादिस्त्रयस्त्रिंशद्भेदाः । देवादि-विषयश्च रत्यादिर्भावः । तदाभासो भावाभासश्च । आभासत्वमविषय-प्रवृत्त्याऽनौचित्यम् । तत्प्रशम उक्तप्रकाराभ्यां निवर्त्तमानत्वेन प्रशाम्यदवस्था । तत्रापि रसस्य परविश्रान्तिरूपत्वात् सा न सभवति इति परिशिष्टभेदविषयो द्रष्टव्यः । एषामुपनिबन्धक्रमेण रसवदा-दयोऽलकाराः । रसो विद्यते यत्र निबन्धे व्यापारात्मनि तत् रसवत् ।

प्रियनर प्रयो निबन्धनमेव द्रष्टव्यम् । एवम् ऊर्जो बल विद्यते यत्र तदपि निबन्धनमेव । अनौचित्यप्रवृत्तत्वाच्च बलयोगः । समाहित परिहार । स च प्रकृतत्वादुक्तभेदविषय प्रशमापरपर्यायः ।] तत्र यस्मिन् दर्शने¹ वाक्यार्थाभूता रसादयो रसवदलंकारः, तत्राङ्गभूत-रसादिविषये रसवदाद्यलंकार द्वितीय उदात्तालंकार । यन्मते तु अङ्गभूतरसादिविषये रसवदाद्यलंकारा, अन्यस्य रसादिध्वनिना व्याप्तत्वात्, तत्र उदात्तालंकारस्य विषयो नावशिष्यते, तद्विषयस्य रसवदादिना व्याप्तत्वम् ॥—*Op cit.*, pp. 182-86

Kuntaka, in his *Vakroktijivita*, does not regard रसवत् as a separate figure of speech at all, and criticises his predecessors including even the *Dhvanikāra* for holding such a view. According to him the designation रसवत् is quite a misnomer inasmuch as the possessive suffix मतुप् is unmeaning and misleading even. We quote below selected portions of the *Vrtti* on *Vakroktijivita* for the convenience of readers .—

“..इदानीं रसात्मनः प्रधानचेतनपरिस्पन्दवर्ण्यमानवृत्तेरलंकार-कारान्तराभिमतमलंकारता निराकरोति—

“अलंकारो न रसवत् परस्याप्रतिभासनात् ।

स्वरूपादतिरिक्तस्य शब्दार्थासङ्गतेरपि ॥

..तदिदमत्र तात्पर्यम्—यत् सर्वेषामेवालंकाराणां सत्कविवाक्याना-मिदमलंकार्यमिदमलंकरणम् इत्यपोद्धारविहितो विविक्तभावः सर्वस्य कस्यचित् प्रमातुश्चेतसि परिस्फुरति । रसवदलंकारवत् इति वाक्ये पुनरवहितचेतसोऽपि न किञ्चिदे(तदे)व बुध्यामहे । तथा च—यदि शृङ्गारादिरेव प्राधान्येन वर्ण्यमानोऽलंकार्यस्तदन्येन केनचित् अलंकरणेन भवितव्यम् । यदि वा तत्स्वरूपमेव तद्विदाह्लादनिबन्धन-त्वादलंकरणमित्युच्यते, तथापि तद्व्यतिरिक्तमन्यदलंकार्यतया प्रकाश-

1. ध्वन्यभाववादिना मते इत्यर्थ —Jayaratha's *Vimarśinī* there-on

नीयम् । तदेवविधो न कश्चिदपि विवेकश्चिरन्तनालंकारकाराभि-
मते रसवदलकारलक्षणोदाहरणमार्गे मनागपि विभाव्यते । ..अत्रैव
.उपक्रमते—शब्दार्थसङ्गतेरपि । शब्दार्थयोरभिधानाभिधेययोरस-
मन्वयाच्च रसवदलकारोपपत्तिर्नास्ति । अत्र च रसो विद्यते तिष्ठति
यस्येति मत्प्रत्ययविहिते तस्यालकार इति पष्ठीसमासः क्रियते, रस-
वाश्चासौ अलकारश्चेति विशेषणसमासो वा । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे—
रसव्यतिरिक्तमन्यत् पदार्थान्नर विद्यते यस्यासौ अलकारः । काव्य-
मेवेति चेत्, तत्रापि तद्व्यतिरिक्त कोऽसौ पदार्थो यत्र रसवदल-
कारव्यपदेशः सावकाशता प्रतिपद्यते ? विशेषातिरिक्त. (?)
पदार्थो न कश्चित् परिदृश्यते यस्नवानलकार इति व्यवस्थितिमासा-
दयति । तदेवमुक्तलक्षणे मार्गे रसवदलकारस्य शब्दार्थसङ्गतिर्न
कदाचिदस्ति । ...अथवा चेतनपदार्थगोचरतया रसवदल-
कारस्य, निश्चेतनवस्तुविषयत्वेन चोपमादीना विषयविभागो व्यवस्था-
प्यते, तदपि न विद्वज्जनानावर्जनं विदधाति । यस्माद् अचेतनानामपि
रसोद्दीपनसामर्थ्यसमुचितसत्कविसमुल्लिखितसौकुमार्यसरसत्वादुपमा-
दीना प्रविरलविषयना निर्विषयत्व वा स्यादिति शृङ्गारादिनिष्यन्द-
सुन्दरस्य सत्कविप्रवाहस्य च नीरसत्व प्रसज्यते इति प्रतिपादितमेव
पूर्वसूरिभिः । यदि वा वैचित्र्यान्तरमनोहारितया रसवदलकारः
प्रतिपाद्यते, यथाभियुक्तैस्तरेवाभ्यधायि—

प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादय ।

काव्ये तस्मिन्नलकारो रसादिरिति मे मति ॥ इति ॥

यत्रान्यो वाक्यार्थः । प्राधान्यादलकार्यतया व्यवस्थितस्तस्मिन् तदङ्ग-
तया विनिबध्यमानः शृङ्गारादिरलकारता प्रतिपद्यते । यस्माद् गुण-
प्रधानभावाभिव्यक्तिपूर्वमेवविधविषये विभूष्यते भूषणविवेकव्यक्ति-
रुज्जृम्भते ।....

....किं च, 'काव्ये तस्मिन्नलकारो रसादि.' इति रस एवालकार.
केवल, न तु रसवदिति मत्प्रत्ययस्य जीवितं किञ्चिदभिहित

स्यात् ॥—*Op cit.*, pp 156-166

TEXT

§ १३ । किञ्च—

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।

अङ्गाश्रितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥६॥

ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणाः शौर्यादिवत् । वाच्य-वाचकलक्षणान्यङ्गानि । ये पुनस्तदाश्रितास्तेऽलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् ॥

EXPOSITION

§ 13 We have noted that Dandin and, following him, Udbhata in his lost *Bhāmaha-vivaraṇa* took up their position in favour of the identity of the *gunas* and *alamkāras* (I.Sec §3) It was Vāmana who first endeavoured to draw a line of demarcation between these two categories, but he differed essentially from the *Dhvani* school in so far as he posited *rīti* as the soul of poetic art, while according to the latter it is the *suggested sense* (*dhvani*), that constitutes the very essence of poetry Another important point of difference between Vāmana and Dhvanikāra is that while the former is a follower of Dandin with regard to the number of *gunas* and posit *ten* such properties—both belonging to शब्द and अर्थ, the latter following Bhāmaha recognises only *three*—viz , माधुर्य, ओज and प्रसाद¹ The following extract from the *Kāmadhenu* on Vāmana's *Kāvyaālamkāra-sūtra-vṛtti* is very illumi-

i. Compare the following couplet occurring in the *Sāhityacūdāmaṇi* of Bhattagopāla—

“राजा भोजो गुणानाह विवशति चतुरश्च यान् । वामनो दश तत्-
सारानाह त्रीनेव भामह ॥”—*Ibid*, vol. II, p. 190 (*Trivandrum Sanskrit Series Edn.*)

nating as it brings out clearly the difference between the respective view-points of the two schools —

“वस्तुतो रीतिधर्मत्वेऽपि गुणानामात्मलाभस्य शब्दार्थधीनत्वात् तस्य निरूप्यत्वाच्च शब्दार्थधर्मत्वमुपचारादुक्तम् । . एवञ्च सति उपक्रमोपसहारलिङ्गैराचार्यतात्पर्यपर्यालोचनायामात्मभूतरीतिनिष्ठा गुणास्तच्छरीरभूतशब्दार्थनिष्ठा पुनरलंकारा इति निश्चीयते । अतो मन्यामहे गुणत्वादोज.प्रभृतीनामात्मनि समवायवृत्त्या स्थिति-रलंकारत्वाद् यमकोपमादीना शरीरे सयोगवृत्त्या स्थितिरिति ग्रन्थकारस्याभिमतम् इति । न ह्यविपश्चिदपि कश्चिदभिजानीयाद-भिवदेद् वा न गुणानामात्मनि रीताविवालकाराणा शरीरभूते शब्दार्थयुगले समवायवृत्त्या स्थितिरिति । एवञ्च गुणालकाराणामु-भयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरित्यभिमन्यमानैर्भेदाभिधान गड्डुरिका-प्रवाहनेनेति यदुक्तं तन्निरस्तम् । . अत एव ओज प्रसादादादीनां गुणत्वं यमकोपमादीनामलंकारत्वमिति च व्यपदेशभेदोऽप्युपपद्यते । एवञ्च सति पूर्वे नित्या इति सूत्रे गुणानां नित्यत्वमलंकाराणाम-नित्यत्वम् इति सूत्रयता सूत्रकृता गुणानां काव्यव्यवहारप्रयोजकत्व-मुक्तं भवति । तथा च परमते व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरुत्तम काव्यम्, गुणीभावे गुणीभूतव्यङ्ग्यं मध्यमं काव्यम्, सम्भावनामात्रे चित्रमवरं काव्यम्, इति काव्यभेदाः कथिताः । तथात्रापि गुणसामग्र्ये वैदर्भी, अविरोधगुणान्तरानिरोधेन ओजःकान्ति-भूयिष्ठत्वे गौडीया, माधुर्य-सौकुमार्यप्राचुर्ये पाञ्चालीति काव्यभेदाः कथ्यन्ते । रीति-ध्वनिवादमतयोरप्यास्तु भेदः । ध्वनिरात्मा काव्यस्य, स एव तद्व्यवहार-प्रयोजक इत्युभयत्रापि आत्मनिष्ठा गुणाः । शब्दार्थयुगलं शरीरं तन्निष्ठा अलंकारा इति च सर्वमवि-शिष्टम् ॥—*Op cit.*, pp. 71-72. (*Benares Sans. Series*).

All later writers on Poetics have systematically followed this distinction between गुण's and अलंकार's as shown by the

Dhvanikāra with the one prominent exception of Jagannātha. The *gunas* are the exclusive attributes of रस—the soul of poetry, and reside therein through the relation of *inherence* (समवाय), while the अलंकार's belong to शब्द and अर्थ through the relation of *conjunction* (सयोग), though in the last analysis they serve to heighten the emotional effect. It is but a direct corollary of this theory that whereas the *alamkāras* are susceptible of removal and substitution, without any commensurate deficiency of the aesthetic effect, the गुण's cannot be removed without causing the very death of the soul itself. Thus while गुण's are *essential* to the very existence of a *Kāvya*, the *alamkāras* are merely external appendages. Govinda in his *°Pradīpa* admirably brings out the distinction between the two categories: एव च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वम्, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वम्, अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम्। तथा च रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तित्वं, तथात्वे सति रसाव्यभिचारित्वं, अनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयम् अलंकाराणाम्॥” —*Op cit*, pp. 174-75. For Jagannātha's *critique* of this definition of गुण's as the exclusive attributes of *rasa*, see *supra*.

TEXT

§ १४। तथा च—

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतिनिष्ठति ॥७॥

शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः प्रह्लादहेतुत्वात्। तत्-
प्रकाशनपरशब्दार्थतया काव्यस्य स माधुर्यलक्षणो गुणः। श्रव्यत्वं
पुनरोजसोऽपि साधारणमिति॥

EXPOSITION

§ 14 माधुर्य is the property of the sentiment शृङ्गार, but, even though it resides in शृङ्गार-रस, still it is commonly used to qualify शब्द and अर्थ, constituting the body of poetic art, as they serve to *suggest* the attribute of माधुर्य. Thus usages like मधुर. शब्दः, मधुर. अर्थ. etc are only *secondarily* justified on the basis of *superimposition* (उपचार) or *transference*. Compare आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् । क्वचित् तु शौर्यादि-समुचितस्य आकारमहत्त्वादेर्दर्शनात् आकार एवास्य शूर इत्यादे-र्व्यवहारादन्यत्र अशूरेऽपि वितताकृतित्वमात्रेण शूर इति, ववापि शूरेऽपि • मूर्त्तिलाघवमात्रेणाशूर इति अविश्रान्तप्रतीतयो यथा व्यवहरन्ति, तद्वत् मधुरादि-व्यञ्जक-सुकुमारादिवर्णानां मधुरादि-व्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि, मधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादिरमाधुर्यादि, रसपर्यन्तविश्रान्तप्रतीतिबन्ध्या व्यवहरन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्मा समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्णमात्राश्रया ॥—*Kāvya-prakāśa*, Chapter VIII.

Abhinavagupta thus explains the significance of the restrictive particle एव in the *kārikā* . “ शृङ्गार एव इत्येवकारः किमर्थः ? उच्यते—नानेन रसान्तरं व्यवच्छिद्यते, अपि तु आत्मभूतस्य रसस्यैव परमार्थतो गुणा माधुर्यादयः, उपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येव-कारेण द्योत्यते”—*Op. cit.*, p. 208 But Jagannātha contends that this position of the Dhvani-school is untenable. The attributes like माधुर्य etc. that are posited to be the exclusive properties of रस, have no *objective* reality, and their existence can be proved neither on the strength of Perception (प्रत्यक्ष-प्रमाण) nor by Inference (अनुमान). They are solely ideal constructions consequent upon the abstractional faculties of

our mind So there cannot be any logic behind the argument of the Dhvani-theorists, and even शब्द, अर्थ, वर्ण, रचना, रीति etc. can be as much qualified by माधुर्य etc. as रस itself, on the basis of the *causal relation* subsisting between the former and the latter which are practically indistinguishable from the final aesthetic relish (रसचर्वणा) or the effects thereof—viz. द्रुति, दीप्ति and विकास, without resorting to *lakṣanā* as in the former view. These arguments are certainly formidable and illuminating We quote below the full text from *Rasagangādhara* bearing on this issue :—

“गुणानां चैषा द्रुति-दीप्ति-विकासाद्यास्तिस्रश्चित्तवृत्तयः क्रमेण प्रयोज्या । तत्तद्गुणविशिष्टरस-चर्वणाजन्या इति यावत् । एवमेतेषु गुणेषु रसमात्रधर्मेषु व्यवसितेषु मधुरा रचना, ओजस्वी बन्ध इत्यादयो व्यवहारा आकारोऽस्य शूर इत्यादिव्यवहारवदौपचारिका इति मम्मटभट्टादयः ॥ येऽमी माधुर्यौजप्रसादा रसमात्रधर्मतयोक्तास्तेषां रसधर्मत्वे किं मानम् ? प्रत्यक्षमेवेति चेत्, न । दाहादेः कार्यादनलगतस्य उष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नतयाऽनुभवस्तथा । द्रुत्यादिवृत्तिभ्यो रसकार्येभ्योऽन्येषां रसगतगुणानामननुभवात् । तादृशगुणविशिष्टरसानां द्रुत्यादिकारणत्वात् कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत् । प्रातिस्विकरूपेणैव रसानां कारणतोपपत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गार-करुण-शान्तानां माधुर्यवत्त्वेन द्रुतिकारणत्व, प्रातिस्विकरूपेण कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न वाच्यम् । परेण मधुरतरादिगुणानां पृथग्द्रुततरत्वादिकार्यतारतम्यप्रयोजकतयाऽभ्युपगमेन, माधुर्यवत्त्वेन कारणताया गडुभूतत्वात् । इत्थं च प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । किं च आत्मनो निर्गुणतयाऽत्मरूप-रसगुणत्वमाधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एवं तदुपाधि-रत्यादिगुणत्वमपि मानाभावात्, पररीत्या गुणे गुणान्तरस्यानौचित्याच्च । अथ ‘शृङ्गारो मधुर’-इत्यादिव्यवहारः कथमिति चेत् । एवं तर्हि द्रुत्यादिचित्त-

वृत्तिप्रयोजकत्वम् । प्रयोजकतासंबन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा माधुर्यादिकममस्तु ।¹ व्यवहारस्तु 'वाजिगन्धा उष्णा' इति व्यवहारवदक्षत । प्रयोजकत्व चादृष्टादिविलक्षण शब्दार्थ-रस-रचनागतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसक्तिः । तथा च शब्दार्थयोरपि माधुर्यादिरीदृशस्य सत्त्वात् उपचारो नैव कल्प्य इति तु मादृशा ॥” —*Op cit* , pp 66-68 (NSP Edn.)

श्रव्यत्व पुन. . . साधारणम्—Here the author covertly refers to the definition of माधुर्य as furnished by Bhāmaha—viz. “श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्द मधुरमिष्यते” (*Kāvyaśāmkāra*, II 3) In the printed texts the reading is—“श्रव्य नातिसमस्तार्थं काव्य मधुरमिष्यते” See Rūcaka's *Kāvyaṣaṅkṣa-samketā* (edited by Prof Siva Prasad Bhattacharya in the *Calcutta Oriental Journal* Vol II• No. 7-8), pp 55, fn 5 According to Ānandavardhana श्रव्यत्व is not the uncommon characteristic of माधुर्य, as it is equally possible in the case of ओजस् as well

I It is interesting to note that Visvanātha also equates माधुर्य etc with द्रुति, and criticises Mammata who holds that the former are the *cause* of the latter and consequently distinguishes them from each other. Compare . चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ॥ यत्तु केनचिदुक्तम्—‘माधुर्यं द्रुतिकारणम्’ इति, तन्न । द्रवीभावस्य आस्वादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेन कार्यत्वाभावात्—*Sāhityadaiṣana*, VIII. 2 and *vṛtti* thereon See also Rāmacarana's comments : आह्लादातिरिक्तस्य द्रवीभावस्य निर्वक्तुमशक्यतया आह्लाद एव पर्यवसानम् । एवमाह्लादजनकत्वापेक्षया लघुन आह्लादत्वस्यैव माधुर्यपदशक्यतावच्छेदकत्वमुचितमित्याह्लाद एव माधुर्यपदार्थ इति भावः ।—*loc cit* Abhinavagupta too appears to hold the same view “ एव माधुर्यो ज प्रसादा एव त्रयो गुणा उपपन्ता भामहामिप्रायेण । ते च प्रतिपत्तास्वादमया मुख्यतया तत आस्वाद्य उपचरिता रसे ततस्तद्व्यञ्जकयो शब्दार्थयोरिति तात्पर्यम्”—*Locana*, p. 223.

TEXT

§ १५ । शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।

माधुर्यमाद्रं तां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥८॥

विप्रलम्भशृङ्गार-करुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् । सहृदय-
हृदयावर्जनातिशय-निमित्तत्वाद् इति ॥

EXPOSITION

§ 15 It has been stated in the previous *Kārikā* that माधुर्य is the attribute of शृङ्गार. The present *Kārikā* states that विप्रलम्भशृङ्गार and करुण possess that quality of माधुर्य in a higher degree, because as a result of the realisation of the last two emotions the heart is *more* softened (द्रवीभूत) than in the first case. Others again hold that there is some difference in the degree of माधुर्य in the case of विप्रलम्भ and करुण too, the latter excelling the former, which on its part again is excelled by शान्त. Compare *Rasagangādhara* : “रसेषु चेतेषु निगदितेषु माधुर्यौज प्रसादाख्यास्त्रीन् गुणानाहुः । तत्र ‘शृङ्गारे सयोगाख्ये यन्माधुर्यं ततोऽतिशयित करुण, ताभ्या विप्रलम्भे, तेभ्योऽपि शान्ते । उत्तरोत्तरमतिशयितायाश्चित्तद्रुतेर्जनना’दिति केचित् । ‘सयोगशृङ्गारात् करुण-शान्तयोस्ताभ्यामपि विप्रलम्भे’—इत्यपरे । ‘सयोगशृङ्गारात् करुण-विप्रलम्भ-शान्तेषु अतिशयितमेव न पुनस्तत्रापि तारतम्यम्’ इत्यन्ये । तत्र प्रथम-चरमयोर्मतयोः ‘करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्’ इति प्राचा सूत्रमनुकूलम् ।¹ तस्योत्तरसूत्रगतस्य क्रमेणेति पदस्यापकर्षानपकर्षाभ्या व्याख्याद्वयस्य सभवात् । मध्यस्थे तु मते करुणशान्ताभ्या विप्रलम्भस्य माधुर्या-तिशये यदि सहृदयानामनुभवोऽस्ति साक्षी, तदा स प्रमाणम् ...” — p. 66.

TEXT

§ १६ । रौद्रादयो रसा दीप्त्या
लक्षयन्ते काव्यवर्त्तिनः ।
तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्था-
वाश्रित्योजो व्यवस्थितम् ॥६॥

रौद्रादयो हि रसा परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति
लक्षणया त एव दीप्तिरित्युच्यते । तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घ-
समासरचनालंकृतं वाक्यम् । यथा—

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोर्युगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावबद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ॥

तत्प्रकाशनपरश्चार्थोऽनपेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचका-
भिधेयः । यथा—

यो य शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो य पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥

—इत्यादौ द्वयोरोजरत्वम् ॥

EXPOSITION

§ 16. दीप्ति (a particular state of mind like 'kindling up')
is caused by the emotions like रौद्र etc and this दीप्ति is
primarily denoted by ओज . As Abhinavagupta explains :
“दीप्तिं प्रतिपत्तुर्हृदये विकास-विस्तार-प्रज्वलनस्वभावा । सा च
मुख्यतया ओजशब्दवाच्या” —Thus, though ओजस् is identical
with दीप्ति, it is used as an attribute of emotions like रौद्र,
वीर and अद्भुत by transference, and consequently such usages.

as ओजस्वी रसः are justified. Again, by a second process of transference, it is used to signify शब्द, अर्थ etc. that suggest those emotions, and we get ओजस्वी शब्द, ओजस्वी अर्थ etc. Compare *Locana* : “.....तया दीप्त्या आस्वादविशेषात्मिकया कार्यरूपया लक्ष्यन्ते रसान्तरात् पृथक्तया । तेन कारणे कार्योप-
चारात् रौद्रादिरेव ओज शब्दवाच्यः । ततो लक्षित-लक्षणया तत्-
प्रकाशनपर शब्दो दीर्घसमास-रचनावाक्यरूपोऽपि दीप्तिरुच्यते ।
यथा ‘चञ्चद्’-इत्यादि । तत्प्रकाशनपरश्चार्थः प्रसन्नैर्गमक-
र्वाचकैरभिधीयमानः समासानपेक्ष्यपि दीप्तिरित्युच्यते । यथा—‘यो
यः—’ इत्यादि ।”—pp. 210-211

तत्प्रकाशन... वाक्यम्—*Words* that suggest ओजस् should be components of long compounds. Mammata enumerates the *formal elements* that are suggestive of ओजस् thus :—

“योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययो ।

टादिः शष्पौ वृत्तिर्दैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥”

वर्ग-प्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययो. द्वितीयचतुर्थयो रेफेण अध उपरि उभयत्र वा यस्य कस्यचित् तुल्ययो. तेन तस्यैव सबन्ध. टवर्गोऽर्थात् णकारवर्जः शकार-षकारौ दीर्घसमासः विकटा संघटना ओजसः । उदाहरणम्—‘मूध्नामुद्धृतकृत्ते’-त्यादि ।—*Kāvya-prakāśam*, Chapter VIII. Compare also :—“नैकट्येन द्वितीय-चतुर्थवर्ग-वर्णटवर्ग-जिह्वामूलोयोपध्मानीयविसर्ग-सकारबहुलैर्वर्णैर्घटितो भ्य-रेफान्यतर-घटितसंयोगपरह्रस्वैश्च नैकट्येन प्रयुक्तैरालिङ्गितो दीर्घवृत्त्यात्मा गुम्फ ओजसः.”—*Rasagangādhara*, p. 80.

Ānandavardhana cites ‘चञ्चद्भुज—’ (*Veniśaṃhāra*, Act I. 21) to illustrate how harsh letters, conjunct consonants of which रेफ and महाप्राण are components, and long compounds can suggest the quality called ओजस्, irrespective of the sense conveyed.

तत्प्रकाशनपरश्चार्थः..... भिधेयः—The suggestiveness of

the meaning does not require long compounds and depends on the theme being of a heroic import

यो य अहम्—This is *Venisamhāra*, III 32 Here, there are no long compounds, and yet there is sufficient apprehension of ओजस्, on account of the judicious selection of words that convey a sense full of heroic grandeur Cp °*Locana* “अत्र पृथग्भूतैरेव क्रमाद् विमृश्यमानैरर्थैः पदात् पद क्रोधः परा धारामाश्रित इत्यसमस्ततैव दीप्तिनिबन्धनम् ।” —*loc cit* Abhinavagupta admirably points out how माधुर्य and ओजस् are mixed together in definite proportions in the emotions like भयानक, हास्य, शान्त etc —“हास्यस्य शृङ्गाराङ्ग-तया माधुर्यं प्रकृष्ट विकासधर्मतया चौजोऽपि प्रकृष्टमिति साम्य द्वयो ऽ भयानकस्य मग्नचित्तवृत्तिस्वभावत्वेऽपि विभावस्य दीप्ततया ओजः प्रकृष्ट माधुर्यमल्पम् । बीभत्सेऽप्येवम् । शान्ते तु विभाव-वचित्रात् कदाचिदोजः प्रकृष्ट कदाचिन्माधुर्यमिति विभागः” — °*Locana*, p 212

TEXT

१७ । समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान् प्रति ।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥

१०॥

प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोः । स च सर्वरससाधारणो गुणः
सर्वरचनासाधारणश्च व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव मुख्यतया व्यवस्थितो
मन्तव्यः ॥

EXPOSITION

§ 17 The attribute called प्रसाद (*Perspicuity*) is common to all the emotions and is not the exclusive property of any particular sentiment. It consists in the *transparence* of words and meanings. The words must be such that the readers may

not have any difficulty in grasping¹ their sense *immediately*, without any contemplation¹ So also the theme or import must not be obscure and must have a universal appeal. Consequently the presence of प्रसाद renders the realisation of an aesthetic emotion quick and devoid of any impediment Compare Abhinavagupta's comments : समर्पकत्व सम्यगर्पकत्व हृदयसवादेन प्रति पत्तन् प्रति स्वात्मावेशेन व्यापारकत्व भटिति शुष्क-कूष्ठाग्निदृष्टान्तेन । अकलुषोदकदृष्टान्तेन च । तदकालुष्य प्रसन्नत्व नाम सर्वरसाना गुण । उपचारात्तु तथाविधं व्यङ्ग्येऽर्थे यच्छब्दार्थयो समर्पकत्व तदपि प्रसादः ।—¹*Locanā* Mammata in his definition of प्रसाद makes use of the two metaphors employed by Abhinavagupta in the above extract

‘शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः ।
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥’

—*Kāvyaaprakāśa*, Chap VIII

Thus, the Dhvani-theorists posit three *gunas* only The twenty *gunas*, belonging to शब्द and अर्थ, of the ancients like Dandin, Vāmana etc can be comprehended within these three Moreover, not all of them can be reasonably regarded as positive excellences, some of these being indifferent, while a few again turn out to be defects under certain circumstances and it is a misnomer to call them *gunas* indiscriminately Compare .

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिता ।
अन्ये भजन्ति दोषत्व कुत्रचित् न ततो दश ॥

I As Mammata states .

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारण समग्राणा स प्रसादो गुणो मतः ॥

—*Op cit* , Chapter VIII

Also Jagannātha श्रुतमात्रा वाक्यार्थ करतलबदरमिव निवेदयन्ती घटना प्रसादस्य—*Rasagangādhara* p 80

—*Kāvya-prakāśa*, VIII 7 and *vṛtti* thereon. For an elaborate discussion of the views of the ancients and moderns on the number of *gunas*, see *Rasagangādhara*, pp 66 ff

TEXT

§ १८ । श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।
ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥
११॥

अनित्या दोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेऽपि न वाच्ये
अर्थमात्रे, न च व्यङ्ग्ये शृङ्गारव्यतिरेकिणि शृङ्गारे वा ध्वनेरनात्म-
भूते । किं तर्हि ? ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारेऽङ्गितया व्यङ्ग्ये ते हेया
इत्युदाहृताः । अन्यथा हि तेषामनित्यदोषतैव न स्यात् । एवमयम-
संलक्ष्यक्रमद्योतो ध्वनेरात्मा प्रदर्शितः सामान्येन ॥

EXPOSITION

§ 18 It has been a common practice among the authors on Poetics to classify the defects into two groups, according as they are *universally* so (नित्यदोष) or not (अनित्यदोष) Thus, the second group comprises such defects as श्रुतिदुष्टत्व, अप्रतीतत्व, पुनरुक्तत्व etc, while the rest like च्युतसंस्कार, क्लिष्टत्व etc. would be classed as belonging to the first group According to this classification श्रुतिदुष्टत्व would not be a defect in the case of emotions like रौद्र, वीर and भयानक where it would be regarded rather as a positive excellence, enhancing as it does the effect of the aesthetic relish As Viśvanātha states .—

“वक्तरि क्रोधसयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

रौद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥”

—*Sāhityadarpana*, VII. 16.

But in the case of शृङ्गार, the use of harsh letters has to be

studiedly eschewed As Jagannātha observes : “अथ विशेषतो वर्जनीया । . मधुररसेषु दीर्घसमासं भयघटितसयोगपरह्रस्वस्य विसर्जनीयादेश-सकार-जिह्वामूलीयोपध्मानीयाना रेफहकारान्यतरघटित-सयोगस्य हला ल-म-न-भिन्नाना स्वात्मना सयोगस्य भयद्वयघटित-सयोगस्य चासकृत्-प्रयोग नैकट्येन वर्जयेत् । सवर्ण-भयद्वय-घटित-सयोगस्य शभिन्न-महाप्राण-घटितसयोगस्य सकृदपीति सक्षेपः ॥”—*Rasagangādhara*, pp 84-85.

This twofold classification of defects is justifiable if we posit the existence of a *soul*, viz रस, as distinct from the body (शरीर) of poetry which is composed of शब्द and अर्थ¹ The defects become only so, if they mar the beauty of the soul, though we usually refer to them as belonging to शब्द and अर्थ. Such usages are only *secondary* श्रुतिदुष्टत्व is not a universal defect, because it does not mar the beauty of the soul (viz. रस) in every case It mars the beauty of शृङ्गार, but not of रौद्र If this be not regarded as the criterion of the above classification, श्रुतिदुष्टत्व would also be counted as a variety of नित्यदोष, for the letters would remain harsh irrespective of any consideration of the nature of the emotion to which they might be related. Compare Mammata —

I As Abhinavagupta observes . “एवमस्मत्पक्ष एव गुणालकार-व्यवहारो विभागेनोपपद्यत इति प्रदर्श्य नित्यानित्यदोषविभागोऽप्यस्मत्पक्ष एव सगच्छते इति दर्शयितुमाह—श्रुतिदुष्टादय इत्यादि ॥”—Mammata observes that this division of defects into two classes proves beyond doubt the existence of the *suggested sense* apart from the expressed sense : “यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते तदाऽसाधुत्वादीना नित्यदोषत्व कष्टत्वादीनामनित्य-दोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्न स्यात् । न चानुपपन्न, सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात् । वाच्य-वाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकमात्राश्रयणे तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेव कस्यचिदेवौचित्येन उपपद्यत एव विभाग-व्यवस्था ॥”—*Kāvya prakāśa*, Chapter V

“मुख्यार्थहृतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद् वाच्य ।
उभयोपयोगिन स्यु शब्दास्तेन तेष्वपि सः ॥”

—*Kāvyaaprakāśa*, VII 1

The following extract from Hemacandra's *Kāvyaānuśāsana* is very explicit on this point —रसस्योत्कर्षापकर्षहेतू गुण-दोषौ भवत्या शब्दार्थयोः ॥ रसो वक्ष्यमाणस्वरूपस्तस्योत्कर्षहेतवो गुणा, अपकर्ष-हेतवस्तु दोषा । ते च रसस्यैव धर्मा, उपचारेण तु तदुपकारिणो शब्दार्थयोरुच्यन्ते । रसाश्रयत्व च गुणदोषयोरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् । तथाहि यत्रव दोषास्तत्रैव गुणा, रसविशेषे च दोषा न तु शब्दार्थयोः । यदि हि तयो स्युस्तर्हि वीभत्सादौ कष्टत्वादयो गुणा न भवेयु हास्यादौ चाश्लीलत्वादयः । अनित्याश्चैते दोषा । यतो यस्याङ्गिनस्ते दोषास्तदभावे न दोषास्तदभावे तु दोषा इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्या गुणदोषयो रस एवाश्रयः ॥—*Op cit*, p 16

Abhinavagupta explains श्रुतिदुष्टादि in the *kāṅkā* as referring to the defects mentioned by Bhāmaha in the couplet

“श्रुतिदुष्टार्थदुष्टे च कल्पनादुष्टमित्यपि ।

श्रुतिकष्ट तथैवाहुर्वाचा दोष चतुर्विधम् ॥”—I 47

As he comments “श्रुतिदुष्टादय इत्यादि । वान्तादयोऽसभ्यस्मृति-हेतवः श्रुतिदुष्टा । अर्थदुष्टा वाक्यार्थबलादश्लीलार्थप्रतिपत्तिकारिणः । यथा—‘छिद्रान्वेषो महास्तब्धो घातयैवोपसर्पति’ इति । कल्पना-दुष्टास्तु द्वयोः पदयोः कल्पनया । यथा—‘कुरु रुचिम्’ इत्यत्र क्रमव्यत्यासे । श्रुतिकष्टस्तु ‘अधाक्षीत्’, ‘अक्षोत्सीत्’ तृणेडि’ इत्यादि । शृङ्गार इत्युचितरसोपलक्षणार्थम् । वीर-शान्ताद्भुतादावपि तेषां वर्जनात् ।”—*Locana* Abhinavagupta finally observes that Bhāmaha himself did not at all classify the defects in the way stated above, nor did he show that श्रुतिदुष्ट etc. can at all be regarded as गुण's in cases of emotions other than शृङ्गार. All this has been done by the authors of the-

Dhvanī school for the first time. This is implied by the word सूचिता in the *vṛtti* Compare. सूचिता इति । न त्वेषा विषयविभागप्रदर्शनेन अनित्यत्व भिन्नवृत्तादिदोषेभ्यो विविक्तत्व प्रदर्शितम् । बीभत्स-हास्य-रौद्रादौ त्वेषामस्माभिरभ्युपगमात् , शृङ्गारादौ च वर्जनात् अनित्यत्व च दोषत्व च समर्थितमेवेति भावः ॥—^o*Lacana*, pp 214-215

TEXT

§ १६ । तस्याङ्गानां प्रभेदा ये प्रभेदाः स्वगताश्च ये ।

तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने ॥१२॥

अङ्गितया व्यङ्ग्यो रसादिविवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरेक आत्मा य उक्तस्तस्याङ्गानां वाच्य-वाचकानुपातिनामलङ्काराणां ये प्रभेदा निरवधयो ये च स्वगतास्तस्याङ्गिनोऽर्थस्य रस-भाव-तदाभास-तत्प्रशमलक्षणा विभावानुभाव-व्यभिचारिप्रतिपादन-सहिता अनन्ताः स्वाश्रयापेक्षया निःसीमानो विशेषाः तेषामन्योन्य-सम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे कस्यचिदन्यतमस्यापि रसस्य प्रकाराः परिसंख्यातुं न शक्यन्ते किमुत सर्वेषाम् । तथाहि शृङ्गारस्याङ्गिनस्तावदाद्यौ द्वौ भेदौ-संभोगो विप्रलम्भश्च । संभोगस्य च परस्परप्रेमदर्शनसुरतविहरणादिलक्षणाः प्रकाराः । विप्रलम्भ-स्यापि अभिलाषेर्ष्याविरहप्रवासविप्रलम्भादयः । तेषां च प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिभेदः । तेषां च देशकालाद्याश्रयावस्था-भेद इति स्वगतभेदापेक्षया एकस्य तस्यापरिमेयत्वम्, किं पुनरङ्ग-प्रभेदकल्पनायाम् । ते ह्यङ्गप्रभेदाः प्रत्येकमङ्गिप्रभेद-संबन्धपरि-कल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्यमेवोपयान्ति ॥

EXPOSITION

§ 19. In the preceding sections the *Dhvanīkāra* has considered the nature of अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य—viz रस, भाव etc Now

he observes that it is not possible to enumerate the different varieties of the principal emotions (रस) or of elements like विभाव, अनुभाव etc., that are subservient (अङ्ग) to them. So also it is not possible to compute precisely the ways in which the numerous figures of speech belonging to शब्द and अर्थ can be brought into relation with the different varieties of अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य, as also the mutual relations in which the latter themselves can stand to each other. There would arise endless varieties by permutation and combination, which it is impossible to enumerate severally. But if we leave out the details, we might classify all the different varieties of रस, भाव etc. under one single category—viz असलक्ष्यक्रमध्वनि, since they possess one element in common—viz the property of being suggested without any perceptible sequence intervening between the cognition of the वाच्यार्थ on the one hand and the final aesthetic relish on the other. As Mammāṭa, too, notes : “अन्योन्ययोगादेव स्याद् भेदसख्याऽतिभूयसी ॥ एवमनेन प्रकारेण अवान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथाहि—शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्य का गणना तु सर्वेषाम् ॥”—*Op cit.*, Chap. V

TEXT

§ २० । दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम् ।

बुद्धिरासादितालोका सर्वत्रैव भविष्यति ॥ १३ ॥

दिङ्मात्रकथनेन हि व्युत्पन्नानां सहृदयानामेकत्रापि रसभेदे सहलंकारैरङ्गाङ्गिभावपरिज्ञानाद् आसादिताल्लोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति ॥ तत्र—

शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान् ।

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥ १४ ॥

अङ्गिनो हि शृङ्गारस्य ये उक्ताः प्रभेदास्तेषु सर्वेषु एकप्रकारानु-
बन्धितया प्रबन्धेन प्रवृत्तोऽनुप्रासो न व्यञ्जकः । अङ्गिन इत्यनेन
अङ्गभूतस्य शृङ्गारस्य एकरूपानुबन्ध्यनुप्रासनिबन्धने कामचारमाह ॥

EXPOSITION

§ 20 In the present section the Dhvanikāra proposes to show in brief how the various figures of speech can be consistently brought into relation with रसध्वनि. He takes up शृङ्गार as the specimen and lays down certain principles that must be observed in introducing poetic figures in general in a *dhvani-kāvya*, so that the aesthetic effect may be the highest

शृङ्गारस्य .. प्रकाशक —In all the five varieties of शृङ्गार where they are primarily developed (अङ्गिन्) and not subordinate, it might be laid down as a universal law that the figure of speech अनुप्रास (*alliteration*) based on the repetition of the same sound-group (i e if too much hackneyed) is apt to be an impediment in the way of the proper development of the emotion, detracting as it does from the charm of the aesthetic relish. Thus, in the case of शृङ्गार, long *alliterations* based on the repetition of the same letters or group of letters, must be carefully avoided. But, short *alliterations* based on the repetition of varying groups of letters that do not unduly offend the sense of consistency and having some freshness in them, may be introduced without violating the norm laid down above. As Abhinavagupta notes . एकरूप त्वनुबन्ध त्यक्त्वा विचित्रोऽनुप्रासो निबन्ध्यमानो न दोषाय इत्येकरूप-ग्रहणम् ।¹—Thus अनुप्रास generally is not a figure that can fit in happily with शृङ्गार

---

1. Kuntaka in his *Vakroktijīva* makes similar observations regarding अनुप्रास, यमक and other poetic figures ;—

TEXT

§२१ । ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।

शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥१५॥

ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्य-वाचकाभ्यां प्रकाश्य-
मानस्तस्मिन् यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं दुष्कर-शब्द-
भङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वम् । प्रमादित्वमित्यनेन एतद्
दर्शयते—काकतालीयेन “कदाचित् कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्ता-
वपि भूम्नाऽऽकारान्तरवद् रसाङ्गत्वेन निबन्धो न कर्त्तव्य इति ।
“विप्रलम्भे विशेषतः” इत्यनेन विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते ।
तस्मिन् द्योत्ये यमकादेरङ्गस्य निबन्धो नियमान्न कर्त्तव्य इति ॥

EXPOSITION

§ 21. In the poem where the emotion of शृङ्गार is pre-
eminent, the poet is advised to carefully eschew such figures
of speech as यमक, चक्रबन्ध, भङ्गश्लेष, etc howsoever gifted
he might be. प्रमादित्वं न कर्त्तव्य इति—Ānandavardhana
here observes that solitary cases of यमक etc, if they come
out spontaneously, are not ruled out hereby. The poet
should only restrain his natural propensity towards introduc-
ing such difficult and obscure figures *in abundance* with a view
to make a display of his own craftsmanship.

“नातिनिर्बन्धविहिता नाप्यपेशलभूषिता ।

पूर्ववृत्तपरित्यागनूतनावर्त्तनोज्ज्वला ॥”—II 1

which has been explained in the *vṛtti* as follows —निर्बन्धशब्दोऽत्र
व्यसनिताया वर्त्तते । तेन अतिनिर्बन्धे पुन पुनरावर्त्तनव्यसनिताया
विहिता, अप्रयत्नविरचितेत्यर्थः । व्यसनिताया प्रयत्नविरचने हि प्रस्तुतौचित्य-
परिहारेण वाच्यवाचकयोः परस्परस्पर्धित्वलक्षणसाहित्यविरहः स्यात् । ..
पूर्वमावृत्तानां . पुन पुनर्विरचितानां परित्यागेन प्रहाणेन नूतनानामभिनवानां
वर्णानामावर्त्तनेन पुन पुनः परिग्रहेण च तदेवमुभाभ्यां प्रकाराभ्यामुज्ज्वला
आजिष्णुः ।—*Op. cit.*, p. 84

विप्रलम्भे . न कर्तव्य — This principle has to be more rigidly observed in the case of विप्रलम्भशृङ्गार, for it is the tenderest of all emotions, and any such obscure and difficult figure of speech as यमक etc. is sure to mar the sentiment completely. “दुष्कर—मुरज-चक्रबन्धादि । शब्दश्लेष इति । अर्थश्लेषो न दोषाय ‘रक्तस्त्व’मित्यादौ । शब्दभङ्गोऽपि क्लिष्ट एव दुष्ट , न त्वगोकादौ”—*Locana* The following extract from the *Rasagangādhara* should be compared in this connexion :—

“.... एव त्वप्रत्यय यङन्तानि यङ्लुगन्तानि अन्यानि च शाब्दिकप्रियाण्यपि मधुररसे न प्रयुञ्जीत । एव व्यङ्ग्यचर्वणा-
निरिक्तयोजनाविशेषापेक्षानापातोऽधिकचमत्कारिणोऽनुप्रासनिचयान्
यमकादीञ्च सभवतोऽपि कविर्न निबध्नीयात् । यतो हि ते रसचर्व-
णायामनन्तर्भवन्त सहृदय-हृदय स्वाि मुख विदधाना रसपराङ्मुखं
विदधीरन् । विप्रलम्भे तु सुतराम् । यतो मधुरतमत्वेनास्य निर्मल-
सितानिर्मित-पानकरसस्येव तनीयानपि स्वातन्त्र्यमावहन् पदार्थः ।
सहृदयहृदयारुनुदतया न सर्वथैव सामानाधिकरण्यमर्हति ।
यदाहु.—‘ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे’—इत्यादि । ये तु पुनरक्लिष्टतयाऽ-
नुन्नतस्कन्धतया च न पृथग्भावनामपेक्षन्ते, किं तु रसचर्वणायामेव
सुसुख गोचरीकर्तुं शक्या , न तेषामनुप्रासादीना त्यागो
युक्तः ॥”—*Op cit*, pp 88-89 Hemacandra in his *Kāvya-
nūśāsana* quotes the following *āryās* from a lost work of
Bhatta-Lollata which read just like a commentary on the
present *Kārikā*.—

“यस्तु सरिदद्रिसागर-नग-तुरग-पुरादिवर्णने यत्नः ।
कविशक्तिख्यातिफलो विततधियां नो मत प्रबन्धेषु ॥
यमकानुलोम-तदिनर-चक्रादिभिदोऽतिरसविरोधिन्य ।
अभिमानमोत्रमेतद् गडुरिकादिप्रवाहो वा ॥ इति ॥¹

—*Op. cit* , p 215.

TEXT

§ २२ । अत्र युक्तिरभिधीयते—

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अपृथग्यत्न-निर्वृत्यः सोऽलंकारो ध्वनौ मतः ॥१६॥

निष्पत्तौ आश्चर्यभूतोऽपि यस्यालंकारस्य रसाक्षिप्ततयैव बन्धः
शक्यक्रियो भवेत् सोऽस्मिन् अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनौ अलंकारो
मतः । तस्यैव रसाङ्गत्वं मुख्यमित्यर्थः । यथा—

कर्पोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता

निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति वाष्प स्तनतटौ

प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥

रसाङ्गत्वे च तस्य लक्षणमपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वम् इति यो रसं बन्धु-
मध्यवसितस्य कवेरलंकारस्तां वासनामत्यूह्य यत्नान्तरमास्थितस्य
निष्पद्यते, स न रसाङ्गमिति । यमके च प्रबन्धेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणे
नियमेनैव यत्नान्तरपरिग्रह आपतति, शब्दविशेषान्वेषणरूपः ।
अलंकारान्तरेष्वपि तत् तुल्यमिति चेत्, नैवम् । अलंकारान्तराणि
हि निरूप्यमाणदुर्घटनान्यपि रससमाहितचेतसः प्रतिभानवतः
कवेरहम्पूर्विकया परापनन्ति । यथा कादम्बर्यां कादम्बरो-
दर्शनावसरे । यथा च मायारामशिरोदर्शनेन विह्वलायां

cites the second *āryā* under III. 59, which runs as follows .
“इति यमकमशेष सम्यगालोचयद्भि सुकविभिरभियुक्तैर्वस्तु चौचित्यवद्भि ।
सुविहितपदभङ्ग सुप्रसिद्धाभिधान तदनु विरचनीय सार्गबन्धेषु भूम्ना ॥”—यमक-
श्लेष-चित्राणि हि सरसे काव्ये क्रियमाणानि रसखण्डना कुर्युः । विशेषतस्तु
शृंगार-करुणयो । कवे किलैतानि शक्तिमात्र पोषयन्ति, न तु रसवत्ताम् ।
यदुक्तम्—‘यमकानुलोम—’ इति । प्रयोगस्तु तेषा खण्डकाव्येषु देवतास्तु-
तिषु रणवर्णनेषु च ॥”

सीतादेव्यां सेतौ ।¹ युक्तं चैतत् । यतो रसा वाच्यविशेषैरेवा-
 श्लेषनव्याः । तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो वाच्यविशेषा एव
 रूपकादयोऽङ्काराः । तस्मान्न तेषां बहिरङ्गत्वं रसाभिध्यक्तौ ।
 यमक-दृष्करमार्गेषु तु तत् स्थितमेव । यत्तु रसवन्ति कानिचिद्-
 यमकादीनि दृश्यन्ते, तत्र रसादीनामङ्गता यमकादीनां त्वङ्गितैव ।
 रसाभासे चाङ्गत्वमप्यविरुद्धम् । अङ्गितया तु व्यङ्ग्ये रसे नाङ्गत्वं,
 पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यत्वाद् यमकादेः ॥

EXPOSITION

§ 22 The Dhvanikāra here lays down the criterion as to which अङ्कार should be properly regarded as instrumental (अङ्ग) towards the development of the intended emotion. A poetic figure for the improvisation (निष्पत्ति) of which no additional effort is required on the part of the poet besides what is unavoidably necessary for the proper suggestion of the sentiment, which is the only end of his creative urge, can be truly regarded as *organically related* with the poetic art. Anything that cannot stand this test must be brushed aside as mere external appendages (बहिरङ्ग) Thus यमक, मुरजबन्ध, सभङ्गश्लेष etc can be improvised by the poet only after a good deal of contemplation and search after suitable words and meanings, which for the time being distracts his mind from the final aim in view—viz the suggestion of the requisite emotion

I References are to Candrāpīda's first meeting with the Princess Kādambārī in Bāna's prose romance (see Peterson's Edn of *Kādambārī*, pp. 186-189) and to Pravarasena's *Setu-bandha*, *Āśvāsa* XI (NSP Edn), where Sītā swoons away at the sight of Rāma's severed head falsely presented by Rāvana to convince Sītā of her lord's sad end.

(रमाभिव्यक्ति)¹ Thus, they should be discarded as extraneous elements, as far as possible Abhinavagupta state that though it has been observed in the previous *kārikā* that यमक etc are to be carefully avoided in the case of शृङ्गार alone, yet it is not the whole truth They must be *universal* avoided irrespective of the nature of the emotion to be suggested Compare 'रसेति—रस-समवधानेन विभावादिघटनामेव कुर्वन्स्तन्नान्तरीयकतया यमासादयति. स एवाश्रयलङ्कारो रसमार्गे, नान्य । तेन वीराद्भुतादिरसेष्वपि यमकादि कवे प्रतिपत्तुश्च रसविघ्नकार्येव सर्वत्र । गङ्गुरिकाप्रवाहोपहतसहृदयधुराधिरोहणविहीनलोकवर्जनाभिप्रायेण तु मया शृङ्गारे विप्रलम्भे च विशेषत इत्युक्तमिति भावः । तथा च 'रसेऽङ्गत्व तस्मादे । न विद्यते' इति सामान्येन वक्ष्यति ।—*Op cit.*, pp 219–20 Note also the following, *kārikās* from Mahimabhatta's *Vyaktiviveka*, as they express the same idea as the present *kārikā* of the *Dhvanyāloka*—

“न चालकारनिष्पत्ये रसबन्धोद्यत. कवि ।

यतते ते हि तत्सिद्धिनान्तरीयकसिद्धय ॥

यत —रसस्याङ्ग विभावाद्या. साक्षान्निष्पादकत्वं ।

तद्वैचित्र्योचितवपुषोऽलकारास्तु तदाश्रया ॥ — *Op cit*

Vimarsa, II. 75–76

कपोले पत्राली न तु वयम्—Comp °*Locana*. करकिसलयन्यस्त-
वदना श्वासतान्ताधरा प्रवर्त्तमानवाष्पनिरुद्धकण्ठी अविच्छिन्नरुदित-
चञ्चत्कुचतटा रोषमपरित्यजन्ती चाटूक्त्या यावत् प्रसाद्यत

I. Compare 'रसस्य परिपन्थित्वान्नालकार प्रहेलिका ।

उक्तिवैचित्र्यमात्र सा च्युतदत्ताक्षरादिका ॥—

Sāhityadarpana, X 13.

Also—“एव खड्गबन्धादिकमप्यहम् । काव्यान्तर्गडुभूततया तु
नेह प्रपञ्च्यते ।”—*loc cit*

तामदीर्घाविप्रलम्भगतानुभावचर्चणावहितचेतस एव वक्तु. श्लेष-
रूपक-व्यतिरेकाद्या अयत्ननिष्पन्नाश्चर्वयितुरपि न रसचर्चणाविध्न-
मादधतीति ॥—*Op. cit.*, p 220

‘रसाङ्गत्वे न रसाङ्गम्’—The criterion as to whether a particular अलंकार is रसाङ्ग (conducive to the suggestion of the desired aesthetic emotion) or not, is whether it is produced by the same effort that is called forth for the suggestion of the emotion proper or not.

अलंकारान्तरेष्वपि तत्स्थितमेव—One might, however, contend that poetic figures like समासोक्ति, अप्रस्तुत-प्रशंसा etc., are no less difficult and intricate than यमक, सभङ्ग-श्लेष etc., and they require as much contemplation and effort on the part of the poet for their proper insertion in a *kāvya* as the latter, that have been categorically tabooed from the scheme of aesthetic realisation. So there can be no reasonable basis to be found for this discriminatory treatment. To this Ānandavar-dhana replies. True, the said figures are as much difficult and intricate as यमक, मुरजबन्ध etc. Still, the former group differs from the latter in one important respect—viz while the former spring spontaneously in ceaseless succession from the fountain-head of the poet’s imagination as he is absorbed in the contemplation of the emotion in question, it is not so with the latter. The figures of speech like रूपक, समासोक्ति अप्रस्तुतप्रशंसा etc., are nothing but turns of expression that convey the requisite meanings consisting of proper विभाव’s अनुभाव’s etc., that alone suggest the aesthetic emotion (तत् in तत्प्रतिपादकैश्च शब्दै refers to the वाच्यविशेष, viz. विभाव’s, अनुभाव’s etc that constitute the particular import of words constituting a poetic expression or अलंकार, while the second तत् in तत्प्रकाशिन refers to रसाः in the preceding sentence.) Thus, they can no more be regarded as external appendages than the very thought itself of the poet. The

poet's idea itself gushes forth couched spontaneously in those peculiar modes of expression which are called poetic figures or अलंकार's, and cannot be divested of the latter without being completely metamorphosed in the process. Change the poetic figure and you make the poet say something quite different from what was originally intended by him. Kuntaka admirably expresses this idea in the following extract from his *Vakroktjīvita* —

“अलंकृतिरलंकार्यमपोद्धृत्य विवेच्यते ।

तदुपायतया तत्त्व सालंकारस्य काव्यता ॥

—अलंकृतिरलंकरणम्, अलंकृत्यते ययेति विगृह्य । सा विवेच्यते विचार्यते । यच्चालंकार्यमलंकरणीयं वाचकरूपं वाच्यरूपं च तदपि विवेच्यते । तयोः सामान्यविशेषलक्षणद्वारेण स्वरूपनिरूपणं क्रियते । कथम्—अपोद्धृत्य । निष्कृष्य पृथक् पृथगवस्थाप्य, यत्र समुदायरूपे तयोरेतर्भावस्तस्माद् विभज्य । केन हेतुना—तदुपायतया । तदिति काव्यं परामृश्यते । तस्योपायस्तदुपायः तस्य भावस्तदुपायता तया हेतुभूतया । तस्मादेवविधो विवेकः काव्यव्युत्पत्त्युपायता प्रतिपद्यते । दृश्यते च समुदायान्तपातिनामसत्यभूतानामपि व्युत्पत्तिनिमित्तम् अपोद्धृत्य विवेचनम् । यथा—पदान्तभूतयोः प्रकृति-प्रत्यययोः वाक्यान्त-भूतानां पदानां चेति । यद्यवम् असत्यभूतोऽप्यपोद्धारस्तदुपायतया क्रियते तत् किं पुनः सत्यम्-इत्याह । ‘तत्त्व सालंकारस्य काव्यता’ । अयमत्र परमार्थः—सालंकारस्य अलंकरण-सहितस्य सकलस्य निरस्तावयवस्य सतः समुदायस्य काव्यता कविकर्मत्वम् । तेनालंकृतस्य काव्यत्वमिति स्थितिः, न पुनः काव्यस्यालंकारयोगः ॥’—*Op cit*, pp. 6-7. Compare also the following *kārikās* from the same work of Kuntaka :—

प्रतिभा-प्रथमोद्भेदसमये यत्र वक्त्रता ।

शब्दाभिधेयोरन्तः स्फुरतीव विभाव्यते ॥¹

1. Compare *Vṛtti* : तदयमत्र परमार्थः—यत् कविप्रयत्ननिरपेक्षयारेव

अलकारस्य कवयो यत्रालंकरणान्तरम् ।
 असन्तुष्टा निबध्नन्ति हारादेर्मणिबन्धवत् ॥
 रत्न-रश्मिच्छटोत्सेकभासुरैभू षणैर्यथा ।
 कान्ताशरीरमाच्छाद्य भूषायै परिकल्प्यते ॥
 यत्र तद्वदलकारैर्भ्रजिमानैर्निजात्मना ।
 स्वशोभातिशयान्त स्थम अलङ्कार्य प्रकाश्यते ॥
 सोऽतिदु सञ्चरो येन विदग्धकवयो गताः ।
 खड्गधारापथेनेव सुभटाना मनोरथाः ॥—*Op. cit* ,

I 34-37 & 43

यत्तु रसवन्ति अविस्मृत्—There are, however, poetic compositions, rare though, where यमक, अनुप्रास etc., are met with and yet there is no appreciable loss of aesthetic charm. Compare, for instance, *Raghu-vamśa*, Canto IX¹ In Ānanda-vardhana's opinion, here, too, it is the sound-effect due to यमक that is really more attractive and as such predominant (अङ्गिन्), while the emotion plays a subordinate rôle (अङ्ग). In the case of रमाभास, however, the introduction of यमक etc. is not barred

अङ्गितया तु ..यमकादे—But where the element of emotion is pre-eminent, the poet should be well advised to totally avoid these figures of sound, that are detrimental to the successful development of sentiments in general

TEXT

§ २३ । अस्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकाः—

शब्दार्थयो स्वाभाविक कोऽपि वक्रताप्रकार परिस्फुरन् परिदृश्यते ।—*loc. cit*

I. Compare —‘उदाहरणान्यत्र शिशुपालवधे चतुर्थे सर्गे समपकाणि कानिचिदेव यमकानि रघुवशे वा वसन्तवर्णने’—Kuntaka's *Vakroktijivita*, *Vitti* on II 6-7

रसवन्ति हि वस्तूनि सालंकाराणि कानिचित् ।
 एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥
 यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।
 शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ॥
 रसाभामाङ्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते ।
 ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे त्वङ्गता नोपपद्यते ॥

EXPOSITION

§ 23 Ānandavardhana sums up the theme of the preceding sections in these mnemonic verses of his own

TEXT

§ २४ । इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽलंकारवगे
 आख्यायते—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलंकारवर्ग एति यथार्थताम् ॥ १७ ॥

अलंकारो हि वाच्यालंकारसाम्यादङ्गिनश्चारुत्वहेतुरुच्यते ।
 वाच्यालंकारवर्गश्च रूपकादिर्यावानुक्तो वक्ष्यते च कैश्चित्,
 अलंकाराणामनन्तत्वात्, स सर्वोऽपि यदि समीक्ष्य विनि-
 वेद्यते, तदलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरङ्गिनः सर्वस्यैव चारुत्वहेतु-
 र्निष्पद्यते ॥

EXPOSITION

§ 24 If poetic figures like रूपक etc which have already been noticed and defined by ancient writers like Bharata, Bhāmaha, Dandin etc, as also others that might be improvised by future authors (वक्ष्यते च कैश्चित्), can become auxiliary (अङ्ग) towards the suggestion of the sentiment of love (शृङ्गार), if they are introduced after due reflection (समीक्षा) as to their appropriateness True, that Dandin in his *Kāvyaadarśa*

remarks that all *alaṃkāras* in general can add emotional grace to a piece of poetic composition ('काम सर्वोऽप्यलंकारो रसमयं निपिञ्चति), yet his conception of *rasa* was widely divergent from the *Dhvanikāra*'s. Moreover, he did not lay down any definite rules as regards the judicious introduction of poetic figures on particular occasions, as has been attempted by the *Dhvan kāra* here

TEXT

§ २५ । एषा चास्य विनिवेशने समीक्षा—

विवक्षा नत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन ।

काशे च ग्रहण-त्यागौ नातिनिर्हर्षौषिता ॥१८॥

निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम् ।

रूपकादेशलंकारगस्याङ्गत्वसाधनम् ॥१९॥

रसबन्धेष्वत्याहतमनाः कविर्यमलंकारं तदङ्गतया विवक्षति ।

यथा —

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतो

रहरपाख्यागोदं स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः ।

करो व्याधून्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरम्

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥

अत्र हि भ्रमर-स्वभावोक्तिरलंकारो रसानुगुणः ॥

EXPOSITION

§ 25 Ānandavardhana in this section lays down certain principles that must be rightly kept in view by an aspiring poet if he desires to keep in tact the emotional effect. The first of these principles is : विवक्षा नत्परत्वेन नाङ्गित्वेन

कदाचन—The *alamkāra* must not be allowed to rival or transcend the charm of the aesthetic relish, and must always be kept subordinate to the latter, which is the very soul of a poetic composition. To illustrate this, Ānandavardhana cites the verse ‘चलापाङ्गा दृष्टिम्’ etc. The poetic figure here is स्वभावोक्ति, as Dusyanta, who is the speaker, vividly describes the movements of the bee that hums and buzzes round Śakuntalā’s beautiful lotus-like face under the guise of a lover as it were.

The poetic figure is quite in unison with the sentiment depicted here (viz. सभोग-शृङ्गार) that is predominantly suggested, and as such can be truly called an *alamkāra* and not through courtesy alone. As Abhinavagupta notes हे मधुकर, वयमेव विधाभिलापचाटुप्रवणा अपि तत्त्वान्वेषणात् वस्तुवृत्तान्विष्यमाणे हता आयासमात्रपात्रीभूता जाता । त्व खल् इति निपातेन अयत्न-सिद्ध तवैव चरितार्थत्वमिति शकुन्तला प्रत्यभिलाषिणो दुष्यन्तस्येय-मुक्ति । तथाहि कथमेतदीयकटाक्षगोचरा भूयास्म, कथमेषा अस्मद-भिप्रायव्यञ्जक रहोवचनमाकर्ण्यात्, कथं तु हठादनिच्छन्त्या अपि परिचुम्बन विधेयास्मेति यदस्माक मनोराज्यपदवीमधि शेते तत्तवायत्न-सिद्धम् । भ्रमरो नीलोत्पलधिया तदाशङ्काकरी दृष्टि पुन पुन-स्पृशति । श्रवणावकाशपर्यन्तत्वाच्च नेत्रयो त्पलशङ्कानपगमात् तत्रैव दन्ध्वन्यमान आस्ते । सहज सौकुमार्य-त्रास-कातरायाश्च रतिनिधानभूत विकसितारविन्दकुवलयामोदमधुरमधुर पिबतीति भ्रमरस्वभावोक्तिरलकारोऽङ्गतामेव प्रकृतरसस्योपगत । अन्ये तु भ्रमरस्वभावे उक्तिर्यस्य इति भ्रमरस्वभावोक्तिरत्र रूपकव्यतिरेक इत्याहुः ॥—^oLocana, pp 224-225

TEXT

§ २६ । ‘नाङ्गित्वेने’ति न प्राधान्येन । कदाचिद् रसादितातः

पर्येण विवक्षितोऽपि ह्यलङ्कारः कश्चिदङ्गित्वेन विवक्षितो दृश्यते ।
यथा—

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव¹ चकार यो राहुवधूजनस्य ।
आलिङ्गनोद्दामविलासवन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम् ॥
अत्र हि पर्यायोक्तस्य अङ्गित्वेन विवक्षा रसादितात्पर्ये
सत्यपीति ॥

EXPOSITION

§ 26. In this verse, the figure of speech is पर्यायोक्त (see notes on *Uddyota* I § 35), since the effect which has been expressed in words and the cause implied therefrom are both contextual (प्राकरणिक) Comp “चक्राभिघाते”ति प्राचीन-पद्य राहुशिरश्छेदकारीति व्यङ्ग्यं राहुवधूजनसवन्धि चुम्बनमात्रा-वशिष्टरतोत्सवनिर्मातृत्वेन रूपेण प्रकारान्तरेणाभिधीयते इत्यस्यापि विवेचने क्रियमाणे राहुशिरश्छेदकर्तृत्वरूपो धर्म स्वसमानाधिकरणेन तादृशरूपान्तरेण साक्षादुपात्तेन गम्यत इत्येव पर्यवस्यति ।’
—*Rasagangādhara*, p 547. The poet intends to convey in this verse the divine prowess of Vāsudeva, who cut off the head of the demon Rāhu with his disc But it is the mode of expression that is more striking here

I The original reading in Mentha's *Hayagrīvavadha*, a lost epic, from which the present verse is quoted, was एकाभिघात° and not चक्राभिघात° which is merely an emendation based on misconception This is distinctly noticed by Rūpyaka in his commentary on Mahimābhata's *Vyaktiviveka* Compare ‘एकाभिघात’-इति ह्यग्नीवधे पाठ स्थित, सुदर्शनस्य पुलिङ्गस्य प्रकान्तत्वात् ‘य’ इत्यनेन परामर्शात् । तत्तु अनवबुध्य ‘चक्र’ यदि परामृश्यते, तदा यच्छब्दस्य नपु सकता स्यात् । तन्मुरारिरेवात्र परामृश्यत इत्याशयेन ‘चक्राभिघाते’ति पठन्ति । न त्वय तत्र प्रस्ताव ॥—p 272

As Ānandavardhana states • अत्र हि पर्यायोक्तस्य... सत्य-
यीनि Compare °Locana अत्राह कश्चित्—‘पर्यायोक्तमेवात्र
कवे प्राधान्येन विवक्षितम्, न तु रमादि । तत् कथमुच्यते
रमादितात्पर्ये मन्ययी’नि । मैवम् , वामुदेव प्रतापो ह्यत्र विवक्षित ।
म चात्र चारुब्रहेतुनया न चकास्ति अपि तु पर्यायोक्तमेव ॥—
Op cit , p 225

TEXT

§ २७ । अङ्गत्वेन विवक्षितमपि यमवसरे गृह्णाति, नानवसरे ।
अवसरे गृहीतिर्यथा—

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुररुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायाम् श्वसनोद्गमैर्विस्मैरातन्वतीमात्मनः ।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीषिवान्यां भ्रुवं
पश्यन् कोप-विपाटलव्युति मुग्धं देव्याः कुरिष्याम्यहम् ॥

—इत्यत्र उपमा-श्लेषस्य •

गृहीतमपि च यमवसरे त्यजति तद्वसानुगुणतयाऽलंकारान्तरा-
पेक्षया । यथा—

रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणै-
स्त्वामायायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ।
कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः
सर्वं तुल्यमशोकः । केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः ॥

—अत्र हि प्रबन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानो
रसविशेषं पुष्णाति ॥

EXPOSITION

§ 27 In this section Ānandavardhana explains the
portion ‘काले च ग्रहण-त्यागौ’ in the *Kārikā* 18 The poet
should retain (ग्रहण) or reject (त्याग) a particular अलंकार
according as it enhances or deters the development of the

principal emotion Ānandavardhana illustrates the first variety in the verse 'उद्दामोत्कलिकाम्—' (*Ratnāvalī*) Here the figure is उपमा-श्लेष (i e *Simile* based on *double entendre*) and the occasion of the employment of this figure is in keeping with the sentiment of ईर्ष्याविप्रलम्भ which it is the object of the poet to suggest Compare °*Locana* . उद्दामा उद्गता कलिका यस्या । उत्कलिकाश्च रुहरुहिका । क्षणात् तस्मिन्नेवावसरे प्रारब्धा जृम्भा विकासो यया । जृम्भा च मन्मथ-कृतोऽङ्गमर्द । वसनोद्गमर्वसन्तमारुतोल्लासैरात्मनो लतालक्षणस्य आयासमायासनमान्दोलनयत्नमातन्वतीम् । नि श्वासपरम्पराभिश्च आत्मन आयास हृदयस्थित भन्तापमानत्वनी प्रकटीकुर्वाणाम् । सह मदनाख्येन वृक्षविशेषेण, मदनेन कामेन च । अत्र उपमाश्लेष ईर्ष्या-विप्रलम्भस्य भाविनो मार्गपरिशोधकत्वेन स्थितस्तच्चर्वणाभिमुख्य कुर्वन् अवसरे रसस्य प्रमुखीभावादनाया पुरसरायमाणो गृहीत — इति भाव ॥—*Op cit*, p 226 As an example of rejection (त्याग) according to the exigency of the occasion Ānanda- vardhana cites 'रक्तस्त्व नवपल्लवै ¹ 'अत्र हि पुष्पाति'—In the first three feet of the verse the figure is हेतुश्लेष (i e. काव्यहेतु based on श्लेष), but in the last hemistich, this figure has been abandoned by the poet in favour of the figure of speech व्यतिरेक, which is more capable of suggesting the mood of विप्रलम्भशृङ्गार than the former Compare °*Locana* . रक्ता लोहित । अहमपि प्रवृद्धानुराग । अत्र च प्रबोधको विभाव.

1 'सीतावियोगोपनतविसस्युलावस्थस्य दाशरथेग्न्यमुक्ति'—Hemcandra's °*Viveka* on his *Kāvyānuśāsana* 'मामाहु पृथिवीभुजामधिपति नागाधि- राजो भवान्, अव्युच्छिन्नपृथ्वृत्ति भवतो दान समाप्यर्षिषु । स्त्रीरत्नेषु ममोर्वशी प्रियतमा यूथे तवेय वना, सर्व सामनु ते प्रियाविरहजा त्व तु व्यधा जानुभू ॥'—*Vikramorvasī*, Act IV, is a close parallel of the verse cited in the *Vṛtti*

तदीयपल्लवराग इति मन्तव्यम् । एव प्रतिपादमाद्योऽर्थो विभावत्वेन व्याख्येयः । अत एव हेतुश्लेषोऽयम् । सहोक्त्युपमाहेतुलंकाराणां हि भूयसां श्लेषानुग्राहकत्वम् । अनेनैवाभिप्रायेण भामहो न्यरूपयत्—
‘तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिदशात् त्रिविधम्’—इत्युक्त्या, न तु अन्यालंकारानुग्रहनिराचिकीर्षया । **रसविशेषमिति** विप्रलम्भम् । सशोकशब्देन व्यतिरेकमानयता शोकसहभूतानां निवदचिन्तादीनां व्यभिचारिणां विप्रलम्भपरिपोषकाणामवकाशो दत्तः ॥—*Op cit*, pp 227-238

The verse has been quoted by Jāgannātha in his *Rasagangādhara* under the section on व्यतिरेकः. He criticises Appayya Dīkṣita, who in his *Kuvalayānanda*, refers to the Dhvanikāra's remarks on this verse (as recorded in this section), which seem to have been much misrepresented by him in the heat of the controversy. Compare:—

‘यदपि कुवलयानन्दकृताऽलंकारसवस्वोक्तार्थानुवादकेन न्यूनतायामुदाहृतम्—‘रक्तस्त्व नव-पल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः [प्रियाया गुणैः]’ इत्यत्र सशोक्तत्वेन अशोकापेक्षयाऽपकर्षः पर्यवस्यति-इति, तदपि चिन्त्यम् । रत्याद्यनुकूलतया कुतश्चिदङ्गाद् भूषणापसारणं यथा शोभाविशेषाय भवति, एव प्रकृते उपमालंकारदूरीकरणमात्रमेव रसानुगुणतया रमणीयम्, न व्यतिरेकः । अत एव असमालंकारप्राञ्चो न मन्यन्ते, अन्यथा तवालंकारान्तरतया तत्स्वीकारापत्तेः । .... अत एव ध्वनिकृता सहृदयधुरन्धरेण ‘सुकविषु रसानुसारेण क्वचिदलंकारसंयोगं क्वचिदलंकारवियोगं च कुर्याद्’ इत्युक्त्वा ‘रक्तस्त्वम्’ इति पद्यं सादृश्यदूरीकरणे उदाजह्ये ।...’—*Op. cit*, pp 475-76¹

I But compare Nāgojī Bhaṭṭa's arguments in defence of Appayya Dīkṣita's view “अत्रेदं चिन्त्यम्—उपमानाद्धि उपमेये वर्ण्यमानं बलक्षणमेव गुणाधिक्यकृतं व्यतिरेकः । तच्च क्वचिदुपमेयोत्कर्षपर्य-

TEXT

§ २८ । नात्रालंकारद्वयसन्निपातः । किं तर्हि ? अलंकारान्तरमेव श्लेष-व्यतिरेकलक्षणं नरसिंहवद इति चेत्, न । तस्य प्रकारान्तरेण व्यवस्थापनात् । यत्र हि श्लेषविषय एव शब्दे प्रकारान्तरेण व्यतिरेक-प्रतीतिर्जायते, स तस्य विषयः । यथा—
‘स हरिर्नाम्ना देवः सहरिर्वरतुरगनिबद्धेन’-इत्यादौ । अत्र हि अन्य एव शब्दः श्लेषस्य विषयोऽन्यश्च व्यतिरेकस्य । यदि चैवंविधे विषयेऽलंकारान्तरकल्पना क्रियते, तत् समृष्टेर्विषयापहार एव स्यात् । श्लेषमुखेनैवात्र व्यतिरेकस्यात्मलाभ इति नायं समृष्टेर्विषय इति चेत्, न । व्यतिरेकस्य प्रकारान्तरेणापि दर्शनात् । यथा—

नो कल्पापायवायोरदयरयदलत्क्षमाधरस्यापि शम्या

गाढोद्गमीर्णोज्ज्वलश्रीरहनि न रहिता नो तमःकज्जलेन ।

प्राप्नोतपत्तिः पतङ्गात् न पुनरुपगता मोषमुष्णत्विषो वो

वत्तिः सैवान्यरूपा सुखयतु निखिलद्वीपदोपस्य दीप्तिः ॥

नात्र श्लेषमात्राच्चास्त्वप्रतीतिरस्तीति श्लेषस्य व्यतिरेकाङ्गत्वेनैव

वसायि, ववचित्तदपकर्षपर्यवसायि, ववचित्तादनुभयपर्यवसायि । आधिक्य-न्यूनत्व-शब्दावपि उत्कर्षापकर्षपरौ एव । तत्र अपकर्षपर्यवसायि रक्तस्त्वमित्यत्र । अत्र उपमेये सशोक्त्वादिगम्यचेतनत्व-सहृदयत्वादिभिः शोकरहितत्व-शोकसहितत्वाभ्यां च तत्तादगुणाधिक्यप्रतीतावपि शोकस्य स्वरूपेणापकृष्टत्वात् विरहि-वाक्यत्वाच्च वरप्रचेतनत्वमेव सम्यक् न पुनः प्रियावियोगादिजन्यशोकास्पद-चैतन्यादि-इति प्रतीतिपर्यवसानात् विरहानुगुणकविनिबद्धतात्पर्यविषयकोऽपकर्षपर्यवस्यति । अत एव प्रियावियोगाद्यपि तुल्यम्-इत्यर्थकमावयो सर्वं तुल्यम् इति वाक्यचरितार्थम् । एतेन रत्याद्यनुकूलेत्यादि उदाजह्ने-इत्यन्तमपा-स्नम । सशोक्तववर्णनेऽपि रक्तत्वादिधर्मसादृश्यस्य विपलम्भपरिपोषकतया चमत्कारिणः सन्वेन तदपह्नवस्य कर्तुमशक्यत्वात् ॥—loc. cit.

विवक्षितत्वात्, न स्वतोऽलंकारता इत्यपि न वाच्यम् । यत एवं-
विधे विषये साम्यमात्रादपि मुप्रतिपादिताच्चास्तत्वं दृश्यत एव ।
यथा—

आक्रन्दाः स्ननितैर्दिलोचनजलान्यश्रान्तधाराम्बुभि-
स्तद्विच्छेदध्रुवश्च शोकशिखिनस्तुल्यास्तद्विभ्रमः ।
अन्तमे दयितामुखं तत्र शशी व्रत्तिः समैवावयो-
स्तत् किं मापनिशं सखे जलधर । त्वं दग्धुमेवोचनः ॥

—इत्यादौ ॥

EXPOSITION

§ 28. नात्रालंकार चेत्—Now it might be argued that in the verse 'रक्तस्त्वम्—', there are *not* two independent figures, viz श्लेष *and* व्यतिरेक, as shown presently, but there is only *one* figure of speech which is श्लेष व्यतिरेक (संकर), quite different from the former. So it cannot be stated that श्लेष has been rejected in favour of व्यतिरेक, for it presupposes the existence of two independent figures, a false assumption. Compare °*Locana*—"किं नर्हीति । सङ्करालंकार एवायम्, तत्र किं वा त्यक्तं किं वा गृहीतमिति परस्याभिप्रायः ॥"

न... इत्यादौ—Ānandhavardana now defines the scope of संकर proper, and distinguishes it from a case where श्लेष *and* व्यतिरेक are both independent figures. When both श्लेष *and* व्यतिरेक coinhere in the same substratum (*word-unit*), then and then only can there be a genuine case of संकर. But when the substrata of the two figures are different, they should be regarded as two independent figures and not the constituents of a *tertium quid*—viz. संकर. For example, 'सहरि... निवहेन' is an instance of श्लेषव्यतिरेक (संकर), since the expression सहरिः which is श्लिष्ट is the substratum.

of व्यतिरेक too Comp °*Locana* तस्येति सकरस्य । एकत्र हि विषयेऽलकारद्वयप्रतिभोल्लास सकर । सहरिगवद एको विषयः सः हरिः, यदि वा सह हरिभिः सहरिरिति ॥”—p 228 Thus it is really an example of एक-वाचकानुप्रवेशसकर¹

अत्र हि व्यतिरेकस्य—But in the instance cited in the *Vrtti*—viz ‘रक्तस्त्वम्—’ etc, the two figures श्लेष and व्यतिरेक do not coinhere in the same substratum. Thus श्लेष belongs to such words as रक्त, शिलीमुख etc, while the apprehension of व्यतिरेक is given rise to by the terms अशोक and सशोक. So it cannot be called a case of एकवाचकानुप्रवेशसकर “अत्र हीति । हिशब्दस्तुशब्दस्यार्थः । ‘रक्तस्त्वम्—’ इत्यत्रत्यर्थः । अन्य इति—रक्त इत्यादिः । अन्यश्च अशोक-सशोकादि ।”—°*Locana* यदि च. . . स्यात्—Now, it might be contended that if the whole verse constituting a sentence be taken as *one single unit* instead of such discrete words as रक्त, सशोक etc, both श्लेष and व्यतिरेक can be looked upon as coinhering in the same substratum, and the verse ‘रक्तस्त्वम्—’ would be an instance of श्लेष-व्यतिरेक सकर. Ānandavardhana argues that such a contention would leave no scope for संसृष्टि where two or more figures come together independent of one another, for all such cases would be comprehended under संकर². As °*Locana* observes, “नत्वेक वाक्यात्मक विषयमाश्रित्य एकविषयत्वाद् अस्तु सकर-इत्याशङ्क्याह-यदीति । एवविधे वाक्यलक्षणे विषये । विषय इत्येकत्वं विवक्षितं बोध्यम् । एकवाक्यापेक्षया यद्येकविषयत्वमुच्यते, तन्न क्वचित् संसृष्टि म्यात् सकरेण व्याप्तत्वात् ॥”—p 229

1 Compare . स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम् । व्यवस्थितं च’—*Kāvya-prakāśa*, X. 141

2. For the difference between सकर and संसृष्टि see our notes on *Uddyota* I, Sec §36

श्लेषमुखेनैवात्र . . . दर्शनात्—Having refuted the view that 'रक्तस्त्वम्—' is an instance of एकवाचकानुप्रवेसकर, Ānandavardhana proceeds to confute the view that it is an illustration of अनुग्राह्यानुग्राहकभावसकर. Others might argue that the figure of speech व्यतिरेक is based on उपमा, and as in the present verse the व्यतिरेक in the last foot is based on श्लेषोपमा, the latter is the cause of the former, and the relation of अङ्गाङ्गिभाव or अनुग्राह्यानुग्राहकभाव subsists between them. So it is a case of श्लेष-व्यतिरेक-सकर of the अङ्गाङ्गिभाव variety. Ānandavardhana replies that this argument is not reasonable. For, though व्यतिरेक must be based on उपमा, still there is no hard and fast rule that the similarity must be explicitly stated in so many words. It might as well be implied and hidden in the background.¹ So, though in the verse cited in the *Vrtti* उपमा based on श्लेष is expressed in the opening lines, yet that particular उपमा should not be regarded as forming the basis of the व्यतिरेक of the last line. Compare *Locana* ननूपमागर्भो व्यतिरेक, उपमा च श्लेषमुखेनैवायातेति श्लेषोऽत्र व्यतिरेकस्यानुग्राहक इति सङ्करस्यैष विषयः। यत्र तु अनुग्राह्यानुग्राहक-भावो नास्ति तत्र एकवाक्यगामित्वेऽपि ससृष्टिरेव। तदेतदाह—किं सर्वत्र उपमायाः स्वगन्देनाभिधाने व्यतिरेको भवति, उत गम्यमानत्वे। तत्राद्यं पक्षं हूपयति—**प्रकारान्तरेणेति।** उपमाभिधानेन विनापि-इत्यर्थः॥—*Op cit*, p. 229. Ānandavardhana illustrates this by citing the verse 'नो कल्पापायवायो—' (Mayūra's *Sūryaśataka*). Here he contrasts the flickering flame of an ordinary lamp with the luminous and inextinguishable blaze of the solar orb. It is an instance of व्यतिरेक, but no similarity is expressed at all

1. Compare : शब्दशेषात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः।

तत्र यद् भेदकथनं व्यतिरेकं स उच्यते॥

As Ānandavardhana notes अत्र हि दर्शितं Compare °Locana . शम्या शमयितुं शक्या इत्यर्थः । दीपवर्त्तिस्तु वायुमात्रेण शमयितुं शक्यते । तम एव कज्जल तेन । न नो रहिता अपितु रहितैव । दीपवर्त्तिस्तु तमसाऽपि युक्ता भवति, अत्यन्तमप्रकटत्वात् कज्जलेन च उपरिचरेण । पतङ्गात् अर्कात् । दीपवर्त्तिः पुनः शलभाद् ध्वसते, नोत्पद्यते । साम्येति । साम्यस्य उपमायाः प्रपञ्चेन प्रवन्धेन यत् प्रतिपादनं स्व-शब्देन तेन विनापीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—प्रतीयमानैव उपमा व्यतिरेकस्य अनुग्राहिणी भवन्ती नाभिधान स्वकण्ठेनापेक्षते । तस्मान्न श्लेषोपमा व्यतिरेकस्य अनुग्राहित्वेन उपात्ता ॥—p 230

नात्र दृश्यत एव—But, inspite of all that has been said in favour of श्लेष being an independent figure, the opponents might persist that though in other cases श्लेषोपमा might be considered in detachment from व्यतिरेक, yet in the present case श्लेषोपमा is the अङ्ग (being the cause) of व्यतिरेक, as there is no charm due to the former and consequently it would be a case of अङ्गाङ्गिभावसकर Ānandavardhana demurs that श्लेषोपमा has its own beauty, and should be regarded as an *independent* figure and not merely a constituent element of व्यतिरेक He quotes the verse—‘आक्रन्दास्तनितै—’ to illustrate that in the case of व्यतिरेक, उपमा alone (without any touch of श्लेष) can enhance the beauty of a poem ; and there is no gainsaying the fact that उपमा based on श्लेष would be more charming still. Compare °Locana . ‘यद्यप्यन्यत्र नैव, तथापीह तत्प्रावण्येनैव सोपात्ता , तदप्रावण्ये स्वयं चारुत्वहेतुत्वाभावात्—इति श्लेषोपमाऽत्र पृथगलकारभावमेव न भजते । तदाह-नात्रेति । एतदसिद्धं स्व-सवेदनबाधितत्वादिति हृदये गृहीत्वा स्वसवेदनमपह्नुवानं पर श्लेष विना उपमामात्रेण चारुत्वसपन्नमुदाहरणान्तर दर्शयन् निरुत्तरीकरोति—यत् इत्यादिना ।” —p. 231.

TEXT

§ २९ । रसनिर्वहणैकतानहृदयो यं च नात्यन्तं निर्वाहु-
मिच्छति । यथा—

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं
नीत्वा वासनिकेतन दयितया सार्यं सखीनां पुरः ।
भूयो नैवमिति स्वलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निहुतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन् ॥
अत्र हि रूपकमाक्षिप्तमनिर्व्यूढं च परं रसपुष्टये ॥

EXPOSITION

§ 29, Ānandavardhana now explains the hemistich: 'नातिनिर्वहणैषिता': "एवं ग्रहणत्यागौ समर्थं 'नातिनिर्वहणैषिता' इति भाग व्याचष्टे—रसेति ।"—*Locana* The poet should not carry a particular figure to its logical extreme (निर्वाहण), if the emotional effect be hampered thereby. Thus, in the verse quoted the slender arm has been likened to 'a creeper', but the poet has stopped there, without availing himself of the implications of that super-imposition, which if worked out logically in all its details would have demanded the further superimposition of व्याधवधू on दयिता, of कारागारपञ्जर on वासगृह, a process contrary to the dictates of all good sense and propriety. Thus, the रूपक has been arrested, in conformity with the prevailing sentiment of शृङ्गार. Compare, "बाहुलतिकाया. बन्धनीयपाशत्वेन रूपेण यदि निर्वाहयेत्, दयिता व्याधवधू, वासगृह कारागार-पञ्जरादीति परमनौचित्य स्यात्"—*Locana*, p. 232

TEXT

§ ३० । निर्वाहुमिष्टमपि यं यत्नादङ्गत्वेन प्रत्यवेक्षते । यथा—

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रक्षणे दृष्टिपातं

गण्डच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान् ।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवोचिषु भ्रूविलासान्

हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते भीरु ! सादृश्यमस्ति ॥

स एवमुपनिबध्यमानोऽलंकारो रसाभिव्यक्तिहेतुः कवेर्भवति ।
उक्तप्रकारातिक्रमे तु नियमेनैव रसभङ्गहेतुः सम्पद्यते । लक्ष्यं च
तथाविधं महाकविप्रबन्धेषु दृश्यते बहुशः । तच्च सूक्तिसहस्रद्योति-
तात्मनां महात्मनां दोषोद्घोषणम् आत्मन एव दूषणं
भवतीति न विभज्य दण्डितम् । किं तु रूपकादेरलंकारवर्गस्य
येयं व्यञ्जकत्वे रसादिविषये लक्षणदिग् दण्डिता तामनुसरन्
स्वयं चान्यत् लक्षणमुत्प्रेक्षमाणो यदलक्ष्यक्रमप्रतिभमनन्तरोक्तमेवं
ध्वनेरात्मानमुपनिबध्नाति सुकविः समाहितचेतास्तदा तस्यात्मलाभो
भवति महीयानिति ॥

EXPOSITION

§ 30 In this section Ānandavardhana explains the *Kārikā*-
portion 'निर्व्यूढावपि .. वेक्षणम्'—The *alamkāra*, even though
carried out to its logical extreme, must be subordinate to the
principal sentiment. In the verse 'श्यामास्वङ्ग—' (*Meghadūta*,
109), the figure of speech उत्पक्षा has been effectively carried
out to the very end by the poet and yet that does not run
counter to the prevailing mood (i.e विप्रलम्भ-शृङ्गार)
Compare *Locana* 'निर्व्यूढमिति । नि शेषेण परिसमापयितुमित्यर्थः ।
श्यामासु सुगन्धि-प्रिय लतासु पाण्डिम्ना तनिम्ना कण्टकितत्वेन च
योगात् । शशिनि इति पाण्डुरत्वात् । उत्पश्यामि यत्नेनोत्प्रक्षे ।
जीवितसधारणायेत्यर्थः । हन्तेति कष्टम् । एकस्थसादृश्याभावे हि
दोलायमानोऽह सर्वत्र स्थितो न कुत्रचित् एकस्य धृतिं लभे इति
भावः । भीरु इति । यो हि कातरहृदयो भवति नासौ सर्वस्व-

मेकस्थ धारयतीत्यर्थः । अत्र हि उत्प्रक्षायास्तदभावाध्यारोप-
रूपाया अनुप्राणक सादृश्य यथोपक्रान्त तथा निर्वाहितमपि विप्रलम्भ-
रस-पोषकमेव जातम् ॥—*Op cit* , p 233

स एवम् . दर्शितम्—If the principles formulated above be properly observed by a poet, the poetic figures would uniformly turn out to be important accessories towards the development of the sentiments in view. Otherwise, the *alamkāras* do only mar the charm of the aesthetic relish. There are numerous instances in the works of great poets, that can serve as illustrations of the breach of these poetic norms. But Ānandavardhana, out of intrinsic modesty and respect for genius, desists from citing the counter-examples (प्रत्युदाहरण) As he remarks . ‘तत्तु सूक्ति दूषण भवति’¹ Hemacandra, the great Jaina teacher, however, records in his *Kāvyañuśāsana* instances to illustrate the violation of these principles. The relevant extracts are given below from that treatise .—

“तत्र रसोपकारप्रकारानाह—

तत्परत्वे काले ग्रहत्यागत्योः नातिनिर्वाहेऽप्यङ्गत्वे रसोप-
कारिणः ॥

अलकारा इति वर्तते । तत्परत्वं रसोपकारकत्वेनालकारस्य
प्रवेशः, न बाधकत्वेन, नापि तादृस्थेन । यथा—‘चलापाङ्गा’-
मित्यादि । बाधकत्वेन यथा—

‘स्रस्त स्रग्दामशोभा त्यजति विरचितामाकुल केशपाश

क्षीवाया नूपुरौ च द्विगुणतरमिमौ क्रन्दत पादलग्नौ ।

व्यस्त कम्पानुबन्धादनवरतमुरो हन्ति हारोऽयमस्या

कीडन्त्या पीडयेव स्तनभरविनमन्मध्यभङ्गानपेक्षम् ॥’

¹ Cp न केवल यो महतोऽपभाषते

शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ॥—*Kumārasambhava*,

—अत्र पीडयेवेत्युत्प्रक्षालकारोऽङ्गी सन् तदनुग्राहकश्चार्थश्लेष करुणो-
चितान् विभावानुभावान् सपादयन् बाधकत्वेन भातीति न प्रकृत-
रसोपकारी ॥ ताटस्थ्येन यथा—

‘लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिक न ।

मानसमुपैति केय चित्रगता राजहसीव ॥’

पुलहक-लिखित-सागरिका-प्रतिबिम्बदर्शनाभिजाताभिलाषस्य वत्स-
राजस्येयमुक्ति तटस्थस्येव कविनोपरचितेति श्लेषानुगृहीतोपमालकार-
प्राधान्येन प्रस्तुतो रसो गुणीकृतोऽपरिजिघटिषया ॥ •

अङ्गत्वेऽपि कालेऽवसरे ग्रहण यथा—‘उद्दामोत्कलिकाम्—’
इति । न त्वेव यथा—

‘वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य नि शेषित

ते ग्रस्ता. पुनरभ्रतोयकणिका तीव्रव्रतर्बहिर्भि ।

तेऽपि क्रूरचमूरचर्मवसनैर्नीता. क्षयं लुब्धकै-

र्दम्भस्य स्फुरित विदन्नपि जनो जात्मो गुणानीहते ॥’

अत्र वाताहारत्वं पश्चाद् वाच्यमपि आदौ उक्तम् इत्यतिशयोक्ति-
रनवसरे गृहीता । तथाहि प्रथमत एव प्रथमपादे हेतूत्प्रेक्षया
यदतिशयोक्तेरुपादानं, न तत् प्रकृतस्य दम्भप्रकर्षप्रभावतिरस्कृतगुण-
गणानुशोचनमयस्य निर्वेदस्य अङ्गतामेति । नहि वाताहारादधिकौ
दम्भस्तोयकणव्रतं, नापि ततोऽधिक दम्भनत्वं मृगाजिनवसनमिति ॥
गृहीतस्यावसरे त्यागो यथा— ‘रक्तस्त्व’-मिति ॥ न त्वेवं
यथा—

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं

भक्तिर्भूतपूतौ पिनाकिनि पदं लङ्घेति दिव्या पुरी ।

उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग् वरो लभ्यते

स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥

अत्र ‘न रावण’-इत्यस्मादेव त्यागो युक्तः । तथाहि रावण इत्येतज्
जगदाक्रन्दकारित्वाद्यर्थान्तर प्रतिपादयज्जनकस्य धर्मवीर प्रत्यनुभावता

प्रतिपाद्यते । ऐश्वर्यं पाण्डित्यं परमेशभक्तिर्देशविशेषोऽभिजन-
इत्येतत् सर्वं लोकमपबाधमानस्य अधर्मपरस्य नार्थक्रियाकारकमिति
तावतोऽर्थस्य तिरस्कारकत्वेनैव रावणचेष्टितं निर्वाहणीयम् । यत्तु
अन्यदुपात्तं 'क्व नु पुन'-रिति तद्यदि ससदेहत्वेन योज्यतेऽथाक्षेपत्वेन
अथापि 'नेदृग्वरो लभ्यते' इत्यर्थान्यरन्यासत्वेन तथापि प्रकृतस्य
धर्मवीरस्य न कथंचित् निर्वाहः ॥

नात्यन्तं निर्वाहो यथा —

‘कोपात् कोमले’ति । न त्वेव यथा—

‘सञ्चितपश्मकपाटं नयनद्वारं स्वरूपताडनेन ।

उद्धाटय सा प्रविष्टा देहगृहं सा हृदयचौरी ॥’

—अत्र नयनद्वारमित्येतावदेव सुन्दरं शृङ्गारानुगुणं, न त्वन्यद्रूपणम् ॥

निर्वहिष्यङ्गत्वं यथा—‘श्यामास्वङ्गमिति’ । न त्वेव यथा—

‘न्यञ्चत् कुञ्चितमुत्सुकं हसितवत् साकूतमाकेकरं

व्यावृत्तं प्रसरत् प्रसादि मुकुलं सप्रमं कम्प्रं स्थिरम् ।

उद्धुं भ्रान्तमपाङ्गवृत्तिं विकचं मज्जत्तरङ्गोत्तरं

चक्षुः साश्रुं च वर्त्तते रसवशादेकैकमन्यक्रियम् ॥’

अत्र रावणस्य दृग्विंशतौ वैचित्र्येण स्वभावोक्तिर्निर्वाहिताऽपि
रसस्य अङ्गत्वेन न योजितेति ॥—*Op cit*, pp 17-22

TEXT

§ ३१ । क्रमेण प्रतिभात्यात्मा योऽस्यानुस्वान-

संनिभः ।

शब्दार्थशक्तिमूलत्वात् सोऽपि द्वेधा

अवस्थितः ॥१०॥

अस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वाद्-
नुरणनप्रख्यो य आत्मा सोऽपि शब्दशक्तिमूलोऽर्थशक्तिमूल-
श्चेति द्विप्रकारः ॥

EXPOSITION

§31 Having thus discussed the nature of असंलक्ष्य-क्रम ध्वनि in all its details, Ānandavardhana proposes to deal with the other variety of विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि—viz. संलक्ष्यक्रमध्वनि, also called अनुस्वान-सनिभ-ध्वनि. The name is significant in so far as the sequence between the apprehension of the expressed and the suggested senses is distinctly noticeable, just as the sequence between the first sound and the vibrations thereof is noticeable, when a bell is rung. This संलक्ष्यक्रम-ध्वनि again has two main divisions, according as it is based on *formal suggestiveness* (शब्दशक्तिमूल°) or *material suggestiveness* (अर्थशक्तिमूल°). Compare °Locana —

“एव विवक्षितान्यपरवाच्यध्वने प्रथम भेदमलक्ष्यक्रम विचार्य द्वितीय भेद विभक्तुमाह—क्रमेणेत्यादि । प्रथमपादोऽनुवादभागो हेतुत्वेनोपात्त । घण्टाया अनुरणनमभिघातजशब्दापेक्षया क्रमेणैव भाति । सोऽपीति । न केवल मूलतो ध्वनिर्द्विविध । नापि केवलं विवक्षितान्यपरवाच्यो द्विविधः । अयमपि द्विविध एवेत्यपिशब्दार्थ ॥”

Op cit , pp 234-35

TEXT

§ ३२ । ननु शब्दशक्त्या यत्रार्थान्तरं प्रकाशते स यदि ध्वनेः प्रकार उच्यते, तदिदानीं श्लेषस्य विषय एवापहतः स्यात् । नापहत इत्याह—

आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते ।

यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः ॥२१॥

यस्मादलंकारो न वस्तुमात्रं यस्मिन् काव्ये शब्दशक्त्या प्रकाशते, स शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिरित्यस्माकं विवक्षितम् । वस्तुद्वये च शब्दशक्त्या प्रकाशमाने श्लेषः । यथा—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयो गङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः गगिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्तां सर्वदोमाधवः ॥

EXPOSITION

§ 32 When a homonymous word (अनेकार्थशब्द) is used to denote more than one sense—one of which is प्रकृत (i.e. contextual) • and the other अप्रकृत, the former alone is conveyed through the primary function or *Denotation* (अभिधा-व्यापार), while the latter is comprehended through suggestion (व्यञ्जना) The अप्रकृत sense cannot be conveyed through the self-same function of *denotation*, because the *context* (प्रकरण) is one of the restrictive factors enumerated by Bhartrhari, that delimit the scope of *denotation* to the field of the *contextual sense* alone, where the conventional meanings (शब्दार्थ) are many and consequently *indeterminable* (अनवच्छेद). In such cases the word-element is the most important factor, since the substitution of any other synonymous word for that particular word in question will fail to give rise to the cognition of the अप्रकृत sense Now, it might be asked . 'What is the difference between श्लेष and शब्द-शक्तिमूलध्वनि ?' In both the cases we have homonymous words (अनेकार्थ-शब्द), and the apprehension of more than one sense therefrom So what is the reason for differentiating them as two distinct categories ? What more, if in such cases we posit शब्दशक्तिमूलध्वनि instead of श्लेष, there would be left no exclusive scope for the latter As Ānandavardhana puts it : 'ननु अपहृत स्यात्—'. The Dhvanikāra has answered this contention in the present *kārikā* 'आक्षिप्त हि स'—True, that in शब्दशक्तिमूलध्वनि, as in श्लेष, we have the apprehen-

sion of more than one sense. But, while in the former we have, in addition, the apprehension of an unexpressed *poetic figure* (अलंकार) *quâ* some definite relation like सादृश्य etc. subsisting between the two senses (*viz.* the primary and the suggested), in the latter no such relation is cognised. And this constitutes the essential difference between the two categories (*viz.* श्लेष and शब्दशक्तिमूलध्वनि). In श्लेष two or more senses are realised—*minus* that *unexpressed* relation that constitutes the link between the two discrete meanings. As Ānandavardhana observes. यस्मादलंकारो श्लेष—As an illustration of श्लेष, when two unrelated facts alone are comprehended, he cites the verse 'येन ध्वस्तमनोभवेन—' This is an adoration to Śiva and Viṣṇu simultaneously. Compare °Locana: येन ध्वस्त बालक्रीडायामात्मन शकटम् । अभवेन अजेन सता । बलिनो दानवान् यो जयति तादृग येन कायो वपुः पुराऽमृत-हरणकाले स्त्रीत्व प्रापित । यश्चोद्वृत्त समद कालियाख्य भुजङ्ग हतवान् । रवे शब्दे लयो यस्य । 'अकारो विष्णुः'—इत्युक्ते । यश्चाग गोवर्धनपर्वतं गा च भूमिं पातालगताम् अधारयत् । यस्य च नाम स्तुत्यमृषय आहुः । किं तत् ? शशिन मथ्नाति इति क्विप्—राहुः, तस्य शिरोहरो मूर्धापिहारक इति । स त्वा माधवो विष्णुः सर्वद पायात् । कीदृक् ? अन्धकनाम्ना जनानां येन क्षयो निवासो द्वारकाया कृतः । यदि वा मौषले इषीकाभिस्तेषां क्षयो विनाशो येन कृतः ॥ द्वितीयोऽर्थः—येन ध्वस्त-कामेन सता बलिजितो विष्णोः सम्बन्धी कायः पुरा त्रिपुर-निर्दहनावसरेऽस्त्रीकृतः, शरत्त्व नीतः । उद्वृत्ता भुजङ्गा एव हारा बलयाश्च यस्य, मन्दाकिनी च योऽधारयत् । यस्य च ऋषयः शशिमत् चन्द्रयुक्ता शिर आहुः । हर इति च यस्य नाम स्तुत्यमाहुः । स भगवान् स्वयमेव अन्धकासुरस्य विनाशकारी त्वा सर्वदा सर्वकालम् उमाया धवो बल्लभ पायादिति । अत्र वस्तुमात्रं द्वितीयं प्रतीतिं नालंकार इति श्लेषस्यैव विषयः ॥—*Op cit.*

pp 235-36.

This view of Ānandavardhana—viz that in शब्दशक्तिमूल-ध्वनि there must necessarily be an apprehension of the *un-expressed relation* to link the two apparently discrete ideas, seems to be contrary to the opinion of later authors like Mammata etc, who state that mere वस्तु (fact) might also be suggested in a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. As Mammata observes —

अलंकारोऽथ वस्त्वैव शब्दाद् यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥

—Kāvya-prakāśa, IV 38

As an example of शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि, Mammata cites the verse —

‘पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मण पत्थरत्थले गामे ।

उण्णअपओहर पेक्खिउण जइ वससि ता वससु ॥’—and notes :

“अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदाऽस्वेति व्यज्यते ॥”—Rūpyaka, in his commentary called काव्यप्रकाशशकेत on Mammata’s work, criticises Mammata for regarding वस्तुध्वनि as a variety of शब्दशक्तिमूलध्वनि, though he himself justifies शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि in his *Alamkāra-Sarvasva*. Compare

“ . यत्र तु प्रस्तुताभिधेयपरत्वेऽपि वाक्यस्य श्लिष्टपदमहिम्ना वक्ष्यमाणार्थनिष्ठमुपक्षेपापराभिधान सूचकत्वं तत्र किं श्लेष उत शब्दशक्तिमूलध्वनिरिति विचार्यते । तत्र न तावत् श्लेषः । अर्थद्वयस्य अन्वितत्वेन अभिधेयतया वक्तुमनिष्टे, । नापि ध्वनिः । उपक्षेप्यस्य अर्थस्य असंबद्धत्वाभावात् तेन सह उपमानोपमेयत्वस्य अविवक्षणात् । न चान्या गतिरस्ति । तदत्र किं कर्तव्यम् । उच्यते— श्लेषस्य उक्तनयेन अप्रवृत्तेर्ध्वनेरेवायं विषय इति निश्चयः । तथाहि— शब्दशक्तिमूले ध्वनौ अर्थान्तरस्य असंबद्धत्वात् सम्बन्धार्थमोपम्य

कल्प्यते । स च संबन्धः प्रकारान्तरेण औपम्यपरिहारेण यद्यप्युपपा-
दयितुं शक्यः स्यात्, तत् कोऽयमभिनिवेशस्तत्र उपमाध्वनी । वस्तु-
ध्वनिरपि सम्बन्धान्तरेण तत्र समीचीनः स्यात् । अत एव—

‘अलंकारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद् यत्रावभासते ।

प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥’—

इति न्यायभवनवन्धेन (?) द्विधा शब्दशक्त्युद्भव उक्तः । एव
प्रकृतेऽपि यत्र सूचनाव्यापारोऽस्ति तत्र शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनि-
र्बोद्धव्यः । यथा—

‘सद्यः कौशिकदिग्विजृम्भणवशादाकाशराष्ट्रं रसत्

त्यक्त्वा धूसरकान्तिवल्कलधरो राजास्तशल्लययौ ।

तत्कान्ताऽप्यथ सान्त्वयन्त्यलिकुलध्वनौ समुल्लासिभि

क्रन्दन्तं कुमुदाकरं सुतमिव क्षिप्रं प्रतस्थे निशा ॥’ इति ।

हरिश्चन्द्रचरितेऽत्र प्रभातवर्णनानुगुण्येन राजशब्दाभिधेयेऽस्तमुपेयुषि
चन्द्रे रोहिताश्वाख्यतनयसहितया उशीनर्या वध्वा युक्तस्य हरिश्चन्द्रस्य
राज्ञो विश्वामित्रसपादितोपद्रववशात् प्रातः स्वराष्ट्रं त्यक्त्वा वाराणसी
प्रति गमनं सूचितं स्यात् । तथा च कौशिकशब्दः प्रकृते इन्द्रोलूकयो-
र्वर्तते । सूचनीयार्थविषयत्वेन तु विश्वामित्रवृत्तिः । वल्कलसुताभ्या
त्वौपम्यं सूचनीयार्थनैरपेक्ष्येण सादृश्यसंभवमात्रेण संभवनीयम् । अतश्च
प्रकृतेन सूचनीयस्य संबन्धात् शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरयम् ॥¹—

Op cit, pp 101-103. Jayaratha remarks that this incongruen-

I It is really an instance of शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनि as Jayaratha observes in his commentary “अत्र च यद्यपि सुतादिरूपा-
र्थशक्तिरप्यस्ति इति, वस्तुध्वनेरुभयशक्तिमूलत्वमेव तथापि शब्दशक्तिरत्र
स्फुटा स्थितेति तन्मूलत्वमेव ग्रन्थकृताऽस्योक्तम् ॥—*Ibid* We might
justify Rūpyaka by referring to the maxim: ‘यो हि उभयो स्थाने
भवति लभतेऽसावन्यतरव्यपदेशम्’ as he has himself done in a
similar context in defending the *Dhvanikāra*

cy between the two views of Rūpyaka as stated in two different places is only apparent and can be easily reconciled. For the criticism in his *Kāvyaśrāṅgī-Samketa* should be construed as having reference to the particular illustration and not to वस्तुध्वनि as such. As he notes :—

“ यत्तु काव्यप्रकाशसकेते ग्रन्थकृता वस्तुध्वने. शब्दशक्ति-
मूलत्वं चिन्त्यमुक्तम्, तदुदाहरणाभिप्रायेणैवोन्नेयम् । तत्र हि
'पन्थिअ ण इत्थं सत्थर—' इत्याद्युदाहरणम् उभयशक्तिमूल-
शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुध्वने श्रोमम्मटेनोपात्तम् ॥”¹—*Vimarśinī*
loc cit Jagannātha, too, in his *Rasagangādhara* upholds
this twofold classification of शब्दशक्तिमूलध्वनि. The follow-
ing extract dealing with वस्तुध्वनि should be carefully
noted .—

“शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिर्यथा—

‘राज्ञो मत्प्रतिकूलान्मे महद् भयमुपस्थितम् ।

बाले वारय पान्थस्य वासदानविधानत ॥’

अत्रोपभोग देहीति वस्तु राजाशक्तिमूलानुरणनविषयः । राज-
पदात् चन्द्रोपस्थितान्वेव चन्द्रजनितभयवारणकारणत्वेन उपभोगस्या-
भिव्यक्ते । न चात्र तृप-चन्द्रयोरुपमानोपमेयभावः, भेदापोहरूप-
रूपक वा तथाऽस्तु इति वाच्यम् । इह तृपरूपस्यार्थस्य चन्द्ररूपार्थ-
गोपनमात्रार्थमुपात्तत्वेन युगपदुल्लसितोपमानोपमेयकयोरुपमारूपक-
योस्तात्पर्यविषयताया अयोगात् । न चासंसृष्टार्थद्वयबोधने वाक्यभेद-
इति वाच्यम् । तुल्यकक्षतया द्वयोरसंसृष्टयोरर्थयोः प्रतिपिपादयिषि-
तत्वं एव तस्याभ्युपगमात् । इह तु आच्छादकप्रतीतिसमये आच्छाद्या-

1 But this defence does not appear very satisfactory in view of the fact that Rūpyaka in his *Kāvyaśrāṅgī-Samketa* categorically denies शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि

प्रतीति, आच्छाद्यप्रतीतौ च आच्छादक-न्यग्भाव एवेति नास्ति तुल्यक्षता ॥—*Op cit* p 162¹ Thus, on the showing of Rūpyaka, Visvanātha and Jagannātha alike, it becomes evident that when out of two senses apprehended through *homonymous words* one is intended to be merely covertly hinted at (आच्छाद्य) instead of being plainly stated, and the other serves as a cloak (आच्छादक) to hide the former in the first instance, it is a case of वस्तुध्वनि pure and simple, the former being conveyed through *suggestion* (व्यङ्ग्य) and the latter through *Denotation* (अभिधेय).

Appayya Dikṣita's view regarding शब्दशक्तिमूलध्वनि is somewhat different, however According to him, when from a particular *homonym* (अनेकार्थ शब्द), प्रकृत and अप्रकृत senses are cognised, both of them are *equally* conveyed by Denotation (अभिधाव्यापार), the restrictive force of factors like सयोग, विप्रयोग etc as enumerated by Bhartrhari, being logically unjustifiable The अप्रकृत sense is not *suggested*, as the followers of Mammata would have it But the apprehension of the relation (सम्बन्ध) that would link these two apparently isolated senses is caused by the function of suggestion (व्यञ्जनाव्यापार) and thus we have शब्दशक्तिमूलालंकार-ध्वनि in such cases As he states : ननु च यत्र अनेकत्र प्रकरणाद्यविशिष्टम्, तत्र भवतु अनेकत्राप्यभिधाव्यापार । यत्र

i Compare also :

सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भा ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्रा कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥—(वेणी० १।६)

—अत्र शब्दवर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हसार्थविधाने नियमनात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनि । इह च प्रकृत-प्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयार्थस्य मुख्यतयैव विवक्षितत्वात् उपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति नोपमाध्वनिर्न च श्लेष इति सर्वमवदातम् ॥—*Sāhitya-Darpaṇa*, Chap. X.

प्रकरणस्य क्वचिदर्थेऽवस्थितत्वेऽपि अप्राकरणिक शक्यान्तर प्रतीयते,
तत्र का गति ? यथा—

‘असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डल ।

राजा हरति लोकस्य हृदय मूढुभि करैः ॥’—इति चन्द्रो-
दयवर्णनप्रस्तावे । अत्र हि अप्राकरणिको भूपतिरभ्युदयादिविशिष्ट-
प्रतीयते । अत्र प्राञ्च.—‘तत्र शब्दशक्तिमूलो व्यञ्जनाव्यापार एव
शरणम्, गत्यन्तराभावात् । न हि तस्य तत्राभिधा सभवति, तस्या-
प्रकरणेन नियन्त्रितत्वात् । नापि लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावात् ।
न चाभिधाया इव व्यञ्जनस्यापि प्रकरणेन नियन्त्रणे, तेनापि न
तन्निर्वाह इति वाच्यम्, तस्य धर्मिग्राहकमानेन तदनियम्यतयैव
सिद्धे ॥....वय तु ब्रूम—‘असावुदयमारूढः—’ इत्यादौ प्राकरणिके-
ऽर्थे प्राकरणिकवत् अप्राकरणिकेऽपि ‘राज-कर-मण्डलादिशब्दानां
परस्परान्वय-योग्य-नृपति-तद्ग्राह्यधनदेशादिवाचकानां समभिव्याहार-
रूपमभिधानियामकमस्तीत्यर्थद्वयस्यापि प्राकरणिकत्वे इव प्राकरणिका
प्राकरणिकरूपत्वेऽपि उभयत्र अभिधैव व्यापार, यथोक्तसमभिव्या-
हारस्यापि शब्दान्तरसनिधिरूपत्वेन प्रकरणवदभिधानियामकत्वात् ।.
तथाहि—प्रकरणादिकमुल्लङ्घ्य व्यञ्जनाव्यापारेणापि अर्थान्तरप्रत्ययो
न सर्वत्र वक्तुं शक्यते, प्रकरणादीनामभिधानियामकत्वकल्पनस्यैव
व्यर्थत्वापत्तेः ॥ तद्धि नादृष्टार्थम्, ‘किं तु ‘सैन्धवमानय’ इत्यादौ एकार्थ-
मात्रपर-नानार्थशब्दस्थले अर्थविशेषस्मृतिव्यवस्थार्थं तत् । यदि
तत्रापि व्यञ्जनव्यापारेणार्थान्तरप्रत्ययः स्यात्, तदा कथमेषा सिध्येत् ।
न हि अभिमतानभिमतक्षेत्रसाधारणस्य जलाशयस्य अभिमतक्षेत्रगामिनी-
मेका कुल्या विधाय अनभिमतक्षेत्रगामिन कुल्यान्तरस्यापि कल्पने
जलस्याभिमतक्षेत्रैकगामित्व-व्यवस्था कृता भवति । तथाच यत्र
कवयितुश्चमत्काराय अप्राकरणिकेऽप्यर्थे तात्पर्यम्, यत्र वाऽश्लील-
दोषः, तत्रैव व्यञ्जनाव्यापारोन्मेष, न सर्वत्र इति तद्व्यवस्थासिद्धये
तत्र तत्र नियामकानि अस्मदुक्तानि अन्यादृशानि वा अवश्यमादर्त्त-

व्यानि, तेषा च अभिधानियामकत्वमेव वक्तुं शक्यमिति व्यर्थस्तत्र व्यक्ति-कल्पनापरिश्रम, दुर्वारश्च तत्र व्यक्तिवादितेऽपि अभिधा-
व्यापार । तस्मात् प्रस्तुताप्रस्तुतोभयपरेऽपि प्रस्तुताप्रस्तुतोभय-
वाच्यार्थेऽभिधैव वृत्ति । तदुपस्थितेषु च पदार्थेषु आकाङ्क्षादि-
सहकारिवशाद् उभयविधवाक्यार्थप्रत्यय — इत्यप्रस्तुतविषये न पदार्थ-
प्रतीतये नापि वाक्यार्थप्रतीतये व्यक्तिरूपगन्तव्या ॥ यत्तु प्राचाम-
प्रस्तुते शक्तिमूलव्यञ्जनवृत्त्यभिधानम्, तदप्रस्तुतार्थप्रतीतिमूलके
यथा 'उदयमारूढ —' इत्यादिविशेषणविशिष्ट. पृथिवीपति स्वल्पै-
र्ग्राह्यैर्धनैः लोकस्य हृदय रञ्जयति, एव तथाभूतश्चन्द्रमा मृदुल-
किरणरित्यादिरूपेण प्रतीयमाने उपमाद्यर्थालकारे तदवश्यम्भाव-
दृढीकरणाभिप्रायेण । न तु तत्रापि वस्तुतो व्यञ्जनव्यापारा-
स्तित्वाभिप्रायेण ॥—*Vṛttivārttika*, pp 11-16

Now, it might be contended against this interpretation of शब्दशक्तिमूलध्वनि, that there would be no scope for वस्तुध्वनि based on शब्दशक्ति and the traditional two-fold division would fall down. For, in the above view the अप्र-
स्तुत fact would also be conveyed through *denotation* (अभिधा), and there being no *implied relation* to be communicated in this case, as in the former, the aid of suggestion would not be required here at all. Appayya Dikṣita's arguments are ingenious though somewhat strained. "नन्वेवम्—शब्दशक्ति-
मूलस्यालकारध्वने 'आच्छादितायतदिगम्बरम्—' इत्याद्युदा-
हरणसत्त्वेऽपि तन्मूलो वस्तुध्वनित्युप्येत, निरलकारेऽप्रस्तुतार्थ एव
वस्तुध्वनेरुदाहरणीयत्वात् तत्र च त्वयाऽभिधाङ्गीकारात्—इति चेत्,
न । यत्र अप्रस्तुतेऽयऽभिधयैव प्रतिपाद्यमाने तन्मूलमनभिधेयं वस्तु
प्रतीयते, तत्र तदङ्गीकारात् इति । यथा—

'शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र । यस्मै त्वम् ।'
—इति । अत्र हि 'अशनि'-शब्देन प्रस्तुताद् वज्रादन्यस्मिन् समभि-

व्याहृत-शनिविरुद्धरूपेऽप्यथ अभिधयैव प्रतिपाद्यमाने 'विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेक कार्यं कुरुत' इत्युपश्लोक्यस्य प्रभावातिशय प्रतीयते । इत्थमेव प्राचौनैरपि शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरुदाहृत ॥"
—*Op cit*, pp. 16-17

Jagannātha's distinction between श्लेष, समासोक्ति on the one hand and शब्दशक्तिमूलध्वनि on the other is more logical and precise —

‘श्रुत्यैक्याऽनेकार्थप्रतिपादनं श्लेषः ॥ तच्च द्वेधा । अनेक-धर्मपुरस्कारेण; एकधर्मपुरस्कारेण च । आद्य द्वेधा । अनेकशब्द-प्रतिभानद्वारा, एकशब्दप्रतिभानद्वारा चेति त्रिविधः श्लेषः । तत्राद्य सभङ्गो द्वितीयो ह्यभङ्ग इति वदन्ति । तृतीयस्तु शुद्ध । एव त्रिविधोऽप्यय प्रकृतमात्राप्रकृतमात्र प्रकृताप्रकृतोभयाश्रितत्वेन पुनस्त्रि-विधः । अत्राद्ये भेदे द्वितीये च विशेष्यस्य श्लिष्टताया कामचारः । तृतीयभेदे तु विशेषणवाचकस्यैव श्लिष्टत्व न विशेष्यवाचकस्य । तथात्वे तु शब्दशक्तिमूलध्वनेरुच्छेद एव स्यात् । विशेषणमात्रश्लिष्ट-तायामपि प्रकृताप्रकृतधर्मिणोरुपादान एव श्लेषः । प्रकृतधर्मिमात्रस्य उपादाने तु समासोक्तेरेव विषयः । यत्र तु प्रकृता प्रकृतोभयविशेष्ययो-रपि श्लिष्टपदोपात्तत्वं स तु ध्वनेर्विषय इत्युक्तम् । स च यथा—

‘अविरल-विगलट्टानोदक-धारासारसिक्तघरणितलः ।

श्नतदाग्रमहितमूर्त्तिर्जयतितरा सार्वभौमोऽयम् ॥’

—अत्र राजनि प्रस्तुते उदग्दिग्गजोऽप्रस्तुतोऽपि व्यञ्जनमर्थादिया प्रतीयते । तत्र अप्रस्तुताभिधान मा प्रसाङ्क्षीत् इति प्रस्तुताप्रस्तुत-योरुपमानोपमेयभावे तात्पर्यं कल्प्यते । इमं च शब्दशक्तिमूलानुरण-नरूप ध्वनिमाहुः ॥”—*Rasagangādhara*, pp 522-23 & 529.

TEXT

§ ३३। ननु अलंकारान्तरप्रतिभायामपि श्लेषव्यपदेशो भवतीति दर्शितं भट्टोद्भटेन, तत् पुनरपि शब्दशक्तिमूलो ध्वनि-

निरवकाश इत्याशङ्केदमुक्तम्—‘आक्षिप्त’-इति । तदयमर्थः—यत्र शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरं वाच्यं सत् प्रतिभासते, स सर्वः श्लेषविषयः । यत्र तु शब्दशक्त्या सामर्थ्याक्षिप्तं वाच्यव्यतिरिक्तं व्यङ्ग्यमेवालंकारान्तरं प्रकाशते, स ध्वनेर्विषयः । शब्दशक्त्या साक्षादलंकारान्तरप्रतिभा यथा—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव द्वारिणौ ।

जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र शृङ्गारव्यभिचारी विस्मयाख्यो भावः साक्षाद् विरोधालंकारश्च प्रतिभासत इति विरोधच्छायानुग्राहिणः श्लेषस्यायं विषयः, न त्वनुस्वानोपमस्य ध्वनेः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य तु ध्वनेर्वाच्येन श्लेषेण विरोधेन वा व्यञ्जितस्य विषय एव । यथा ममैव—

श्लाघ्यागषतनुं सुदर्शन-करः सर्वाङ्गलीलाजित-

त्रैलोकां चरणारविन्दललितेनाक्रान्तलोको हरिः ।

विभ्राणां मुखमिन्दुरूपमखिलं चन्द्रात्मचक्षुर्धत्

स्थाने यां स्वतनोरपश्यदधिकां सा रुक्मिणी वोऽवतान् ॥

अत्र वाच्यतयैव व्यतिरेकच्छायानुग्राही श्लेषः प्रतीयते । यथा च—

अमिमरनिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्च्छां तमः शरीरसादम् ।

मरणं च जलदभ्युज्जयं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥

यथा वा—

चमहिअमाणसकञ्चणपङ्कजणिम्महिअपरिमला जस्स ।

अखण्डिअ-दाण-पसारा बाहुप्पलिहा विअ गइन्दा ॥

अत्र रूपकच्छायानुग्राही श्लेषो वाच्यतयैवावभासते ॥

EXPOSITION

§ 33. In this section Ānandavardhana brings out the significance of the qualifying adjunct ‘आक्षिप्त,’ (implied).

suggested). 'आक्षिप्त-शब्दस्य कारिकागतस्य व्यवच्छेदं दर्शयितुं चोद्येनोपक्रमते—नन्वलंकारेत्यादिना ।'—*Locana*.

ननु....ध्वनेर्विषय इति—The opponents might raise an objection to the above distinction between श्लेष and शब्द-शक्तिमूलध्वनि as being unsatisfactory and illogical. For, Udbhata has elaborately shown in his *Kāvya-lamkāra-Sāra-Samgraha* that in the case of श्लेष too there is the comprehension of other poetic figures like उपमा, विरोध, रूपक etc., though in such cases श्लेष alone is the principal figure of speech, the apprehension of the latter being of a fleeting sort and thus momentary in existence. Consequently श्लेष is the *real* figure (वास्तव) and others only apparent (प्रतिभासिक). As he states —

‘एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छाया चैव बिभ्रताम् ।

स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्टमिहोच्यते ॥

अलकारान्तरगता प्रतिभा जनयत् पदैः ।

द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम् ॥¹

—*Op. cit.*, IV. 9-10.

I The following exposition of Udbhata's views on श्लेष and its relation to other figures in the event of their co-existence is very lucid:—

“अत्र विचार्यते—अयं चालकार (viz श्लेषः) प्रायेणालकारान्तरस्य विषयमभिनिविशते । तत्र किमस्य बाधकत्वम्, आहोस्वित् सकीर्णत्वम्, उताहो बाध्यत्वम् इति । अत्राहुरद्भुताचार्या—‘येन नाप्राप्ते य आरभ्यते स तस्य बाधक’—इति न्यायेन अलकारान्तरविषय एवायमारभ्यमाणोऽलकारान्तर बाधते । न चास्य विविक्तः कश्चिदस्ति विषयो यत्र सावकाशो नान्य बाधेत । तथाहि अप्रकृतमात्रयोः प्रकृतमात्रयोर्वा तावत् तुल्ययोगितैव जागर्ति । प्रकृताप्रकृतयोस्तु दीपकम् । तदनुमोदिताः उपमादयश्च । न च—‘देव ! त्वमेव पातालमाशाना त्वं निबन्धनम् । त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥’—इत्यादि-काव्यप्रकाशोक्तो विविक्तो विषय इति वाच्यम् । रूपकस्यैवात्र

Thus, there is no real difference between श्लेष and शब्दशक्ति-मूलध्वनि, and the latter can be easily comprehended under the former, and as such need not be regarded as a separate category at all. The word 'आक्षिप्त.' has been used in the *kārikā* as a guard against such a possible contention. Though in Udbhata's view there is the apprehension of other poetic figures in the cases of श्लेष, still that other figure is *expressed in words* and not suggested. But in the case of शब्दशक्तिमूलध्वनि the cognition of the poetic figure (in the nature of a distinct relation between the प्रस्तुत and अप्रस्तुत ideas) is generated through the power of *suggestion* and not of *denotation*. And this makes all the difference between the two categories. Thus the word 'आक्षिप्त.' as qualifying 'अलंकार.' in the above *kārikā* is significant. Ānandavardhana cites some instances of श्लेष where other अलंकार's are *explicitly stated*. These are certainly not cases of शब्दशक्तिमूलध्वनि, where the poetic figure *must be suggested*.

'तथा....पयोधरौ'—It is an instance of श्लेष and विरोध where the latter is *expressed* in so many words.

अत्र....ध्वने.—Just as 'Wonder' (विस्मय), the व्यभिचारि-भाव pertaining to शृङ्गार, is *expressed* by the term 'विस्मय' itself, so too the particle अपि *denotes* विरोध (*contradiction*) instead of suggesting it. As °*Locana* puts it—

स्फुटत्वात् ।....कथं तर्हि 'नदीनां सपदं विभ्रद्राजास्य सागरो यथा'—
इत्यादौ उपमायां प्रत्ययः ? कथं वा तत्रैव 'यथा'-शब्दस्थाने 'किमु'-शब्ददाने
उत्प्रेक्षायाः ? अपर इति कृते च रूपकस्येति चेत्, न । अत्र हि उपमादीनां
प्रतिभानमात्रं न तु वास्तवी स्थितिः । नहि श्वैत्येन शुक्तौ रजतत्वं प्रतीयमान-
मपि वस्तुतोऽस्ति । तस्मादुपमादिप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एव स्वविषये
सर्वत्रालंकारः" इति ॥—*Rasagangādhara*, pp 525-26. Later theorists
have however criticised this position of Udbhata. See *Kāvya-prakāśa*, IX, *Sāhitya-darpana*, X; *Rasagangādhara*,
loc. cit

‘अपि-शब्दोऽयं विरोधमाचक्षाणोऽर्थद्वयेऽपि अभिधाशक्तिं नियच्छति । हरतो हृदयमवश्यमिति हारिणौ । हारौ विद्यते ययोस्तौ हारिणा-विति । अत एव विस्मयशब्दोऽस्यैवार्थस्योपोद्बलकः । अपिशब्दाभावे तु न तत एव अर्थद्वयस्याभिधा स्यात्, स्वसौन्दर्यादेव स्तनयोर्विस्मय-हेतुत्वोपपत्तेः । विस्मयाख्यो भाव इति दृष्टान्ताभिप्रायेण उपात्तम् । यथा विस्मयः शब्देन प्रतिभाति ‘विस्मय’ इत्यनेन शब्देन, तथा विरोधोऽपि प्रतिभाति अपीत्यनेन शब्देन ॥—*Op cit*, pp 236-37

‘अलक्ष्यक्रम...विषय एव’—But though the verse ‘तस्या विनापि—’ cannot be regarded as an instance of शब्दशक्ति-मूलध्वनि of the सलक्ष्यक्रम category, yet it can be properly regarded as an illustration of असलक्ष्यक्रमध्वनि, since the emotion of love (शृङ्गार) is predominant in it. As *Locana* remarks ‘तत् किं सर्वथैवात्र ध्वनिर्नास्ति-इत्याशङ्क्याह—अलक्ष्येति । विरोधेन वेति—वाग्रहणेन श्लेषविरोध-सकरालकारोऽयमिति दर्शयति । अनुग्रहयोगादेकतरत्यागग्रहणनिमित्ताभावो हि वा-शब्देन सूच्यते ॥’—*Op cit*, p 237

‘श्लाघ्याशेष प्रतीयते’—In this verse again श्लेष and व्यतिरेक are both expressed and consequently it cannot be regarded as an instance of शब्दशक्तिमूलध्वनि. Compare *Locana*, ‘सुदर्शनं चक्रे करे यस्य । व्यतिरेकपक्षे सुदर्शनौ श्लाघ्यौ करावेव यस्य । चरणारविन्दस्य ललितं त्रिभुवनाक्रमणक्रीडनम् । चन्द्ररूपं चक्षुर्धारयन् । वाच्यतयैवेति । स्वतनोरधिकामिति शब्देन व्यतिरेकस्य उक्तत्वात् ॥’—*ibid* The verse ‘भ्रमिमरतिम्—’ illustrates how श्लेष and रूपक are both वाच्य. Compare *Locana*, भुजगशब्दार्थपर्यालोचनाबलादेव विषयशब्दो जलमभिधायोपि न विरन्तु-मुत्सहते । अपि तु द्वितीयमर्थं हालाहल-लक्षणमाह । तदभिधानेन विनाऽभिधाय एवासमाप्तत्वात् । भ्रमिप्रभृतीनां तु मरणान्तात् साधारण एवार्थः ॥—*Op. cit*, p. 338 The verse has also been

cited in Mammata's *Kāvya-prakāśa* as an instance of गुणीभूत-
व्यङ्ग्य of वाच्यसिद्धयङ्ग variety. 'अत्र हालाहल व्यङ्ग्य भुजग-
रूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत्'. We are to note that while Abhinava-
gupta considers the idea of हालाहल to be expressed
(वाच्य), according to Mammata it is suggested (व्यङ्ग्य).

“चमहिअ....गइन्दा”—“निराशीकृतत्वेन खण्डितानि यानि
मानसानि शत्रुहृदयानि तान्येव काञ्चनपङ्कजानि । ससारत्वात्
तैर्हेतुभूतैः । गिम्महिअपरिमला इति । प्रसृतप्रतापसारा अखण्डित-
विसरणप्रसरा बाहुपरिधा एव यस्य गजेन्द्रा इति । गजेन्द्रशब्दवशाच्च-
महिअशब्दः परिमलशब्दो दानशब्दश्च त्रोटनसौरभ-मन्द-लक्षणानर्थान्
प्रातपाद्यापि न परिसमाप्ताभिधाव्यापारा भवन्तीत्युक्तरूप द्वितीय-
मप्यर्थमभिदधत्येव ॥”—*Locana*, p. 238.

TEXT

§ ३४ । स चाक्षिप्तोऽलंकारो यत्र पुनः शब्दान्तरेणाभिहित-
स्वरूपस्तत्र न शब्दशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनिव्यवहारः ।
तत्र वक्रोक्त्यादिवाच्यालंकारव्यवहार एव । यथा—

‘दृष्ट्या केशव ! गोपरागहतया किञ्चिन्न दृष्टं मया

तेनैव स्खलितास्मि नाथ । पतितां किं नाम नालम्बसे ।

एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वावलानां गति-

गौर्प्यैवं गदितः सलेशमवताइ गोष्ठे हरिर्वश्चिरम् ॥’

एवञ्जातीयकः सर्व एव भवतु कामं वाच्यश्लेषस्य विषयः ।
यत्र तु सामर्थ्याक्षिप्तं सदलंकारान्तरं शब्दशक्त्या प्रकाशते स सर्व
एव ध्वनेर्विषयः । यथा—‘अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसंहरन्न-
जम्भत ग्रीष्माभिधानः फुल्लमल्लिकाधवलाट्टहासो महाकालः ।’

यथा च—‘उन्नतः प्रोल्लसद्धारः कालागुरुमलोमसः ।

पयोधरभरस्तन्व्या कं न चक्रेऽभिलाषिणम् ॥’

यथा वा—‘दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितविषयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः

पूर्वाङ्गे विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यद्वि संहारभाजः ।

दीप्तांगोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥'

एषूदाहरणेषु शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीद् इति अप्राकरणिक-प्राकरणिकार्थयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सामर्थ्याद् इत्यर्थाक्षिप्तोऽयं श्लेषो न शब्दोपाख्य इति विभिन्न एव श्लेषादनु-स्वानोपमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्विषयः । अन्येऽपि चालंकाराः शब्द-शक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ सम्भवन्त्येव । तथा हि विरोधो-ऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो दृश्यते । यथा स्थाण्वीश्वराख्य-जनपदवर्णने भट्टबाणस्य—

‘यत्र च मातङ्गगामिन्यः शीलवत्यश्च, गौर्यौ विभवरताश्च,
श्यामाः पञ्चरागिण्यश्च, धवलद्विजगुचिवदना मदिरामोदिश्वसनाश्च
प्रमदाः ॥’

EXPOSITION

§ 34 Now Ānandavardhana justifies the use of the restrictive particle एव in the above *kārikā* : ‘एवमाक्षिप्तशब्दस्य व्यवच्छेद्यं प्रदर्श्य एवकारस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमाह—स चेति ।’ —*Locana* स च ...व्यवहार एव—We have noted that when the relation between the प्रकृत and अप्रकृत ideas is not expressly stated, it is a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. But if the poet uses any such word that is *expressive* (वाचक) of the relation which has already been suggested, it would not entitle the piece to be considered as a specimen of शब्दशक्ति-मूलध्वनि. To be a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि, the relation must always be suggested, and in no way expressed. Otherwise it would be regarded merely as an instance of such figures of speech as वक्रोक्ति consisting in witty expressions and striking modes of speech. Thus, एव is significant excluding as it does such cases from the scope of शब्दशक्तिमूलध्वनि.

Abhinavagupta's comments are very illuminating on this point: “उभयार्थप्रतिपादनशक्तशब्दप्रयोगे यत्र तावदेकतरवि नियमनकारणम् अभिधाया नास्ति, यथा—‘येन ध्वस्तमनोभवेन’ इति, यत्र वा प्रत्युत द्वितीयाभिधाव्यापारसद्भावावेदक माणमस्ति यथा—‘तस्या विना’ इत्यादौ, तत्र तावत् सर्वथा ‘चमहिअ’ इत्यन्ते । सोऽर्थोऽभिधेय इति स्फुटमदः । यत्रापि अभिधाया एकत्र नियमहेतुः प्रकरणादिविद्यते तेन द्वितीयस्मिन् अर्थे नाभिधा सक्रामति, तत्र द्वितीयोऽर्थोऽसावाक्षिप्त इत्युच्यते, तत्रापि यदि पुनस्तादृक्छब्दो विद्यते येनासौ नियामक. प्रकरणादिरपहतशक्तिकः सपाद्यते । अत एव साऽभि शक्तिर्बाधिताऽपि सती प्रतिप्रसूतेव, तत्रापि न ध्वनेर्विषय इति तात्पर्यम् । चशब्दोऽपिशब्दाथ भिन्नक्रमः । आक्षिप्तोऽपि आक्षिप्ततया भटिति सम्भावयितुमारब्धोऽपि इत्यर्थः । न त्वसावाक्षिप्तः, किन्तु शब्दान्तरेण अन्येन अभिधायाः प्रतिप्रसवनाद् अभिहितस्वरूप. सम्पन्नः । पुनर्ग्रहणेन प्रतिप्रसवं व्याख्यातं सूचयति । तेनैवकार आक्षिप्ताभासं निराकरोति”—*Locana*, pp. 238-39

This rule holds good in the case of emotions (रस) as well. Thus, if a particular emotion properly developed and suggested through विभाव's, अनुभाव's and सचारिभाव's be again denoted by words expressive (वाचक) of it, like शृङ्गार, करुण etc., it would be regarded as a defect and reflect the bad craftsmanship of the poet Jagannātha's strictures on this point are worthy of note : “इत्थमविरोधसपादनेनापि निबध्यमानो रसो रसशब्देन शृङ्गारादिशब्दैर्वा नाभिधातुमुचितः । अनास्वाद्यतापत्तेः । तदास्वादश्च व्यञ्जनमात्रनिष्पाद्य इत्युक्तत्वात् । यत्र विभावादिभिरभिव्यक्तस्य रसस्य स्वशब्देनाभिधानं तत्र को दोष. इति चेत्, व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे सामान्यतो वमनाख्यदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आस्वाद्यतावच्छेदकरूपेण प्रत्ययाजनकतया रसस्थले वाच्यवत्तेः कापेयकल्पत्वेन विशेषदोषत्वाच्च ॥—*Op cit.*, p 61.

‘दृष्ट्या केशव ! ....चिरम्’¹—Abhinavagupta explains the verse as follows : ‘हे केशव ! गोधूलिहृतया दृष्ट्या न किञ्चिद् दृष्टं मया । तेन कारणेन स्खलितास्मि मार्गे । ता पतिता सती मा किं नाम कः खलु हेतुः यन्नालम्बसे हस्तेन । यतस्त्वमेव एकोऽतिशयेन बलवान् निम्नोन्नतेषु सर्वेषामबलानां बालवृद्धाङ्गनादीनां खिन्नमनसा गन्तुमशक्नुवता गतिरालम्बनाभ्युपाय इत्येवविधर्थे यदप्येते प्रकरणेन नियन्त्रिताभिधाशक्तयः शब्दास्तथाऽपि द्वितीयेऽर्थे व्याख्यास्यमानेऽभिधाशक्तिर्निरुद्धा सती ‘सलेश’मित्यनेन प्रत्युज्जीविता । तत्र सलेशः ससूचनमित्यर्थः, अल्पीभवनं हि सूचनमेव । हे केशव ! गोप स्वामिन् ! रागहृतया दृष्ट्येति । केशवगेन उपरागेन हृतया दृष्ट्येति वा संबन्धः । स्खलितास्मि खण्डितचरित्रा जातास्मि । पतितामिति भर्तृभावं मा प्रति । एक इति असाधारण-सौभाग्यशाली त्वमेव । यतः सर्वासामबलानां मदनविधुरमनसामीर्ष्याकालुष्य-निरासेन सेव्यमानः सन् गतिः जीवितरक्षोपाय इत्यर्थः ॥’—*Op.cit*, p 240 Thus, the use of the word ‘सलेशम्’ (‘covertly’) gives a fresh impetus to the function of denotation (अभिधाव्यापार) in conveying the second idea as addressed by the maiden to her paramour, which otherwise would have been communicated through the function of suggestion, the function of अभिधा being circumscribed within the sphere of the प्रकृत (contextual) meaning alone by virtue of the restrictive force of प्रकरण or context. Compare : “अत्र गापरागादिशब्दानां गोपे राग इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सलेशमिति पदेन स्फुटतयाऽवभासः । सलेशमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव”²—*Sāhityadarpana*

I. The verse is really an instance of उभयशक्तिमूलध्वनि, though it has been cited by the Dhvanikāra as a counter-instance (प्रत्युदाहरण) in the context of शब्दशक्तिमूलध्वनि. For Rūpyaka’s justification of this apparent anomaly compare his remarks quoted later on.

यत्र....विषय.—Ānandavardhana now defines and illustrates शब्दशक्तिमूलध्वनि. The अलंकार (i.e. the relation between the primary and the suggested meanings) must always be *suggested*, as has been so often stated above. He quotes the *Harsacarita* passage : 'अत्रान्तरे... महाकाल', as an instance of अलंकारध्वनि based on शब्दशक्ति. Here the word महाकाल has two meanings—one referring to the long summer (महान् काल) through योगशक्ति and the other to Siva through रूढि. The former being contextual (प्राकरणिक), it is conveyed through *denotation*, and the latter as also the relation of *similarity* (सादृश्य) subsisting between the two are comprehended through *suggestion*.

Compare Abhinavagupta's comments :—

“एव श्लेषालंकारस्य विषयमवस्थाप्य ध्वनेराह—यत्र लिति । कुसुमसमयात्मक यद्युग मासद्वय तदुपसहरन् । धवलानि हृद्यानि अट्टानि आपणा येन तादृक् फुल्लमल्लिकानां हासो विकासः सितिमा यत्र । फुल्लमल्लिका एव धवलाट्टहासोऽस्येति तु व्याख्याने ‘जलद-भुजगजम्’ इत्येतत्तुल्यमेतत् स्यात् । महाञ्चासौ दिनदैर्घ्यदुरति-वाहतायोगात् काल. समय । अत्र ऋतुवर्णनप्रस्तावनियन्त्रिता-भिधाशक्तयः, अत एव ‘अवयव-प्रसिद्धे समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी’ इति न्यायमपाकुर्वन्तो महाकालप्रभृतयः. शब्दाः एतमेवार्थमभिधाय कृतकृत्या एव । तदनन्तरमर्थावगतिर्ध्वननव्यापारादेव शब्दशक्ति-मूलात् ॥”—The following passages from °*Locana* are important inasmuch as they record the divergent views of various schools regarding the necessity and scope of the function of suggestion :—(१) अत्र केचिन्मन्यन्ते—‘यत एतेषां शब्दानां पूर्व-मर्थान्तराभिधान्तरं दृष्टं ततस्तथाविधेऽर्थान्तरे दृष्टतदभिधाशक्तेरेव प्रतिपत्तिर्नियन्त्रिताभिधाशक्तिकेभ्य एतेभ्यः प्रतिपत्तिर्ध्वननव्यापारा-देवेति शब्दशक्तिमूलत्वं व्यङ्ग्यत्वं चेत्यविरुद्धम्’ इति ॥

(२) अन्ये तु—‘साऽभिधैव द्वितीया अर्थसामर्थ्यं’ ग्रीष्मस्य भीषण-देवता-विशेष-सादृश्यात्मकं सहकारित्वेन यतोऽवलम्बते ततो ध्वननव्यापाररूपोच्यते’-इति ॥

(३) एके तु—‘शब्दश्लेषे तावद् भेदे सति शब्दस्य, अर्थ-श्लेषे-ऽपि शक्तिभेदात् शब्दभेद इति दर्शने द्वितीयः शब्दस्तत्रानीयते । स च कदाचिद् अभिधा-यापारात् यथोभयोरुत्तरदानाय—‘श्वेतो धावति’ इति, प्रश्नोत्तरादौ वा तत्र वाच्यालंकारता । यत्र तु ध्वनन-व्यापारादेव शब्द आनीतः, तत्र शब्दान्तरबलादपि तदर्थान्तरं प्रतिपन्न प्रतीयमानमेव युक्तम् ॥

(४) इतरे तु—‘द्वितीयपक्षव्याख्याने यदर्थसामर्थ्यं’ तेन द्वितीयाऽभिधैव प्रतिप्रसूयते, ततश्च ‘द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयते एव न ध्वन्यते, तदनन्तरं’ तु तस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिपन्नस्य प्रथमार्थेन प्राकरणिकेन साक या रूपणा सा तावद् भात्येव, न चान्यतः शब्दाद् इति सा ध्वननव्यापारात् । तत्र अभिधाशक्तेः कैश्चिदपि अनाशङ्कनीयत्वात् । तस्यां च द्वितीया शब्दशक्तमूलम् । तया विना रूपणाया अनुत्थानात् । अत एव अलंकारध्वनिरयमिति युक्तम् । वक्ष्यते च—‘असम्बद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसाङ्क्षीद्’ इत्यादि ।¹ पूर्वत्र तु सलेश-पदेनैवासम्बद्धता निराकृता । ‘येन ध्वस्त’-इत्यत्रसम्बद्धता नैव भाति । ‘तस्या विनापि’ इत्यत्रापिशब्देन, ‘श्लाघ्या—’ इत्यत्राधिकशब्देन, ‘भ्रमिम्—’ इत्यादौ च रूपकेण असम्बद्धता निराकृतेति तात्पर्यम् ॥”—²Locana, pp. 141-44

Mahimabhatta holds that the passage ‘अत्रान्तरे .महाकाल’ is really an instance of *double entendre* (श्लेष) based on समासोक्ति, and that the term महाकालः might as well be dispensed with and replaced by its equivalent महासमयः without

1. This is the position taken by Appayya Dikṣita. Consult the extracts from his *Vṛttivārtika* cited above.

detracting in the least from the sense intended to be conveyed by the poet. Compare :—

‘तत्र धर्म्यर्थस्य श्लेषादभिन्नत्वं यथा—‘अत्रान्तरे—’ इति । अत्र हि समासोक्तिनिबन्धना देवताविशेषवाचिनो महाकालशब्दस्या-वृत्तिर्न तु तस्यैवोभयार्थत्वनिबन्धनेति वक्ष्यते”—*Op. cit.*, pp 344-45.

Also :—“अत्रान्तरे—’ इत्यत्र अप्राकरणिक-महाकालाख्यदेवता-विशेषविषया प्रतीतिः साध्या । तस्याश्च अट्टहास-सम्बन्धो युगसंहार-व्यापारश्चेत्युभयं साधनं, तस्य तत्कार्यत्वात् । कार्यकारणभावाव-सायश्च अनयोरागमप्रमाणमूल इति तत एव समासोक्तिक्रमेण अप्रा-करणिकार्थान्तरप्रतीतिसिद्धि न तूभयार्थवृत्तेर्महाकालशब्दस्य सा शक्तिरित्येतदुक्तं वक्ष्यते च”—*Op cit* , p. 417.

‘उन्नतः....अभिलाषिणम्’—Here the term पयोधरः is श्लिष्टः, meaning स्तन and मेघ. The other expressions like उन्नतः, प्रोल्लसद्धारः etc yield two meanings. According to the Dhvanikāra उपमा (*similarity* between स्तन and मेघ) is suggested here. But Mahimabhattacha observes that the verse cannot yield more than one meaning at all, for the poet has not thrown out any hint or clue that might necessitate the re-iteration (आवृत्ति) of the words¹ for the comprehension of the second sense, as in the passage ‘अत्रान्तरे—’ the poetic figure समासोक्ति led to the apprehension of the अप्रकृत meaning ‘Siva’ from the term महाकालः, “‘उन्नतः—’इत्यत्र त्वनन्तरोक्तः प्रकारो न संभवति इति कुतोऽर्थान्तरावगतिः”—*Op. cit.*, p. 417.

‘दत्तानन्दाः....उत्पादयन्तु’—The verse is from Mayūra’s *Sūryaśataka*. Here the rays of the sun are the objects of

1. Compare the maxims ‘यान्तः शब्दास्तावन्तोऽर्था’ and ‘प्रत्यर्थं शब्दनिवेशः’.

description and as such प्राकरणिक. But since the vocable 'गो' has multiple meanings, it gives rise to the idea of सुरभि, 'the cow', and consequently the *similarity* (सादृश्य) between the two ideas is comprehended through *suggestion*. "पयोभिरिति पानीयै. क्षीरश्च । सहारो ध्वंसः, एकत्र ढौकनं च । गावो रश्मयः सुरभयश्च ।" — °*Locana* Compare however Mahimabhattacha's criticism 'दत्तानन्दा —' इत्यत्र तु गो-शब्दस्य अनेकार्थत्वे साकरणिका न्तिरप्रतिभोत्पत्तौ न किञ्चिन्निबन्धनमवधारयामः । तथाहि गोशब्द एवानेकार्थत्वात् निबन्धनमुपकल्प्येत, तद्विशेषणजातम्, उभयमपि वा; अन्यस्य अर्थप्रकरणादेरसम्भवात् । तत्र न तावत् गो-शब्द एवेति शक्यते वक्तुं, सुरभिव्यतिरिक्ते वज्रादौ अनभिमतोऽपि अर्थान्तरे प्रतीत्युपजननप्रसङ्गात्, तस्य अनेकार्थत्वाविशेषोऽपि नियमहेतोरभावात् । अथ विशेषणजातमेव नियमहेतुर्नापरः, तद्विषयदर्थानुगुणमुपलभ्यते तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति, तर्हि ततोऽपि सा तदनुगुणार्थाविगतिर्निर्निबन्धना तद्वदेवाकस्मिकी कथमिवोत्पद्येत । विशेष्यवाचिनोऽनेकार्थस्य तु तन्निबन्धनभावोपगमे अन्योन्याश्रयदोषः । न च उभयमपि अन्योन्यानुग्राहि तदुपजननसामर्थ्यम् अवनिपवनादिकमिव अङ्कुरम् अर्थान्तरप्रतिभामुपजनयति । यतो जडपदार्थविषय एवायमुपपन्नः क्रमः, यत्र स्वाभाविक एवायं जन्यजनकभावः, न वाच्यवाचकभावविषयः । यत्र हि प्रतिपत्तृपरामर्शपेक्षापरतन्त्रोऽर्थाध्यवसायोपजनो न स्वाभाविकः ॥¹—*Op. cit.*, p. 418

I Mahimabhattacha regards the verse 'दत्तानन्दा.—' an instance of the defect known as अवाच्यवचन, since the poet has not used any such particle expressive of *similarity* as इव etc in the absence of which the *double entendre* becomes ineffective and useless, and consequently the intended अप्रकृतार्थ is not cognised. 'Comp. 'अत्र हि गाव इत्यस्य विशेष्यवाचिन उपमानाभिमतार्थान्तरवृत्तित्वेऽपि विशेषणानाञ्चोभयार्थानुगुण्येऽपि उपमानस्य तत्सम्बन्धाभिधायिनश्च अवश्य-वाच्यस्य अवचनं यत् स दोष इत्येतद् वितनिष्यते'—*Op. cit.*, p. 366

एषूदाहरणेषु....विषयः—As noted above the relation of similarity is apprehended in the illustrations cited in the previous sections, for in the absence of such a relation the two senses would remain *discrete* (असम्बद्ध) and the poet would be charged of incongruity for using words that yield ideas that have no bearing on the topic at hand (प्राकरणिकार्थ), and then the maxim 'आम्नान् पृष्ट कोविदारानाचष्ट,¹ would apply.

अन्येऽपि....दृश्येत—Ānandavardhana now proceeds to cite additional instances of शब्दशक्तिमूलध्वनि where other relations like विरोध, आधिक्य, क्रम (constituting the basis of poetic figures like विरोधाभास, व्यतिरेक, यथासख्य respectively) are suggested besides औपम्य as already noted. The following extract from Rūpyaka's *Kāvyaṣaṅkṣa-samketa* is highly illuminating on this point as it offers an answer to a very cogent and probable objection to the principle laid down above—viz 'असम्बद्धार्थाभिधायित्व मा प्रसाङ्क्षीत् इति,' which seems *prima facie* inapplicable in these cases where विरोध and similar other figures are suggested. "ननु यद्येवमसम्बद्धार्थ-भयादुपमा व्यज्यते, तर्हि विरोधव्यतिरेकादलकारान्तर कथं व्यङ्ग्यं स्यात्, नहि तेनासम्बद्धार्थत्वं परिह्रियते। नैतत्। यत्र वस्तुमात्र-रूपस्य अर्थान्तरप्रतीतिस्तत्र तस्य वाच्य प्रत्यसम्बद्धत्वभयात् औपम्याख्य सम्बन्धः कल्प्यते। यत्र तु विरोधादेरलकारस्य प्रतीतिस्तत्र तस्य अलंकारत्वादेव वैचित्र्यात्मकत्वाद् वैचित्र्यस्य च विचित्रवस्तुसंलग्नत्वात् विचित्रेण अलकार्येण वाच्यभूतेन अव्यभिचरित एव सम्बन्धः। एवञ्चात्र असम्बद्धार्थत्वसम्भावना नास्ति। केवलमत्रालकारस्य प्रतीयमानत्वात् आत्मत्वेऽपि ब्राह्मण-श्रमणन्यायेन अज्ञातपूर्वगत्याऽलंकारत्वम्॥" —*Op. cit.*, p. 28.

¹ Compare Col. G. A. Jacob's *A Handful of Popular Maxims*, Pt II, p. 10

“उपमानोपमेयभावः इति—तेनोपमा-रूपण-व्यतिरेचन-निह्नवादयो व्यापारमात्ररूपा एवात्रास्वादप्रतीतेः प्रधानं विश्रान्तिस्थानं, न तूपमेयादि इति सर्वत्रालंकारध्वनौ मन्तव्यम् । सामर्थ्यादिति । ध्वनन-व्यापारादित्यर्थः.”—*°Locana*, p. 245

As an instance of विरोधालंकारध्वनि the author cites the *Harsa carita* text : ‘यत्र च . . . . प्रमदाः’—Compare Abhinavagupta’s explanation : “मातङ्गेति । मातङ्गवद् गच्छन्ति, तान् शबराश्च गच्छन्ति इति विरोधः । विभवेषु रताः, विगतमहादेवे स्थाने च रताः । पद्मरागरत्नयुक्ताः पद्मसदृशलौहित्ययुक्ताश्च । धवलैर्द्विजैर्दन्तैः शुचि निर्मलं वदनं यासां धवलद्विजवत् उत्कृष्टविप्रवत् शुचि वदनं च यासाम् ॥’—*°Locana*, p. 246.

TEXT

§ ३५ । अत्र हि वाच्यो विरोधस्तच्छायानुग्राही वा श्लेषोऽयमिति न शक्यं वक्तुम् । साक्षाच्छब्देन विरोधालंकारस्य अप्रकाशितत्वात् । यत्र हि साक्षाच्छब्दावेहितो विरोधालंकारस्तत्र हि श्लिष्टोक्तौ वाच्यालंकारस्य विरोधस्य श्लेषस्य वा विषयत्वम् । यथा तत्रैव—

‘समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम् । तथाहि—सन्निहित-बालान्धकाराऽपि भास्वन्मूर्तिः’—इत्यादौ ।

यथा वा मयैव—

सर्वैकशरणमक्षयमधीगं धियां हरिं कृष्णम् ।

चतुरात्मानं निष्क्रियमरिमथनं नमत चक्रधरम् ॥

अत्र हि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपो विरोधः स्फुटमेव प्रतीयते ॥

EXPOSITION

§ 35. अत्र हि वाच्यो विरोधः .. अप्रकाशितत्वात्—According to Ānandavardhana in the instance ‘यत्र च मातङ्ग . . . प्रमदाः’ the figure विरोध (i.e. विरोधाभास) as based on श्लेष is not expressed through the denotative function of words, because in

the sentence itself there is no word like अपि directly expressive of *contradiction* or *incongruity* (विरोध), which is thus conveyed through *suggestion* (व्यञ्जना) alone: But as against this see Mahimabhatta's remarks : “यत्र च मातङ्गगामिन्यः—इत्यत्र च-शब्दावेदितो विरोधः, तस्यापि अपिशब्दस्येव तदर्थोभिधानसामर्थ्योपगमात् । यथा—

“घृणी कर्णः प्रमादी च तेन मेऽर्घरथो मतः ।’

इत्यसिद्ध विरोधस्य साक्षाच्छब्देन अप्रदर्शितत्वम्”—*Vyakti-viveka*, pp. 361-32.

यत्र हि . इत्यादौ—In the passage ‘सन्निहित—’, अपि expresses विरोध, and as such it cannot be regarded as a case of शब्दशक्तिमूलध्वनि. It is merely an instance of वाच्यश्लेष and वाच्यविरोध mixed up together (सङ्कर). Compare °*Locana* : यत्र हीति । यस्या श्लेषोक्तौ काव्यरूपाया, तत्र यो विरोधः श्लेषो वेति सकर. तस्य विषयत्वम् । स विषयो भवतीत्यर्थः । कस्य ? वाच्यालकारस्य वाच्यालकृते वाच्यालंकृतित्वस्येत्यर्थः । तत्रव विरोधे श्लेषे वा वाच्याल कारत्वं सुवचमिति यावत् । बालेषु केशेष्वन्धकार. काष्ण्यं बाल. प्रत्यग्रश्चान्धकारस्तमः ॥—*Op. cit* , pp. 245-46 Compare also the following note on विरोधाल कारध्वनि as taken from रसगङ्गाधरः “एवमल कारान्तरमपि शब्दशक्तिमूलानुरणनस्य विषय. । यथा यमुनावर्णने—‘रविकुलप्रीतिमावहन्ती नर-विकुलप्रीतिमावहति । अवारितप्रवाहा सुवारितप्रवाहा ।’ इह नराणां वीणा च कुलस्य प्रीतिमावहतीति प्रकृतेऽर्थे सिद्धे रविकुलप्रीतिमावहतीति द्वितीयोऽप्रकृतोऽर्थो विरोधश्च । एवमन्यत्रापि । यदि तु रविकुलप्रीतिमावहन्त्यपि न रविकुलप्रीतिमावहति, अवारितप्रवाहाऽपि सुवारितप्रवाहा इत्यपिरन्तर्भाव्यते । तदा विरोधाशस्य अपिना उक्तत्वात् द्वितीयार्थस्य च तदाक्षिप्तत्वात्, न ध्वनित्वम् । निपाताना द्योतकतानयेऽपि स्फुटद्योतितस्य तदाक्षिप्तस्य च वाच्य-

कल्पत्वात् न तथात्वम् ॥—*Op cit*, pp 159-60

यथा वा ...प्रतीयते—One might, however, say following Mahimabhatta, that in the previous illustration of विरोधालकार-ध्वनि, viz. 'यत्र च मातङ्गगामिन्य—', the विरोध has been expressed by the particle च, so it is not a genuine instance of शब्दशक्तिमूलध्वनि. In anticipation of such an objection Ānandavardhana cites another verse of his own, viz. 'सर्वक-शरण—'¹, where विरोध is completely beyond the scope of the denotative function of words

Cp. °*Locāna* : “ननु मातङ्गत्यादावपि धर्मद्वये यश्चकार स विरोधद्योतक एव । अन्यथा प्रतिधर्म सर्वधर्मान्ते वा, न क्वचिद् वा चकार स्यात् यदि समुच्चयार्थं स्यात्, इत्यभिप्रायेण उदाहरणा-न्तरमाह—यथेति । शरणं गृहम् अक्षयरूपमगृहं कथम् । यो न धीशः स कथं धियामीशः । यो हरिः कपिलः, स कथं कृष्णः । चतुरः पराक्रमयुक्तो यस्यात्मा स कथं निष्क्रियः । अरिणापरयुक्तानां यो नाशयिता स कथं चक्र बहुमानेन धारयति । विरोधं ति । विरोधन-मित्यर्थः । प्रतीयते इति । स्फुटं नोच्यते केनचिद् इति भावः ।”—*Op cit*, p 246

TEXT

§ ३६ । एवंविधो व्यतिरेकोऽपि दृश्यते । यथा ममैव—
‘खं येऽप्युज्ज्वलयन्ति क्षीयन्तमसो ये वा नखोद्भासिनो
ये पुष्पान्ति सरोरुहश्रियमपि क्षिप्ताब्जभासश्च ये ।

I According to Mahimabhatta this too is an illustration of वाच्यावचन on grounds already noted in the previous foot-note : ‘इहापि वाच्यावचनमवगन्तव्यम्’—*Op cit*, p 366. Pratihārendurāja however considers it an example of श्लेष which gives rise to the cognition of विरोध, though only *apparent*. Compare ‘सर्वकशरणम्—’इत्यादावपि श्लेषः । तथा ह्यत्र सर्वकशरणमक्षयिन्प्रदीप्तं अवदानार्थमेवेति भिन्नत्वे सति यथायोगमेकप्रयत्नो-च्चार्यान्मेकप्रयत्नोच्चार्यगन्धमदशानां वोच्चारणम् । अतो विरोधालकार-प्रतिभोत्पत्तिहेतुरत्र श्लेषः ।—*Op. cit*, p. 88

ये मूर्धस्ववभासिनः क्षितिभृतां ये चामराणां शिरां-
स्याक्रामन्त्युभयेऽपि ते दिनपतेः पादाः श्रिये सन्तु वः ॥

एवमन्येऽपि शब्दशक्तिमूलानुस्वानरूपव्यङ्ग्यध्वनिप्रकाराः
सन्ति, ते सहृदयैः स्वयमनुसर्तव्याः । इह तु ग्रन्थविस्तरभयान्न
तत्प्रपञ्चः कृतः ।

EXPOSITION

§ 36 Ānandavardhana cites his own verse—‘ख येऽभ्युज्ज्व-
लयन्ति—’, to illustrate शब्दशक्तिमूलव्यतिरेकध्वनि ‘नखैरुद्धा-
सन्ते येऽवश्य खे गगने न उद्भासन्ते । उभये रश्म्याः मानोऽङ्गुली-
पाष्ण्याद्यवयविरूपाश्चेत्यर्थः ॥’—*Locana* Thus the excellence of
the solar rays over the feet of the anthropomorphic deity
is suggested in this verse Mahimabhatta represents it as a
case of logical inference Comp ‘ख येऽभ्युज्ज्वलयन्ति—’इत्यत्र
उभयेषां पादानां व्यतिरेकोऽनुमेयस्तत्र चैषां भिन्नविशेषणत्वमेव
हेतुः ॥’—*Op cit*, p 362 एवमन्येऽपि . . कृतः—In this way
other poetic figures too might be suggested. For example,
Jagannātha cites the following verse as an instance of शब्द-
शक्तिमूल-परिणाम-ध्वनि —

‘‘पान्थ मन्दमते किं वा सन्तापमनुविन्दसि ।

पयोधरं समाशास्व येन शान्तिमवाप्नुयाः ॥’’—

and observes अत्र भगिति तापशमनहेतुत्वेनोपस्थिते पश्चात् मन्द-
बोधनीय-विशेष्यक-स्मरतापवत्ता-वैशिष्ट्यबुद्धौ सत्यां सहृदयस्य
तादृश-तापशमक-रमणीयस्तरूप-विषयताद्रूप्यबुद्धिर्भवति— *Op. cit.*,
pp 338-59 It is to be noted that Ānandavardhana does not
at all refer to the शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनि as a separate category
This silence on the part of the Dhvanikāra has been construed
by Rūpyaka in his *Kāvāyaprakāśa-samketa* as testifying to the
non-existence of any such category. The verse ‘दृष्ट्वा केशव—’
however which has been cited as a counter-illustration seems
at first sight to go against such a thesis, but Rūpyaka has

ably explained it away with clever arguments. The following extract from the °*Samketa* is very illuminating as it clarifies the position of Dhvanikāra vis-à-vis that of later theorists like Mammata with regard to शब्दशक्तिमूलध्वनि in general and its possible divisions in particular “.....एव तर्हि यत्र शब्दशक्त्या वस्तुमात्र प्रतीयते यद् ‘वस्त्ववे’ति लक्षितं, तत्र कथमुपमान्तरेण असम्बद्धार्थत्वपरिहारः ? अथ उपमाया अत्राङ्गीकारः कथं तर्हि वस्तुमात्र व्यङ्ग्यं स्यात् ? सत्यम्, यत्र शब्दशक्त्या वस्त्वन्तरस्य प्रतीतिस्तत्र यदि नासम्बद्धार्थत्वेनौपम्य नालङ्कारान्तरम् तर्हि वाच्यप्रतीयमानयोरन्यत् किञ्चित् ज्ञातेयमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा ऽसम्बद्धार्थस्य परिहारो न स्यात् । ज्ञातेयञ्च चिन्त्यमान व्यङ्ग्यं प्रति वाच्यार्थस्य सामर्थ्यविशेषे पर्यवस्यति । स च वक्त्रौचित्यादिरूपः । एव शब्दशक्त्या वाच्यगतेन च सामर्थ्यविशेषेण अर्थान्तरप्रतीतौ कार्यायाम् उभयशक्तिमूलत्वमेवात्र पर्यवस्यति, न केवलं शब्दशक्तिमूलत्वम् । अत एव ध्वनिकृता “आक्षिप्त एवालकार-शब्दशक्त्या प्रकाशते”—इत्यादिकारिकयाऽलङ्कारध्वनिरेव शब्दशक्तिमूला लक्षितः, न वस्तुमात्रध्वनिः । उभयशक्तिमूलस्तु ‘शब्दार्थ-शक्त्याऽक्षिप्तोऽपि’—इत्येतत्कारिकावृत्तिग्रन्थे प्रकाशितः । अयन्तु ग्रन्थकारः¹ उभयशक्तिमूले भ्रान्त शब्दशक्तिमूल वस्तुध्वनिमभ्युपगतवान् । ‘पथिअ ण एत्थ—’ इत्युदाहरणद्वये क्रमेण वक्त्रौचित्यं प्रतिपाद्यौचित्यं च आश्रित्य शब्दशक्त्याऽर्थान्तरप्रतीतिरित्युभयशक्तिमूलत्वात् केवलशब्दशक्तिमूलत्वं चिन्त्यम् । यत्तु ध्वनिकृता ‘दृष्ट्या केशवे’-त्यादि शब्दशक्तिमूले प्रत्युदाहरणत्वेन उदाहृत्योभयशक्तिमूलत्वम् उदाहृतम् तत् ‘यो हि उभयोर्भवति लभतेऽसावन्यतरतोऽपि व्यपदेशम्’ इति न्यायेन मुख्यतयोभयशक्तिमूलत्वेऽपि अन्यतरव्यपदेशेन शब्दशक्तिमूले प्रकाशनात् । एतद्ग्रन्थकृता तूभयशक्तिमूलोऽन्यादृशः प्रदर्शितः इति प्रकृते शब्दशक्ति-

मूलत्वमुक्तमिति चिन्त्यतया प्रतिपादितम् ॥”—*Op. cit*, pp. 29-30. Also, while commenting on the verse ‘अतन्द्रचन्द्रा-भरणा—’ cited by Mammata as an illustration of उभयशक्ति-मलध्वनि, Rūpyaka observes : अत्र ग्रन्थकृता उभयशक्तिमूलत्व-मित्थमभिप्रतम् । श्लिष्टशब्दमाहात्म्यात् शब्दशक्तिमूलत्वम्, तद्-वर्जिनसाधारण-शब्दमाहात्म्यात् अर्थशक्तिमूलत्वमित्युभयशक्तिमूलत्वम्, एव च शब्दशक्तिमूले यान्युदाहरणानि तानि उभयशक्तिमूले स्युः । अवश्य हि तत्र केनचित् साधारणशब्दप्रयोगेण भवितव्यम् । अथ सति श्लिष्टशब्दप्रयोगे वक्त्रौचित्याद्यर्थशक्तिमाश्रित्योभयशक्तिमूलत्व-मत्र वर्ण्यते, तद्यज्यत एनन् । किंतु ‘पथिअ—’ इत्याद्युभयशक्ति-मूलस्यैवोदाहरण वाच्यम्, अर्थशक्तेरपि व्यापारात् । अन्यथा केवलशब्दशक्तेर्वस्तुमात्र ध्वन्य न स्यात् । अनेनैव आशयेन शब्द-शक्तिमूल वस्तुध्वनि ध्वनिकृत् नाङ्गीकृतवान् इत्युक्तप्रायम् ॥—*Op. cit*, p 36

TEXT

§३७ । अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः स प्रकाशते ।
यस्तात्पर्येण वस्तुवन्यद् व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः ॥२२॥

यत्रार्थः स्वसामर्थ्यादर्थान्तरमभिव्यनक्ति शब्दव्यापारं विनैव
सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानोपमव्यङ्ग्यो ध्वनिः । यथा—

एवादिनि देवर्षा^१ पाश्वे^२ पितुरधोमुखी ।

लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं
विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति । न चायम-
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः । यतो यत्र साक्षाच्छब्दनिवे-
दितेभ्यो विभावानुभावव्यभिचारिभ्यो रसादीनां प्रतीतिः, स
तस्य केवलस्य मार्गः । यथा कुमारसंभवे मधुप्रसंगे वसन्त-

पुष्पाभरणं वहन्त्या देव्या आगमनादिवर्णनं मनोभवशरसंधान-
पर्यन्तं शम्भोश्च परिवृत्तधैर्यस्य चेष्टाविशेषवर्णनादि साक्षा-
च्छब्दनिवेदितम् । इह तु सामर्थ्याक्षिप्तव्यभिचारिमुखेन रस-
प्रतीतिः । तस्मादयमन्यो ध्वनेः प्रकारः ।

यत्र च शब्दव्यापारसहायोऽर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जकत्वेन
उपादीयते स नास्य ध्वनेर्विषयः । यथा—

संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।

हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमोलितम् ॥

अत्र लीलापद्मनिमोलनस्य व्यञ्जकत्वमुक्त्यैव निवेदितम् ॥

EXPOSITION

§ 37. Ānandavardhana now takes up the other variety of सलक्ष्यक्रमध्वनि based on *material significance* (अर्थशक्ति) In the case of अर्थशक्तिमूलध्वनि it is the *matter* that is more important than the words expressive of it In शब्दशक्ति° the change of the श्लिष्ट word would be accompanied by the absence of the suggested sense But we must note one thing— viz that in the case of *material suggestiveness* (अर्थशक्तिमूलध्वनि), a knowledge of प्रकरण, वक्तृ, बोद्धव्य etc besides that of the *matter* itself is *absolutely necessary* for the comprehension of the suggested sense. As Mammata notes .—

“वक्तृबोद्धव्यकाकूना वाक्यवाच्यान्यसनिधे.

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥”—*Op cit*, III 1-2

As Abhinavagupta observes later on in commenting on ‘दृष्ट्या केशव—’ as an example of उभयशक्तिमूलध्वनि—‘शब्द-
शक्तिस्तावद् गोपरागादिशब्दश्लेषवशात् । अर्थशक्तिस्तु प्रकरण-
वशात् । यावदत्र राधारमणस्य अखिलतरुणीजनच्छन्नानुरागगरिमा-
स्पदत्वं न विदित तावदर्थान्तरस्याप्रताप्ते. ॥’—*Locana*, pp. 253.

254. Rūyyaka, too, follows Abhinavagupta in distinguishing between the two divisions. *Vide* his remarks on उभयशक्ति-मूलध्वनि in the extracts quoted above.

‘अर्थशक्तुद्भवः . . . स्वतः’—Comp °*Locana* : “एवं शब्दशक्त्युद्भवं ध्वनिमुक्त्वाऽर्थशक्त्युद्भवं दर्शयति—अथेति । अन्य इति शब्दशक्त्युद्भवात् । स्वतस्तात्पर्येणेत्यभिधाव्यापारनिराकरणपरमिद पद ध्वननव्यापारमाह, नतु तात्पर्यशक्तिम् । सा हि वाच्यार्थ-प्रतीतावेवोपक्षेणा इत्युक्तं प्राक् । अनेनेवाशयेन वृत्तौ व्याचष्टे—**यत्रार्थः स्वसामर्थ्यात्** इति । स्वत इति शब्द स्वशब्देन व्याख्यातः । **उक्तिं** विनेति व्याचष्टे—शब्दव्यापारं विनैवेति ॥”—*Op cit*, pp 247-48 The suggested sense thus based on *material significance* (अर्थशक्ति) must not be *expressed* or *hinted at* by any particular word or words We have already discussed this topic in a previous section

यथा .विषय.—Ānandavardhana cites the *Kumārasambhava* verse ‘एवंवादिनि—’ as an instance of अर्थशक्तिमूल-भावध्वनि of the सलक्ष्यक्रम type Though रस, भाव etc are generally classed as अक्रम, yet under certain circumstances they might be classed with वस्तु and अलंकार as falling within the domain of the सलक्ष्यक्रम category.

यतो....ध्वनेः प्रकार Where the विभाव’s, अनुभाव’s and व्यभिचारिभाव’s, are clearly stated in all their details, the *emotion* suggested therefrom would be regarded as असलक्ष्य-क्रमव्यङ्ग्य But when the apprehension of the व्यभिचारिभाव or any of the constituent factors be delayed, the रस suggested, would be classed as सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य. Compare °*Locana* :—

“साक्षादिति—व्यभिचारिणा यत्रालक्ष्यक्रमतया व्यवधिबन्धैव प्रतिपत्ति स्वविभावादिबलात्, तत्र साक्षात् शब्दनिवेदितत्व विवक्षितम् इति न पूर्वपरिविरोध । पूर्वं हि उक्तम् व्यभिचारिणामपि

भावत्वान्न स्वशब्दतः प्रतिपत्तिरित्यादि विस्तरतः । एतदुक्तं भवति—यद्यपि रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव न वाच्यः कदाचिदपि तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक्रमस्य विषयः । यत्र हि विभावानुभावेभ्यः स्थायिगतेभ्यो, व्यभिचारिगतेभ्यश्च पूर्णेभ्यो भट्टित्येव रसव्यक्ति-स्तत्रास्तवलक्ष्यक्रमः । यथा—

‘निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं सन्धुक्ष्यन्तीव वपुगुणेन ।

अनुप्रयाता वनदेवताभिरदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥’

—इत्यादौ सम्पूर्णलम्बनोद्दीपनविभावतायोग्यस्वभाववर्णनम् ।

‘प्रतिग्रहीतु प्रणयिप्रियत्वात् त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।

समोहनं नाम च पुष्पधन्वा धनुष्यमोघ समधत्त बाणम् ॥’

—इत्यनेन विभावतोपयोग उक्तः ।

‘हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तवैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥’

—अत्र हि भगवत्या प्रथममेव तत्प्रवणत्वात् तस्य चेदानीं तदुन्मुखी-भूतत्वात् प्रणयिप्रियतया च पक्षपातस्य सूचितस्य गाढीभवद्रत्या-त्मनः स्थायिभावस्य औत्सुक्यावेगचापत्यहृषदिश्च व्यभिचारिणः साधारणीभूतोऽनुभाववर्गः प्रकाशित इति विभावानुभावचर्वणैव व्यभिचारिचर्वणायाः पर्यवस्यति । व्यभिचारिणा परतन्त्रादेव स्रक्-सूत्रकल्पस्यायिचर्वणाविश्रान्तेरलक्ष्यक्रमत्वम् । इह तु पद्मदलगणन-मधोमुखत्व च अन्यथाऽपि कुमारीणां सम्भाव्यते इति भट्टिति न लज्जाया विश्रमयति हृदयं, अपि तु प्राग्वृत्ततपश्चर्यादिवृत्तान्तानु-स्मरणेन तत्र प्रतिपत्तिं करोति—इति क्रमव्यङ्ग्यतैव । रसस्त्वत्रापि दूरत एव व्यभिचारिस्वरूपे पर्यालोच्यमाने भातीति तदपेक्षयाऽलक्ष्य-क्रमतैः । लज्जापेक्षया तु तत्र लक्ष्यक्रमत्वम् । अमुमेव भावमेव-शब्दः केवलशब्दश्च सूचयति ॥”—*Op. cit.*, pp 248-49

यत्र च ..उक्त्यैव निवेदितम्—In the verse ‘सङ्केतकाल-

मनसम्—¹ the sense suggested by the act of closing the lotus-petals—viz the time of assignment of the lovers after sunset, has been hinted at by the expression 'संकेतकालमनसं विट—' and as such it cannot be regarded as a case of अर्थ-शक्तिमूलवस्तुध्वनि Comp. °*Locana*. उक्ति बिना-इति यदुक्तं तद्व्यवच्छेद दर्शयितुमुत्क्रमते—यत्र चेति । च-शब्दस्तुशब्दस्यार्थे । अस्येति । अलक्ष्यक्रमस्तु तत्रापि स्यादेवेति शेषः । उक्त्यैवेति । आद्यपादत्रयेण इत्यर्थः । यद्यपि चात्र शब्दान्तरसन्निधानेऽपि प्रदोषार्थं प्रति न कस्यचिदभिधाशक्तिः पदम्येति व्यञ्जकत्वं न त्रिविधितं तथापि शब्देनैव उक्तम् अयमर्थोऽर्थान्तरस्य व्यञ्जक इति । ततश्च ध्वनेर्यद् गोप्यमानतोदिनचारुत्वात्मक प्राणितं तदपहस्तितम् । यथा कश्चिदाह— 'गम्भीरोऽहं न मे कृत्यं कोऽपि वेद न सूचितम् । किञ्चिद् ब्रवीमि'- इति । तेन गम्भीर्यसूचनार्थं प्रत्युत आविष्कृत एव । अत एवाह- व्यञ्जकत्वमिति उक्त्यैवेति च ॥—*Op. cit*, pp. 250-51 See also Jagannātha's remarks in his *Rasagaṅgādhara*, pp 250-51, where the verse has been cited.

TEXT

§ ३८ । तथा च—

शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनः ।

यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या साऽन्यैवालंकृतिध्वनेः ॥२३॥

शब्दशक्त्याऽर्थशक्त्या शब्दार्थशक्त्या वाक्षिप्तोऽपि व्यङ्ग्योऽर्थः कविना पुनर्यत्र स्वोक्त्या प्रकाशीक्रियते सोऽस्मादनु-

1 The verse has been cited as an instance of the figure of speech सूक्ष्म in the *Kāvyaṣaṣṭakāśa*, Ullāsa X. Compare: 'अत्र नेत्रोत्साहरूपेणोद्भितेन लक्षित कामिनः संकेतकालाभिलाषः कामिन्या निशासूचकेन पद्मसमीलनेन लीलया प्रकाशितः'—Govinda Ṭhakkura's °*Pradīpa*

स्वानोपमव्यङ्गाद् ध्वनेरन्य एवालंकारः । अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य
वा ध्वनेः सति संभवे स तादृगन्योऽलंकारः ॥ तत्र शब्दशक्त्या
यथा—

वत्से ! मा गा विषादं श्वसनमुरुजवं सन्त्यजोर्ध्वं प्रवृत्तं
कम्पः को वा गुरुस्ते भवतु बलभिदा जम्भितेनात्र याहि ।

प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयशमनच्छन्नना कारयित्वा
यस्मै लक्ष्मीमदाइ व. स दहतु दुरितं मन्थमूढां पयोधिः ॥

अर्थशक्त्या यथा—

अम्बा जेतेश्च वृद्धा परिणतवयसामग्रणीरत्र तातो
निःशेषागारकर्मश्रमशिथिलतनुः कुम्भदासी तथाञ्च ।

अस्मिन् पापाहमेका कतिपयदिवसप्रोषितप्राणनाथा

पान्थायेत्थं तरुण्या कथितमवसरव्याहृतव्याजपूर्वम् ॥

उभयशक्त्या यथा—‘दृष्ट्वा केशव—’ इत्यादौ ॥

EXPOSITION

§ 38 In the preceding sections the two divisions of संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य—viz शब्दशक्तिमूलध्वनि and अर्थशक्तिमूलध्वनि have been already defined and illustrated. And it had also been noted in that connection that *the suggested sense* should in no way be *stated* in words—which would take away its claim to be included in the domain of ध्वनि. In the present *Kārikā* the Dhvanikāra makes similar observation with regard to the third variety of संलक्ष्यक्रमध्वनि—viz. शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनि, in which शब्द and अर्थ conjointly suggest a particular sense. Thus there *must* be one or more *दिलिष्ट* words besides others that are not so (see Abhinavagupta's remarks already quoted), in a case of उभयशक्तिमूलध्वनि. So it is *a priori* evident that the *unit* of उभयशक्तिमूलध्वनि must be *a sentence* or *a compound* expression, consisting of more than one component, some of which must be *दिलिष्ट*

and consequently *irreplaceable* (परिवृत्यसह) by synonyms. As Govinda observes in his commentary on the verse—
 ‘अतन्द्रचन्द्राभरणा—’ cited by Mammata as an illustration of उभयशक्तिमूलध्वनि “अत्र श्यामारूप-कामिनीविशेष-रजन्योरुपमा व्यङ्ग्या । सा च अतन्द्रचन्द्रेत्यादे परिवृत्यसहृतया, समुद्दीपितेत्यादे-स्तत्सहृतया उ यस्यापि व्यञ्जकत्वेन शब्दार्थोभयशक्तिमूला ॥”¹—
 °Pradīpa, p 10¹ 2 Hemacandra in his *Kāvyañuśāsana*, however, does not record उभयशक्तिमूल as a separate variety at all and includes it under शब्दशक्तिमूलध्वनि itself. He quotes ‘अतन्द्रचन्द्राभरणा—’ as an instance of शब्दशक्तिमूलालकारध्वनि. Compare : अत्र शब्दशक्त्या रात्रियोषितोरुपमा व्यङ्ग्या । यद्यपि समुद्दीपितेति सानन्दमिति चार्थो व्यञ्जकस्तथापि न शब्दशक्ति विनाऽर्थशक्तिरुन्मीलतीति शब्दक्तिरेव प्रधानम् ॥—*Op cit*, p.

1 वाक्ये द्वयत्थ —K P., IV. 19

2 The following extract from °प्रभा, a gloss on °प्रदीप by Vaidyanātha Tatsat, is important . उभयस्यापीति प्राधान्येनेति शेष । तेन शब्दशक्तिमूलेऽप्यर्थस्य व्यञ्जकत्वेऽपि तस्य प्राधान्याभावात् नोभयशक्तिमूलत्वम् । परिवृत्यसहशब्दप्राचुर्ये च शब्दशक्तिप्राधान्यम् परिवृत्यसहशब्दप्राचुर्ये त्वर्थशक्तिप्राधान्यम् तत्साम्ये तुभयशक्तिप्राधान्यादुभयशक्तिमूलत्व व्यपदिश्यते । अतएव, ‘पन्थिअ ण एत्थ—’ इत्यादौ उपभोग-क्षमोऽसि चेदास्वेत्यादिवस्तुव्यञ्जने सत्यर-पओहरशब्दयोरेव परिवृत्यसहयो प्राधान्यम्, न तु पथिकाद्यर्थस्येति न तत्र उभयशक्तिमूलवस्तुध्वनि । किं तु उदाहरणजातीयेषु अलकारध्वनिरित्येक इत्युक्तम्—*loc cit* We should note that according to Mammata’s view अलकार *alone* can be suggested *conjunctly* by शब्द and अर्थ, and not वस्तु As he states . ‘शब्दार्थोभयभूरेक —’, IV 18 But this view is contrary to the position of Rūyyaka and Dhvanikāra as well, who includes वस्तुध्वनि too as one of the varieties of अर्थशक्तिमूलध्वनि. See Rūyyaka’s statements cited above

42. Mānikyācandra in his °*Samketa* on *Kāvya prakāśa* follows Hemacandra. As he notes : अत्र चातन्द्रचन्द्रादिशब्दानामेक-
नैकार्थिनाम् परावृत्तिसहासहत्वेन क्रमेण अर्थशब्दशक्तिप्राधान्यम्,
तेनोभयमूलत्वम् । तथाऽत्र यद्यपि अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तथापि श्लिष्ट-
शब्दशक्तिरेव व्यङ्ग्यमुन्मीलयति नार्थशक्तिरिति शब्दोत्थध्वनिरेव न
द्वयुत्थ इति तत्त्वम् ॥—*Op, cit* , p. 119.

Jagannātha very ably summarises the different views in the following passage of the *Rasagaṅgādhara* . यद्यपि शब्दशक्ति-
मूलकत्वं अर्थशक्तिमूलकत्वं चेत्युभयमपि सकलव्यङ्ग्यसाधारणम्,
शब्दार्थयोरनुसंधानं विना व्यङ्ग्यस्यैवानुल्लासात् , तथापि परिवृत्त्य-
सहिष्णूनां शब्दानां प्राचुर्ये तत्प्रयुक्तात् प्राधान्यात् सत्या अप्यर्थ-
शक्तेरप्राधान्याच्च व्यङ्ग्यस्य शब्दशक्तिमूलकत्वेनैव व्यपदेशः ।
परिवृत्तिसहिष्णूनां तु प्राचुर्येऽर्थशक्तेरेव प्राधान्यात् सत्या अपि
शब्दशक्तेः प्रधानानुगुण्यार्थतया मल्लग्नमादिवत् प्रधानेनैव
व्यपदेशः । यत्र तु काव्ये परिवृत्तिः सहमानानामसहमानाञ्च
शब्दानां नैकजातीयप्राचुर्यम् , अपि तु साम्यमेव, तत्र शब्दार्थोभय-
गतिमूलकस्य व्यङ्ग्यस्य स्थितिरिति द्व्युत्थो ध्वनिः । न चायं
शब्दशक्तिमूलकतयैव अर्थशक्तिमूलकतयैव वा व्यपदेष्टुं शक्यः,
विनिगमकाभावात् । नापि शब्दशक्तिमूलकार्थशक्तिमूलकयो-
रसहारेण गतार्थयितुम् , व्यङ्ग्यभेद एव सकरस्येष्टे. ; इह तु
व्यङ्ग्यस्यैक्येन तस्यानुत्थानात् । ... अयं च वाक्यमात्रे । पदसमूहश्च
वाक्यम् । तेनास्य नानार्थानानार्थघटितसमासविषयत्वेऽपि न
विरोधः ।¹ न तु शुद्धैकपदे, तस्मिन् नानार्थानानार्थयोरसमा-
वेशात् । अन्ये तु—‘अर्थशक्तिमूलकत्वव्यपदेशे नानार्थप्रकाशकशब्द-
शक्त्युल्लास्यत्वसामान्यशून्यत्व तन्त्रम् , विषयप्राचुर्यात् । शब्दशक्ति-

I तस्यापि अवान्तरपदत्वमादाय पदसमूहत्वादिति भावः—Nāgoji
Bhaṭṭa's gloss

मूलकत्वव्यपदेशे तु नार्थशक्त्युल्लास्यत्वसामान्यशून्यत्वं तथा ;
विषयदीर्घलभ्यापत्तेः । न हि नानार्थशब्दमात्रघटितं पद्यं प्रचुरविषयम् ।
अतः शब्दशक्तिमूलकत्वेनैवायं शक्यव्यपदेशो ध्वनिः —इत्यप्याहुः ।

—*Op cit.*, pp. 172-174

शब्दशक्त्या .. अलंकार — When the sense suggested through
शब्दशक्तिः अर्थशक्तिः or उभयशक्तिः, is again expressed
in words, it is reduced to a more poetic figure from the status
of ध्वनिः । Or, if there be any असलक्ष्यक्रमध्वनिः—like रस,
भाव etc besides the suggested sense in question, the latter
becomes a sort of embellishment somewhat different from the
common poetic figures, and enhances the effect of the former
(viz रस, भाव etc.) Ānandavardhana has noted these two
alternative interpretations of the present *Kārikā*. In the
first case ध्वने must be in the *ablative* case, in the second it
is in the *genitive*. Compare ^o*Locana* . प्रकान्तप्रकारद्वयोप-
संहारतृतीयप्रकारसूचनं चैकेनैव यत्नेन करोमीत्याशयेन साधारण-
मवतरणपदं प्रक्षिपति वृत्तिकृत—तथा चेति । तेन चोक्तप्रकार-
द्वयेनायमपि तृतीयः प्रकारो मन्तव्य इत्यर्थः । शब्दाधीन-
चेत्येकशेषः । साऽन्यैवेति । न ध्वनिरसौ, अपि तु श्लेषादिलंकार-
इत्यर्थः । अथवा ध्वनिशब्देन अलक्ष्यक्रमस्य अलंकार्यस्याङ्गिन-
स व्यङ्ग्योऽर्थोऽन्यो वाच्यमात्रालंकारापेक्षया द्वितीयो लोकोत्तरालं-
कार इत्यर्थः । एवमेव वृत्तौ द्विधा व्याख्यास्यति ॥—*Op cit* ,
pp. 251-52

वत्से . . पयोधि —^o*Locana* explains the verse as
follows : विषमतीति विपादः । ऊर्ध्वे प्रवृत्तम् अग्निमित्यत्र चार्थो
मन्तव्यः । कम्पोऽपा पतिः को ब्रह्मा वा तव गुरुः । बलमिदा
इन्द्रेण जृम्भितेन ऐश्वर्यमदमत्तेनेत्यर्थः । जृम्भितं चात्र गात्रसमर्द-
नात्मकं बलं भिनत्ति आयासकारित्वात् । प्रत्याख्यानमिति वचसै-

वात्र द्वितीयोऽर्थोऽभिधीयत इति निवेदितम् । कारयित्वेति । सा हि कमला पुण्डरीकाक्षमेव हृदये निधायोत्थितेति स्वयमेव देवान्तराणा प्रत्याख्यान करोति । स्वभावसुकुमारतया तु मन्दरान्दोलितजलधितरङ्गभङ्गपर्याकुलीकृता तेन प्रतिबोधयता तत्समर्थाचरणम् अन्यत्र दोषोद्घाटनेन अत्र याहीति चाभिनयविशेषेण सकलगुणादरदर्शकेण कृतम् । अत एव मन्थमूढामित्याह । इत्युक्तप्रकरणे भयनिवारणव्याजेन सुराणां प्रत्याख्यानं मन्थमूढा लक्ष्मी कारयित्वा पयोधिर्यस्मै तामदात् स व्रो युस्माक दुरित दहत्विति सबन्ध — *Op cit.*, pp. 252-53.

‘अम्बा . व्याजपूर्वम्’—व्याजशब्दोऽत्र स्वोक्ति — *Locana*

‘दृष्ट्या चिरम्’—सलशमिति चात्र स्वोक्ति — *Locana*.

TEXT

§ ३९ । प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः सम्भवी स्वतः ।
अर्थोऽपि द्विविधो ज्ञेयो वस्तुनोऽन्यस्य दीपकः ॥२४॥

अर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्ये ध्वनौ यो व्यञ्जकोऽर्थ उक्तस्तस्यापि द्वौ प्रकारौ—कवः कविनिबद्धस्य वा वक्तुः प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर एकः, स्वतःसम्भवो च द्वितीयः ॥ कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथा—

सज्जेइ सुरहिमासो ण दाव अप्पेइ जुअइजणलक्खमुहे ।

अहिणवसहआरमुहे णवपल्लवपत्तले अणङ्गस्स शरे ॥

कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो यथोदाहृतमेव—
‘शिखरिणि—’ इत्यादि । यथा वा—

साअरविइण्णजोव्वणहत्थावलम्बं समुण्णमन्तेहिं ।

अब्भुट्ठाणं विअ मम्महस्स दिण्णं तुह थणेहिं ॥

स्वतःसम्भवी य औचित्येन बहिरपि सम्भाव्यमानसद्भावो न

केवलं भणितिवशेनैवाभिनिष्पन्नशरीरः । यथोदाहृतम्—‘एव-
वादिनि—’ इत्यादि । यथा वा—

सिंहिपिच्छकण्णपूरा जाआ वाहस्य गच्चिरी भमइ ।

मुत्ताफलरइअपसाहणानं मज्झे सवत्तीणं ॥

EXPOSITION

§ 39 Ānandavardhana classifies *suggestion based on material significance* (अर्थशक्तिमूलध्वनि) into *three* categories according as the *matter* (अर्थ) concerned is objectively possible (स्वतः सम्भवी) or invented by the poet's own imaginative faculty (कविप्रौढोक्तिनिष्पन्न) or again brought into being not by the poet's fancy but by the imagination of some one among the characters created by the poet—the creatures of the poet's Muse (कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न) Mammata follows the Dhvanikāra without trying to justify the plausibility of the above classification See *Kāvyaaprakāśa*, IV. 16-17. But Hemacandra in his *Kāvyañuśāsana* contends that this classification is unnecessary and incongruous inasmuch as the three above mentioned varieties have the essential property of being the outcome of poetic fancy common to all of them. Even matters that are objectively real *per se* cannot find place in a true poetic art if they are not transfigured by the poet's imagination. As he remarks . “इह चार्थः स्वतः सम्भवी, कवि-प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः, कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-शरीरो वा—इति भेदकथनं न न्याय्यम् । कविप्रौढोक्तिमात्रनिर्मित-त्वेनैव साध्यसिद्धे । प्रौढोक्तिमन्तरेण स्वतः सम्भविनोऽपि अकि-ञ्चित्करत्वात् । कविप्रौढोक्तिरेव च कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिरिति किं प्रपञ्चेन”—*Op cit.*, p 46 Māṇikyacandra in his *Samketa* follows Hemacandra Jagannātha in his *Rasagangādhara* criticises the threefold classification, though he recognises the first variety—viz. स्वतः सम्भवी According to him the last

two varieties should be really classed under one single head. Compare his remarks प्रतिभानिर्मितत्वाविशेषाच्च कवि-तदु-
म्भितवक्तृ-प्रौढोक्तिनिष्पन्नयोरर्थयो न पृथग्गणनोचिता. उम्भितो-
म्भितादेरपि भेदान्तरप्रयोजकतापत्तेः । न च तस्यापि कव्युम्भितत्वान-
पायात् तत्प्रयोज्यभेदान्तर्गतत्वमेवेति वाच्यम् । प्रथमोम्भितस्यापि
लोकान्तरवर्णनानिपुणत्वलक्षणकवित्वानापायात् पृथग्भेदप्रयोजकताऽनु-
पपत्तेः ।—*Op. cit.*, pp 134 Nāgojī Bhaṭṭa, however, in his
comments on the above text of the *Rasagangādhara* upholds
the view of the Dhvanikāra. As he observes :—

‘वृद्धोक्तिविषयात् शिशूक्तिविषय इव कव्युक्तिविषयात्
कविनिबद्धोक्तिविषये चमत्काराधिक्यानुभविकत्वात् पृथगुक्ति ।
ततः परञ्च प्रतिनिधानसाध्यप्रतीतिकनया चमत्कारस्थगनात्
नोम्भितोम्भितादे पृथग्गणनेति तु नव्याः ॥—*loc. cit.* The
following observations of Rūpyaka in his *Kāvya-prakāśa-
sāṅketa* in this connection are important and worth perusal :
‘ननु स्वतः सभविप्रभृतयो यदि व्यञ्जकार्थगतत्वेन भेदा उच्यन्ते तत्
केवलयोर्वाच्यलक्ष्ययोरपि भेदत्वेन किमिति न कथ्यन्तेऽविशेषात् ।
अथ व्यञ्जनोपयोगितया तेषां भेदत्वं तर्हि व्यञ्जनस्योभयत्र दत्त-
पादत्वाद् व्यङ्ग्यार्थगतत्वेनापि किमिति नाभिधीयन्ते । उच्यते—
निमित्ताभिप्रायेणोक्तत्वात् । व्यञ्जकत्व हि तन्निमित्तं न व्यङ्ग्यत्वम् ।
तथाहि कश्चिदर्थः कविनिबद्धेन वक्त्रा प्रौढोक्त्या प्रतिपादित इति
व्यञ्जको न कविप्रतिपादितो नापि स्वतः सभवेन । यथा ‘शिखरिणि
क्वणु नामे’त्यादौ रागित्वमन्तरेण तस्यार्थस्य अवचनानर्हत्वात् ,
अर्थान्तरं प्रति व्यञ्जकत्वाभावाच्च । कश्चित्तु कविनिबद्धोक्तिमन-
पेक्ष्यैव कविप्रौढोक्तिप्रतिपादित इत्येव व्यञ्जको न स्वतः संभवेन
यथा ‘सज्जइ सुरहिमामो—’ इत्यादाव्दाहृतौ बहिःसभवाभावे,
न स्वतःसंभवी, नापि कविनिबद्ध वक्तारमपेक्षते, वक्तुरावेशाभावात् ।

कविप्रजापति प्रौढि-निर्मितत्वेन तु अर्थान्वर व्यनक्ति । कश्चित् पुनर्बहिरपि भावात् स्वतः सभवेन व्यञ्जको यथा 'एववादिनो'-त्यादौ स्वप्रकृतप्रचुर लोकव्यवहारे स्थितः, तथाविधश्च व्यञ्जकत्वेन प्रतीयते । लज्जा चात्र व्यभिचारिभूताऽपि विभाव-नुभावयोरति-चारत्वेन प्रतीतिविश्रान्तिस्थानत्वात् प्रतिपाद्यमाना सती वस्तुत्वेन व्यवहृता, न भावत्वेन । तेनार्थशक्तिमूलस्य वस्तुध्वनेरिदमुदाहरणम्, नासलक्ष्यक्रमस्य भावध्वने । तस्माद् व्यञ्जकम्यैवार्थस्य व्यञ्जने निमित्तत्वात् स्वन सभविप्रभृतयो भेदा उक्ता, न व्यङ्ग्यार्थगतत्वे-नापीति ॥"—*Op cit*, pp 31-32

कविप्रौढोक्ति . अण्डस्य शरे—Abhinavagupta explains the *gāthā* 'सज्जइ सुरहिमासो—' as follows : अत्र वसन्तश्चेतनाऽ-नङ्गस्य सखा सज्जयति केवलः, न तावदर्पयति-इत्येवंविधया समर्पयि-तव्यवस्त्वर्पणकुशलयोक्त्या सहकारोद्धेदिनी वसन्तदशा यत उक्ता अतो ध्वन्यमानं मन्मथोन्माथस्यारम्भ क्रमेण गाढगाढीभविष्यन्त व्यनक्ति । अन्यथा 'वसन्ते सपल्लवसहकारोद्गम' इति वस्तुमात्रं न व्यञ्जकं स्यात् । एषा च कवेरेवोक्तिः प्रौढा ॥¹—*Op cit*, p 255

'कविनिबद्ध . . . इत्यादि'—The verse 'शिखरिणि—' has been already cited in the first Uddyota 'अत्र लोहितं विम्बफलं शुको दशतीति न व्यञ्जकता काचित् । यदा तु कविनिबद्धस्य साभिलाषस्य तरुणस्य वक्तुरित्थं प्रौढोक्तिस्तदा व्यञ्जकत्वम्'—*ibid.*

I Mahimabhatta thus establishes the inferential nature of the suggested sense . 'सज्जइ—' इत्यत्र कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न-शरीरे सुरभिमास सभवानाम् आविर्भूताभिनवपल्लवानाम् तरुणामचिरभावि-युवतिजनमदनोन्माददायित्वमनुमेयम् । तत्र च सहकार-सुरभिमास-मदनानां रूपकोपनिबन्धने शर-शरकार-धानुष्कतुल्यवृत्तान्तत्वे सति यदसम्पन्नसंपूर्ण-रूपतया सप्रति सहकाराणां शराणामिवानङ्गायाससमपणं स हेतुः । कन्दर्पो-द्दीपनस्मर्थस्वभावसंपादनमेव च तेषां सुरभिमासेन कन्दर्पायाससमर्पणं नान्यदिति—
Op. cit., p. 451.

‘साअर . श्येहि’—See °*Locana* for an explanation of this Prakrit stanza : स्तनौ तावदिह प्रधानभूतौ ततोऽपि गौरवितः कामस्ताभ्यामभ्युत्थानेनोपचर्यते । यौवनं चानयोः परिचारकभावेन स्थितमित्येवविधेन उक्तिवचित्येण त्वदीयस्तनावलोकनप्रबृद्धमन्मथावस्थ को न भवतीति भङ्गा स्वाभिप्रायध्वननं कृतम् । तव तारुण्येनोन्नतौ स्तनौ इति हि वचने न व्यञ्जकता ।’—p. 256.

‘सिहिपिच्छ . सवत्तीण’—Comp. °*Locana* : शिखिमात्रमारणमेव तदासक्तस्य कृत्यम् । अन्यासु तु आसक्तो हस्तिनोऽपि अमारयत् इति हि वचनेन उक्तमुत्तमसौभाग्यम् । रचितानि विविध-भङ्गीभिः प्रसाधनानि इति तासां सभोगव्यग्रिमाभावात् तद्विरचन-शिल्पकौशलमेव परमिति दौर्भाग्यातिशय इदानीमिति प्रकाशितम् । सर्वंश्च बाल्याविवेकादिनाऽपि भवति इति नात्र स्त्रोक्तसद्भावः शङ्क्यः । एष चार्थो यथा यथा वर्ण्यते, आस्ता वा वर्णना, बहिरपि यदि प्रत्यक्षादिनाऽवलोक्यते तथा तथा सौभाग्यानिशय व्याधवध्वा द्योतयति ॥—p. 257. Thus the suggestiveness of a स्वतः सभवी matter (वस्तु) is irrespective of any poetic description and imaginative remoulding, as the closing statement in the above extract from °*Locana* makes it sufficiently clear Vide the observation of Mahimabhatta on this *gāthā* : “सिहिपिच्छ—’ इत्यत्र नवोढाया व्याधवध्वा सपत्नीभ्यः सौभाग्यातिरेकोऽनुमेयः । तत्र चास्याः शिखिपिच्छकर्णपूराया अपि सगर्वं भ्रमणं हेतुः । यतोऽयमभिप्रायस्तस्या—मयि सत्यामय सभोगैकरसिको व्याधो वारितान्यकर्तव्यो दिवानिश मत्परायण एव केवल मद्भिन्नोदार्थं यदुच्छ्वासान्तिकापतितमयूरमात्रमारणव्यापारो वर्तते इति शिखिपिच्छ-मात्रकर्णपूराऽहं जाता । भवतीषु सतीषु दूरदेशकालव्यवधानसाध्य-महारम्भमातङ्गमारणादिव्यापाररतिऽरयमासीदिति मुक्ताफलरचित-प्रसाधना भवत्य इति । तेन यदेतत् सगर्वं भ्रमणं तदेव तस्याः सपत्नी-भ्यः सौभाग्यातिरेकमनुमापयति इत्यवसेयम्” —*Op. cit.*, p. 452.

TEXT

§ ४० । अर्थशक्तेरलंकारो यत्राप्यन्यः प्रतीयते ।

अनुस्वानोपमव्यङ्ग्यः स प्रकारोऽपरो ध्वनेः ॥२५॥

वाच्यालङ्कारव्यतिरिक्तो यत्रान्योऽलङ्कारोऽर्थसामर्थ्यात् प्रतीय-
मानोऽवभासते सोऽर्थशक्त्युद्भवो नामानुस्वानरूपव्यङ्ग्योऽन्यो
ध्वनिः ॥

EXPOSITION

§ 40 In the illustrations already cited in the previous section dealing with the *two* (or *three*) divisions of अर्थशक्ति-मूलध्वनि, the suggested sense was in the nature of a mere *fact* (वस्तुमात्र) In the present section the Dhvanikāra observes that there are cases of अर्थशक्तिमूलध्वनि where the content of suggestion is an अलंकार, as in the case of शब्द-व्यक्तिमूलध्वनि already discussed in details What more, in अर्थशक्तिमूलध्वनि, the suggestive matter (व्यञ्जकोऽर्थ) itself might be a mere fact (वस्तुमात्र) or an 'imaginative mood' partaking of the characteristics of a distinct poetic figure (अलङ्कृत वस्तु) So, just as a वस्तु might give rise to the comprehension of some other वस्तु or अलंकार, so also a particular अलंकार might in its part similarly suggest both वस्तु and अलंकार Comp °*Locana* : एवमर्थशक्त्युद्भवो द्विभेदो वस्तुमात्रस्य व्यञ्जनीयत्वे वस्तुध्वनिरूपतया निरूपित । इदानीं तस्यैव अलंकाररूपे व्यञ्जनीयेऽलंकारध्वनित्वमपि भवति-इत्याह—
अर्थेत्यादि । न केवल शब्दशक्तेरलंकारः प्रतीयते पूर्वोक्तनीत्या यावदर्थशक्तेरपि । यदि वा न केवल यत्र वस्तुमात्रं प्रतीयते यावद-
लंकाराऽपि इत्यपिशब्दाथ । अन्यशब्द व्याचष्टे—वाच्येति ।”—
Op cit, p 257.

TEXT

§ ४१। तस्य प्रविरलविषयत्वनागङ्गयेदपुच्यते—
रूपकादिरलंकारवर्गो यो वाच्यतां श्रुतः ।

स सर्वो गम्यमानत्वं विभ्रद् भूमना प्रदर्शितः ॥२६॥

अन्यत्र वाच्यत्वेन प्रसिद्धो यो रूपकादिरलंकारः सोऽन्यत्र प्रतीय-
मानतया बाहुल्येन प्रदर्शितस्तत्रभवद्भिर्भट्टोद्भटादिभिः । तथा
च ससंदेहादिषूपमारूपकातिशयोक्तीनां प्रकाशमानत्वं प्रदर्शित
मित्यलंकारान्तरस्यालंकारान्तरे व्यङ्ग्यत्वं न यद्व्यतिपाद्यम् ॥

EXPOSITION

§ 41 Poetic figures like उपमा, रूपक etc are usually found as *expressed* (वाच्य), but they can also be *suggested* (व्यङ्ग्य) See notes on Uddyota I, Sec §30 ff Thus in the case of ससंदेह, उपमा is apprehended in the background through suggestion, and even ancient teachers like Bhāmcha, Udbhata etc have noted this phenomenon and it is not very difficult to demonstrate either As *Locana* remarks : सर्व इति प्रदर्शित इति च पदेन असभावनाऽत्र मिथ्यैवेत्याह ।

उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदत पुन ।

ससंदेह वचःस्तुत्यै ससंदेह विदुर्यथा ॥ इति ॥

‘तस्या पाणिरय नु मारुतचलत्पत्राङ्गुलिः पल्लवः’— इत्यादौ
उपमा रूपक वा ध्वन्यते । अतिशयोक्तेश्च प्रायशः सर्वालकारेषु
ध्वन्यमानत्वम् ॥”—*Op. cit* , p 258

TEXT

§ ४२। इयत् पुनरुच्यत एव—

अलङ्कारान्तरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते ।

तत्परत्वं न वाच्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः ॥२७॥

अलंकारान्तरेषु त्वनुरणनरूपालङ्कारप्रतीतो सत्यामपि यत्र वाच्यस्य व्यङ्ग्यप्रतिपादनौमुख्येन चास्त्वं न प्रकाशते नासौ ध्वने-
मार्गः। तथा च दीपकादावलंकारे उपमाया गम्यमानत्वेऽपि तत्परत्वेन चास्त्वस्याव्यवस्थानान्न ध्वनिव्यपदेशः॥

EXPOSITION

§ 42 For instance, though in व्यतिरेक the apprehension of *similarity* lingers in the background, yet we would be wrong to regard it as an instance of उपमाध्वनि, for it is the *expressed contrast* that is more charming than the suggested similarity Jagannātha in his *Rasagangādhara* has a very illuminating note on this point ननु अस्य अलंकारस्य (viz. व्यतिरेकस्य) वैधर्म्यमूलस्योपमाप्रतिकूलत्वमेवोचितम्, न तूपमागर्भ-
त्वम्। तस्या साधर्म्यमूलकत्वात्। अस्य च तन्निषेधरूपेणैव प्रवृत्तेः। न चेष्टापत्तिः। सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात्। सत्यम्। यद्गुणपुरस्कारेण यस्य यत्सादृश्यनिषेध उत्कर्षपर्यवसायी तस्य तद्गुणपुरस्कारेण तत्सादृश्यस्याप्रतिष्ठानेऽपि गुणान्तरेण सादृश्यप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात्। यदि च तत्सादृश्यसामान्यनिषेधो विवक्षितः स्यात्, गुणविशेष-
पुरस्कारोऽनर्थकः स्यात्। ध्वनेनायमस्मादधिक इत्युक्तेविद्यया रूपेण कुलेन च सम इति सर्वजनीनप्रत्ययात्। एवं च प्रतीयमानमपि सादृश्यं गुणान्तरकृतनिषेधोत्थमपि तेनोत्कर्षेण हृतप्रभमिव बन्दीकृत-
मिव न चमत्कारविशेषमाधातुं प्रभवतीति प्राचामाशयः॥—*Op. cit.*, pp 470-71. So also in the case of दीपक, रूपक etc. *Vide* notes on *Uddyota* I, Sec §33.

TEXT

§ ४३। यथा—

चन्दमऊएहि णिसा णलिणी कपलेहि कुसुमगुच्छेहि लआ ।
हंसेहि सरअसोहा कव्वकहा सज्जणेहि करइ गरई ॥

—इत्यादिषूपमागर्भत्वेऽपि सति वाच्यालंकारमुखेनैव चारुत्वं व्यव-
तिष्ठते, न व्यङ्ग्यालङ्कारतात्पर्येण । तस्मात् तत्र वाच्यालंकार-
मुखेनैव काव्यव्यपदेशो न्याय्यः ॥

EXPOSITION

§ 43. 'चन्दमऊएहि. गरुई'—Comp °*Locana* चन्द्रमयूखादीना
न निशादिना विना कोऽपि परभागलाभ । सज्जनानामपि काव्यकथा
विना कीदृशी साधुजनता । चन्द्रमयूखैश्च निशाया गुरुकीकरणं
भास्वरत्व-सेव्यत्वादि यत् क्रियते, कमलैर्नैलिन्या शोभापरिमल-
लक्ष्म्यादि, कुसुमगुच्छैर्लताया अभिगम्यत्व-मनोहरत्वादि, हसै शारद-
शोभायाः श्रुतिसुखकरत्वमनोहरत्वादि, तत् सर्वं काव्यकथायाः
सज्जनैरित्येतावानयमर्थो गुरु क्रियते इति दीपकबलाच्चकास्ति ।
कथाशब्द इदमाह—आसता तावत् काव्यस्य केचन सूक्ष्मा विशेषाः,
सज्जनैर्विना काव्यमित्येष शब्दोऽपि ध्वसते । तेषु च सत्स्वास्ते
सुभग काव्यशब्दव्यपदेशभागपि शब्दनन्दर्भमत्रम् । तथा तैः क्रियते
यथादरणीयता प्रतिपद्यत इति दीपकस्यैव प्राधान्यं नोपमायाः ॥—
Op. cit., p. 260 All this is re-iteration of what has been
already discussed in the *Vitti* under *Kārikā*, I 13

TEXT

§ ४४ । यत्र तु व्यङ्ग्यपरत्वेनैव वाच्यस्य व्यवस्थानं तत्र
व्यङ्ग्यमुखेनैव व्यपदेशो युक्तः । यथा—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्या-

न्निद्रामप्यस्य पूर्वामिनलसमनसो नैव सम्भावयामि ।

सेतुं बध्नाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयात-

स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

यथा वा ममैव—

लावण्यकान्तिपरिपूरितदिङ्मुखेऽस्मिन्

स्मेरेऽधुना तव मुखे तरलायताक्षि !

क्षोभं यदेति न मनागपि तेन मन्ये

सुव्यक्तमेव जलराशिरयं पयोधिः ॥

एवंविधे विषयेऽनुरणरूप-रूपकाश्रयेण काव्यचारुत्वव्यवस्थाना-
द्रूपकध्वनिरिति व्यपदेशो न्याय्यः ॥

EXPOSITION

§ 44 Abhinavagupta explains रूपकध्वनि in the verse 'प्राप्तश्रीरेष—' as follows — 'कस्मिच्चिदनन्तबलसमुदायवनि नरपतौ समुद्रपरिसरवर्तिनि पूर्णचन्द्रोदय-तदीयबलावगाहनादिना निमित्तेन पयोधेस्तावत् कम्पो जात । सोऽनेन सदेहेन उत्प्रेक्ष्यत इति ससदेहोत्प्रेक्षयो मकरालकारो वाच्य । तेन च वामुदेवरूपता तस्य नृपतेर्ध्वन्यते । यद्यपि चात्र व्यतिरेको भाति, तथापि स पूर्व-वामुदेवस्वरूपात्, नाद्यतनान् । अद्यतनन्वे भगवतोऽपि प्राप्तश्रीक-त्वेन अनालस्येन सकलद्वीपाधिपति-विजयित्वेन च वर्त्तमानत्वात्¹ । न च सन्देहोत्प्रेक्षानुपपत्तिवलाद् रूपकस्याक्षेप, येन वाच्यालकारो-पस्कारकत्व व्यङ्गास्य भवेत् । यो योऽसंप्राप्तलक्ष्मीको निर्व्याज-

1 Kuntaka, as appears from the *Re'sumé* (Unmesa III) of the *Vakroktijivita* prepared by Dr De, cites the verse 'प्राप्तश्री—' as an instance of प्रतीयमानव्यतिरेक (see p 208). Does Abhinavagupta here refer to this view of the author of the *Vakroktijivita* ? In another place Abhinavagupta appears to echo Kuntaka's observations For example, the following passage of the °*Locana* तथा हि 'तटी तार ताम्यति'-इत्यत्र तटशब्दस्य पु स्त्व-नपु मकत्वे अनादृत्य स्त्रीत्वमेवाश्रित सहृदयै 'स्त्रीति नामापि मबुरम्' इति कृत्वा (*Op cit*, p 359)—is closely reminiscent of *Vakroktijivita*, II 22 . सति लिङ्गान्तरे यत्र स्त्रीलिङ्गं च प्रयुज्यते । शाभातिष्ठतये यस्मिन् नामैव स्त्रीति पेशलम् ॥—and *Vrtti* thereunder, in which the verse, of which तटी तार ताम्यति is but a hemistich, is read in full.

विजिगीषाक्रान्त स स मा मथनीयादित्याद्यर्थसभावनात् । न च पुनरपीति भूय इति च शब्देरेयमाकृष्टोऽर्थः । पुनरर्थस्य भूयोऽर्थस्य च कर्तृभेदेऽपि समुद्रैक्यमात्रेणाप्युपपत्तेः । यथा पृथ्वी पूर्वं कार्तवीर्येण जिता पुनरपि जामदग्न्येनेति । पूर्वा निद्रा च सिद्धा राजपुत्राद्यवस्थायामपीति सिद्ध रूपकध्वनिरेवायमिति । शब्दव्यापार विनैव अर्थसौन्दर्यबलाद्रूपणाप्रतिपत्तेः ॥—*Op. cit.*, pp 162-53 Jagannātha however criticises Ānandavardhana and holds that the poetic figure भ्रान्तिमान् is suggested here. The knowledge of identity (तादात्म्याध्यवसाय) between the king and Lord Visnu brought about by a conscious act of volition (आहार्य), which forms the basis of the figure of speech रूपक, cannot produce the feeling of terror, which can be caused only by an *illusion of identity* (तादात्म्यभ्रान्ति) that is spontaneous (स्वारसिक) and as such requires no aid of *volition* at all. Besides, the knowledge of identity and the feeling of terror, standing to each other in the relation of cause and effect, must cohere in the same substratum, which however is not the case in the present illustration, the former being in the poet and the latter in the ocean. Thus रूपकध्वनि is absurd. As Jagannātha observes —

“आनन्दवर्धनाचार्यास्तु—‘प्राप्तश्री —’ इत्यत्र रूपकोश्रयेण काव्य-चारुत्वव्यवस्थापनाद्रूपकध्वनिरित्याहुः । तच्चित्त्यम् । अत्र च जलधिकम्पहेतुत्वेन विकल्पत्रयं कल्प्यते । तच्च प्रकृते राजविशेष्य-का जलनिधिगतमनाहार्यविष्णुतादात्म्यज्ञानरूपा भ्रान्तिमेवाक्षिपति, न रूपकम् । तज्जीवातोराहार्यविष्णुतादात्म्यनिश्चयस्य कम्पाजनकत्वात् । कविजलधिगतत्वेन वैयधिकरण्याच्च । अज्ञातमेव केवलविष्णुतादत्म्यं जलधेः कम्पेऽनुपयुक्तमेव । चमत्कारिण्यपि चात्र भ्रान्तिरेवेति ध्वनिरपि तस्या एव युक्तः ॥”—*Op. cit.*, pp 327-28.

*Vide Mahimabhatta's remarks . “‘प्राप्तश्री —’इत्यत्र लक्ष्मी-
लाभलभ्यतया पयोनिधौ मन्थनव्यथावितरण विलासालसतया योग-
निद्रामुखास्वादो द्वीपान्तराधीशदशकन्धरनिधनधिया सेतुबन्धश्च
इति भगवतो वामुदेवरय अमी व्यापारा प्रमिद्धा मन्तो यदन्यत्र
राजादौ आगोप्य तस्य समीहितप्राप्त्या निषिध्यन्ते तेन तत्कार्यत्वात्
कारणभूतभगवद्रूपतारोपमेव तत्रानुमापयन्तीति पकानुमिति रिति
व्यपदेश प्रवर्तते ॥”*—*Op cit* , p 430

‘लावण्य पयोधि’—*Abhinavagupta* explains the verse
as follows ‘लावण्य सस्थानमुग्धिमा, कान्तिः प्र । ताभ्या परि-
पूरितानि सविभक्तानि हृद्यानि सपादितानि दिङ्मुखानि येन ।
अधुना कोपकाल्प्यान् अनन्तर प्रसादौन्मुख्येन स्मेरे ईपद्विहसनशीले
तरलायते प्रसादान्दोलनविकाससुन्दरे अक्षिणी यस्या तस्या
आमन्त्रणम् । अथ चाधुना न एति, वृत्ते तु क्षणान्तरे क्षोभमगमत् ।
कोपकपायपाटल स्मेरं च तव मुग्ध सन्ध्यारुणपूर्णशशधरमण्डलमेवेति
भाव्य क्षोभेण चलचित्ततया सहृदयस्य । न चेति तत् सुव्यवत-
मन्वर्थतयाय जलरागिर्जाड्यसचयः । जलादयः शब्दाः भावार्थप्रधाना
इत्युक्तं प्राक् । अत्र च क्षोभो मदनविकारात्मा सहृदयस्य त्वन्मुखा-
वलोकनेन भवतीतीयत्यभिधाया विश्रान्ततया, रूपकं ध्वन्यमानमेव ।
वाच्यालकारश्चात्र श्लेषः । स च न व्यञ्जकः । अनुरणनरूप यद्रूप-
कमर्थशक्तिव्यङ्ग्यं तदाश्रयेणेह काव्यस्य चारुत्व व्यतिष्ठते । तत-
स्तेनैव व्यपदेश इति सबन्धः ॥”— *Op cit* , pp 263-64 For
Mahimabhatta's observations see *Op. cit* , p 431

TEXT

§ ४५ । उपमाध्वनिर्यथा—

वीराणं रमइ घुसिणरुणम्मिणतहा पिआत्थणुच्छङ्गे ।
दिट्ठी रिउगअकुम्भत्थलम्मि जह बहलसिन्दूरे ॥

यथा वा ममैव विपमवाणलीलायामसुरपराक्रमणे कामदेवस्य—
तं ताण सिरिसहोअरअणाहरणम्मि हिअअमेकरसं ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमवाणेण ॥

आक्षेपध्वनिर्यथा—

स वक्तृमखिलाञ् शक्तो ह्यग्रीवाश्रितान् गुणान् ।
योऽम्बुकुम्भैः परिच्छेदं ज्ञातुं शक्तो महोदधेः ॥
अत्रातिशयोक्त्या ह्यग्रीवगुणानामवर्णनोयताप्रतिपादनरूप-
स्यासाधारणतद्विशेषप्रकाशनपरस्याक्षेपस्य प्रकाशनम् ॥

EXPOSITION

§ 45. 'वीराण'. ..बहलसिन्दूरे'—*Locana* thus explains the verse : प्रसाधितप्रियतमाश्वासनपरनया समनन्तरीभूतयुद्धत्वरित-
मनस्कतया च दोलायमानदृष्टित्वेऽपि युद्धे त्वरातिशय इति व्यतिरेको
वाच्यालङ्कारः । तत्र तु येय ध्वन्यमानोपमा प्रियाकुचकुङ्मलाभ्या
सकलजनत्रासकरेष्वपि शात्रवेषु मर्दनोद्यतेषु गजकुम्भस्थलेषु तद्वशेन
रतिमाददानामिव बहुमान इति सैव वीरतातिशयचमत्कार विधत्ते
इत्युपमाया. प्राधान्यम् ॥—*Op. cit* , pp 264-65.

'यथा....कुसुमवाणेन'—'असुरापरक्रमणे' इति । त्रैलोक्य-
विजयो हि तत्रास्य वर्ण्यते । तेषामसुराणां पातालवामिना य.
पुन पुनरिन्द्रपुरावमर्दनादि किं किं न कृत तद्धृदयमिति यत्तेभ्योऽस्ति-
दुष्करेभ्योऽपि अकम्पनीयव्यवसाय तच्च । श्रीसहोदराणामन एव
अनिर्वाच्योत्कर्षाणामित्यर्थः । तेषां रत्नानाम् आ समन्तात् हर्षणे
एकरस तत्पर यद् हृदयं तत् कुसुमवाणेन सुकुमारतरोपकरणसभारेण
प्रियाणा बिम्बाधरे निवेशितम् , तदवलाकन-परिचुम्बन-दर्शनमात्र-
कृत्यताऽभिमानयोगि तेन कामदेवेन कृतम् । तेषां हृदयं तदत्यन्त-
विजिगीषाज्वलनजाज्वल्यमानमभूदिति यावत् । अत्रातिशयोक्ति-
वाच्यालङ्कारः । प्रतीयमाना चोपमा । सकलरत्नसारतुल्यो बिम्बाधर

इति हि तेषां बहुमानो वास्तव एव । अत एव न रूपकध्वनिः ।
रूपकस्यारोप्यमाणत्वेन अवास्तवत्वात् । तेषामसुराणां वस्तुवृत्त्यैव
सादृश्यं स्फुरति । तदेव च सादृश्यं चमत्कारहेतुः प्राधान्येन ॥—
Op cit, pp. 265-56 Thus, the above two verses are
instances of अर्थगक्तिमूलोपमाध्वनि

‘स वक्तुम् . महोदधे’—According to Ānandavardhana
this verse illustrates आक्षेपध्वनि because the impossibility of
describing the innumerable qualities of Hayagrīva is suggested,
from the apparent assertion to the contrary. As Abhinava-
gupta puts it, ‘अवर्णनीयताप्रतिपादनमेवाक्षेपस्य रूपमिष्ट-
प्रतिषेधात्मकत्वात्’. But Rūpyaka in his *Ālamkāra-Saivasya*
criticises this view of the Dhvanikāra. He contends that *real*
negation does not constitute आक्षेप. The *negation* must be
apparent and *unreal*. But in the illustration cited by the
Dhvanikāra the *suggested negation* of the possibility of descrip-
tion is *real*, and consequently he is erroneous. We quote the
following extract from Rūpyaka’s treatise —

अयं चाक्षपो ध्वन्यमानोऽपि भवति । यथा—

‘गणिकामु विधेयो न विश्वासो बल्लभः । त्वया ।

किं किं न कुर्वतेऽनर्थमिमां धनपरायणा ॥’

अत्र हि गणिकाया उक्ती तद्दोषोक्तिप्रस्तावे नाह गणिकेति
प्रतीयते । न चासौ निषेध एव । गणिकात्वेनावस्थिततथैव
गणिकात्वस्य निषेधनात् । सोऽयं प्रखलद्रूपो निषेधाभासरूपो वक्त्रया
गणिकायाः शुद्धस्नेहनिबन्धनत्वेन धनविमुखत्वादौ विशेषे पर्यवस्यति
इत्युक्तविषय आक्षेपध्वनिरयम् ॥ नतु—‘स वक्तुमखिलाञ् शक्तो—’
इत्याक्षेपध्वनावुदाहार्यम् । निषेधस्यैवात्र गम्यमानत्वात् । न निषेधा-
भासस्य । गुणानां वक्तुमशक्यत्वं एवात्र तात्पर्यम् । तन्निमित्तक
एवात्र चमत्कारो न निषेधाभासहेतुक इति आक्षेपध्वनिधीरत्र कार्या ।

सर्वथेऽटनिषेधाभासस्य विध्युःमुखस्याक्षेपत्वमिति स्थितम् ॥” —
Op cit, p 119 But Jagannātha justifies the Dhvanikāra's
 view by controverting Rūyyaka's criticism Comp इत्थ
 स्वम्वाभिमानभेदादाक्षेपाणा भेदात्तद्धवनीना स्थिते विवेके 'स वक्तुम्
 —' इति पद्य ध्वनिकारैराक्षेपध्वनित्वेनोदाहृत 'स्वाभिमताक्षेपान-
 भिव्यपतेरनुदाहरणमेवैतत्' इति नियुक्तिक वदन् अलकारसर्वस्वकृत्
 परास्तः । न हि आभासरूप एव निषेध आक्षेप इत्यस्ति वेदस्याज्ञा ।
 नापि प्राचामाचार्याणाम् । नचापि युक्ति । येन ध्वनिकारोक्तमु-
 पेक्ष्य त्वदुक्त श्रद्धदधीमहि । प्रत्युत वैपरीत्यमेवोचितम् । ध्वनि-
 कृतामालकारिकमरणव्यवस्थापकत्वात् । न हि अस्मिन् शास्त्रे
 आक्षेपादिगदसकेतग्राहक प्रमाणान्तरमस्ति, ऋते प्राचीनवचनेभ्य ।
 अन्यथा सकलविपर्ययापत्ते ॥—*Op cit*, pp 567-68

TEXT

§ ४६ । अर्थान्तरन्यासध्वनिः शब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-
 व्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणरूपव्यङ्ग्यश्च संभवति । तत्राद्यस्योदा-
 हरणम्—

देवाएतस्मि फले किं कीरइ एत्तिअं पुणा भणिमो ।

कङ्किलपल्लवाः पल्लवाणं अण्णाणं ण सरिच्छा ॥

पदप्रकाशश्चायं ध्वनिरिति वाक्यस्यार्थन्तरतात्पर्येऽपि सति न
 विरोधः । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

हिअट्टाविअमण्णुं अवरुण्णमुढं हि मं पसाअन्त ।

अवरद्धस्स वि ण हु दे पहुजाणअ रोसिउं सकं ॥

अत्र हि वाच्यविशेषेण सापराधस्यापि बहुब्रह्मस्य कोपः कर्त्तुं-
 मशक्य इति समर्थकं सामान्यमन्वितमन्यत् तात्पर्येण प्रकाशते ॥

EXPOSITION

§ 46 अर्थान्तरन्यासध्वनि . . . संभवति — Though शब्द-
 शक्तिमूलध्वनि has been discussed in a previous context and

the present section exclusively deals with अर्थशक्तिमूलध्वनि, yet Ānandavardhana has here a passing reference to शब्द-शक्तिमूलार्थान्तरन्यासध्वनि. As Abhiravagupta remarks: **संभवती यनेन प्रसंगात् शब्दशक्तिमूलस्यात्र विचार इति दर्शयति ।'**
—*Op cit*, p 256

‘देवाएत्तम्मि सरिच्छा’—Here the word फल is द्रिष्ट meaning ‘fruit’ and ‘reward’ Cp ‘*Locana*’. “अशोकस्य फलमा-
म्रादिवत् नास्ति, किं क्रियता, पल्लवास्तु अनीव हृद्या इतीयताऽभिधा
समातैव । अत्र फलशब्दस्य शक्तिवशात् समर्थकमस्य वस्तुनः पूर्व-
मेव प्रतीयते—‘लोकोत्तरजिगीषातदुपायप्रवृत्तस्यापि हि फलं सपल्ल-
क्षणं देवायत्तं कदाचित् न भवेदपि’—इत्येवरूप सामान्यात्मकम् ॥”
—*Op cit*, p 267 Thus, the suggested sense—viz that the
rewards of our deeds depend upon the will of Providence is
a *universal* (सामान्यात्मक) statement, and it supports the
expressed idea—viz. that the Asoka tree, though adorned with
twigs (पल्लव) of exquisite loveliness, has no *fruits*¹, because
Providence (देव) has so ordained it. It is a case of पदप्रकाश्य
शब्दशक्तिमूलध्वनि, because the substitution of another syno-
nymous word for the single word फल which is द्रिष्ट, would
fail to give rise to the cognition of the universal judgement
noted above

पदप्रकाशश्चायं न विरोध —Now, one might argue
that the verse *as a whole* is an instance of अप्रस्तुतप्रशंसा based
on सारूप्य where the statement of an अप्रस्तुत विशेष (*particular
idea*) suggests a similar प्रस्तुत judgement. For example, the
statement about अशोक suggests the idea of a person
disappointed in his hopes endowed with merits as he is.
Thus it should rather be a case of वाक्यप्रकाशध्वनि. To this

1 Compare. ‘नाप्यशोके फलं स्यात्’—*Sāhityadarpaṇa*. X.

Ānandavardhana answers that the particular word फल suggests the figure of speech अर्थान्तरन्यास, while the verse as a whole suggests the universal proposition So the facts or substrata of suggestion being different, there is no conflict between the two Comp °Locana . ननु अस्य सर्ववाक्यस्य अप्रस्तुतप्रशंसा प्राधान्येन व्यङ्ग्या, नत् कथमर्थान्तरन्यासस्य व्यङ्ग्यता, द्वयोर्गुणपदेकत्र प्राधान्यायोगादित्याशङ्क्याह—पदप्रकाशेति । सर्वो हि ध्वनिप्रपञ्च पदप्रकाशो वाक्यप्रकाशश्चेति वक्ष्यते । तत्र फलपदेऽर्थान्तरन्यासध्वनि प्राधान्येन । वाक्ये तु अप्रस्तुतप्रशंसा । अत्रापि पुन फलपदोपात्तसमर्थसमर्थकभावप्राधान्यमेव भातीत्यर्थान्तरन्यासध्वनिरेवायमिति भाव ॥—Op cit , pp 267-68

‘हिअ सक्’—This is an instance of अर्थशक्ति-मूल अर्थान्तरन्यासध्वनि Comp °Locana हृदये स्थापितो न बहि प्रकटितो मन्युर्यथा । अत एवाप्रदर्शितरोपमुखीमपि मा प्रसादयन् हे बहुज्ञ । अपराद्धस्यापि तव न खलु रोपकरण शक्यम् । अत्र बहुज्ञेति आमन्त्रणार्थो विशेषे पर्यवसित । अनन्तर तु तदर्थपर्यालोचनाद् यत् सामान्यरूप समर्थक प्रतीयते तदेव चमत्कारकारि । सा हि खण्डिता मती वैदग्ध्यानुनीता त प्रत्यसूया दर्शयन्तीत्यमाह । य कश्चिद् बहुज्ञो धूर्त म एवं सापराधोऽपि स्वापराधावकाशमाच्छादयतीति मा त्वमात्मनि बहुमान मिथ्या ग्रहीरिति ॥—Op cit , p 268

TEXT

§ ४७ । व्यतिरेकध्वनिरप्युभयरूपः संभवति । तत्राद्यस्योदाहरणं प्राक् प्रदर्शितमेव । द्वितीयस्योदाहरणं यथा—

जाएज्ज वणुद्देसे खुज्जं विअ पाअवो गडिअवत्तो ।
मा माणुसम्मि लोए ताएक्करसो दरिद्दो अ ॥

अत्र हि त्यागैकरसस्य दरिद्रस्य जन्मानभिनन्दनं त्रुटितपत्र-
कुञ्जपादपजन्माभिनन्दनं च साक्षाच्छब्दवाच्यम् । तथाविधादपि
पादपात् तादृगस्य पु स उपमानोपयमेत्वप्रतीतिपूर्वकं शोच्यता-
यामाधिक्यं तात्पर्येण प्रकाशयति ॥

EXPOSITION

§ 47 तत्र प्रदर्शितमेव—*Vide* the verses 'ख रोऽत्युज्ज्व-
लयन्ति' and 'रक्नस्त्वम्—' for शब्दग्विनमूलव्यतिरेकध्वनि अत्र
हि . प्रकाशयति—*Ānandavairdhana* states that the contrast
(व्यतिरेक) between a tree, gnarled and devoid of foliage and
a generous and kind-hearted person in straitened circumstance
is cognised in the wake of the similarity (सादृश्य) which is
first apprehended, since, as has been noted before, व्यतिरेक
must be based on औपम्य Comp °*Locana* जायेय, वनोद्देशे एव
वनस्यैकान्ते गहने यत्र स्फुटनरवहुवृक्षसपत्न्या प्रेक्षतेऽपि न कश्चित् ।
कुञ्ज इति रूपाघटनाशवत्पुष्पोऽपि गच्छति इति । छायामपि न
करोति । तस्य का पुष्पफलवत्तेत्यभिप्रायः । तादृशोऽपि कदाचि-
दाङ्गारिकस्योपयोगी भवेत् उलूकादीना वा निवासायेति भावः ।
मानुष-इति । सुलभार्थिजन इति भावः । लोक इति । यत्र लोक्यते
सोऽर्थिभिस्तेन चार्थिजनो न च किञ्चित् शक्यते कर्तुं तन्महद्
वैशसमिति भावः । अत्र वाच्यालकारो न कश्चित् । उपमानेत्यनेन
व्यतिरेकस्य मार्गपरिशुद्धिं करोति । आधिक्यमिति । व्यतिरेक-
मित्यर्थः ॥—*Op cit*, pp 269-270 *Vide Vyaktiviveka* :
'जाएज्ज—' इत्यत्र यथोक्तस्वरूपस्याप्रस्तुतस्यैव वनपादपस्य,
पु सश्च कस्यचिद् दरिद्रस्य प्रस्तुतस्य अनुपयोगितया निष्फलयो-
रुभयोरप्यभिनन्दनजन्मताप्रतीतौ तुल्याया यदेतदेकस्यैव जन्मानभि-
नन्दनं नेतरस्य तत् तस्य शोच्यतातिरेकलक्षण व्यतिरेकमनुमाप-
यतात्यस्य व्यतिरेकानुमिति-व्यपदेशसिद्धिः ॥—*Op cit*, p. 437.

TEXT

§ ४८। उत्प्रेक्षाध्वनिगथा—

चन्दनामक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितः ।

मूर्च्छयत्येष पथिकान् मधौ मलयमारुतः ॥

अत्र हि मधौ मलयमारुतस्य पथिकमूर्च्छाकारित्वं मन्मथोन्माथ-
दायित्वेनैव । तत्तु चन्दनासक्तभुजगनिःश्वासानिलमूर्च्छितं त-
त्वेनोत्प्रेक्षितमन्युत्प्रेक्षा साक्षादनुक्ताऽपि वाक्यार्थसामर्थ्याद्-
अनुरणनरूपा लक्ष्यते । न चैवंविधे विषय इवादिशब्दप्रयोग-
मन्तरेण असम्बद्धतैवेति शक्यते वक्तुम् । गमकत्वादन्यत्रापि
तदप्रयोगे तदर्थव्यगतिदर्शनात् । यथा—

ईसाकलसस्य वि तुह मुहस्स णं एस पुण्णिमाचन्दो ।

अज्ज सरिसत्तणं पाविऊण अङ्गे विअ ण माइ ॥

यथा वा—

त्रासाकुलः परिपतन् पारतो निकेतान्

पुमिन' कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि ।

तस्थौ तथापि न मृगः कचिदङ्गनाभि-

राकर्णपूर्णनयनेषु हतेक्षणश्रीः ॥

शब्दार्थव्यवहारे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणम् ॥

EXPOSITION

§ 48 Here the expressed sense is coherent and complete in itself, even without the apprehension of उत्प्रेक्षा, if we take 'मूर्च्छितः' to mean 'swelled, increased' (उपचित). But when the वाक्यार्थ has been understood, the idea of उत्प्रेक्षा in the form 'मूर्च्छित इव' where the root मुच्छ means 'to swoon away' is suggested.¹ As Abhinavagupta remarks—"विषयानेन हि मूर्च्छितो बृ हित उपचितो मोहं करोति । एकश्च मूर्च्छितः

1. 'मुच्छ मोहसमुच्छ्राययोः'—Dhātu-Pāṭha.

पथिकमध्येऽन्येषामपि धैर्यच्युतिं विदधन्मूर्च्छां करोनि-इत्युभयथोत्-
प्रक्षा ॥”—Thus, it is a case of उत्प्रेक्षाध्वनि, and not of
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, which should not be confounded with the
former ¹ Visvanātha distinguishes the two categories thus
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा यथा—

‘तन्वङ्ग्राः स्तनयुग्मेन मुखं न प्रवटीकृतम् ।

हाराय गुणिने स्थानं न दत्तमिति लज्जया ॥’

—अत्र लज्जयेवेतीवाद्यभावात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवमन्यत् । ननु
ध्वनिनिरूपणप्रस्तावेऽलकाराणां सर्वेषामपि व्यङ्ग्यत्वं भवनीत्युक्तम् ।
सप्रति पुनर्विशिष्य कथमुत्प्रेक्षायाः प्रतीयमानत्वम् । उच्यते—
व्यङ्ग्योत्प्रेक्षायां ‘महिला-सहस्र—’ इत्यादी उत्प्रेक्षणं विनापि
वाक्यविश्रान्तिः । इह तु स्तनयोर्लज्जया असंभवात् लज्जयेवेत्युत्-
प्रेक्षयैवेति व्यङ्ग्य-प्रतीयमानयोर्भेदः ॥’—*Sāhityadarpana*, X.

न चैवविधेः दर्शनात्—It cannot be argued that the non-
mention of the particle इव is a defect here. Since even in a
case of प्रतीयमानोत्प्रेक्षा (as distinguished from उत्प्रेक्षाध्वनि)
the sense of उत्प्रेक्षा is understood even without इव Ārada-
vardhana cites the verse ‘ईसाकलुसस्—’ in support of his
statement. For explanation see ^o*Locana*: “तस्येवादेरप्रयोगेऽपि
तस्यार्थस्येत्युत्प्रेक्षारूपस्यावगते प्रतीतिर्दर्शनात् । एतदेवोदाहरति—
यथेति । ईर्ष्याकलुषस्यापीषदरूपच्छायाकस्य । यदि तु प्रमन्नस्य
मुखस्य सादृश्यमुद्बहेत्, सर्वदा वा, तत् किं कुर्यान् त्वन्मुखं त्वेतद्
भवतीति मनोरथानामपि अपयमिदमित्यपि गद्गदस्याभिप्रायः । अङ्गे

1 Kuntaka, however, cites the verse ‘चन्दनासक्त—’ as
an illustration of प्रतीयमानोत्प्रेक्षा, where particles such as
इव etc. *expressive* of उत्प्रेक्षा, are understood *Vide op cit.*,
Résumé (*Unmesa III*), p. 194.

स्वदेहे न मात्येव दश दिशः पूरयति यत् । अद्य इयता कालेन एकं दिवसमात्रमित्यर्थः । अत्र पूर्णचन्द्रेण दिशा पूरणं स्वरससिद्धमेव-मुत्प्रेक्ष्यते ॥”—*Op cit*, p 271.

यया वा ...प्रमाणम्—One might, however, contend that the particle णं (ननु) in the above verse signifies उत्प्रेक्षा and consequently it cannot prove the thesis that (उत्प्रेक्षा is apprehended even if इव etc. are suppressed. Anticipating such a possible objection the Dhvanīkāra cites another illustration which is altogether devoid of particles *expressive* (वाचक) of उत्प्रेक्षा

As Abhinavagupta puts it : “ननु ननु-शब्देन वितर्कोत्प्रेक्षारूपमाचक्षणेन असम्बद्धता निराकृतेति सभावयमान उदाहरणान्तरमाह—यथा वेति परितः सर्वतो निकेतान् परिपत्तन्नाक्रमन् कश्चिदपि चापपाणिभिरसौ मृगोऽनुबद्धस्तथाऽपि न क्वचित् तस्थौ त्रानचापलयोगात् स्वाभाविकात् । तत्र चोत्प्रेक्षा ध्वन्यते—अङ्गनाभिराकर्णपूर्णनेत्रशरैर्हता ईक्षणश्रीः सर्वस्वभूता यस्य यतोऽतो न तस्थौ ।”—*ibid* Ānandavardhana appeals to the experience of the सहृदय's on this question of *verbal cognition* (शाब्दज्ञान) If the सहृदय's apprehend उत्प्रेक्षा even if इव etc. are absent, no logic can controvert this experience, which must be taken valid¹ Mahimabhatta too reproduces this statement of Ānandavardhana where he reads प्रतीतिरिति for प्रसिद्धि. Compare “शब्दार्थव्यवहारे च प्रतीतिरेव प्रमाणम् । प्रतीतिार्थ-इवापि शब्दः प्रयुज्यमानो नैव स्वयमेवावहतीति अत्रेवार्थस्य अवगमाद् उत्प्रेक्षानुमितिरित्येषा व्यपदिश्यते ॥”—*Op cit*, pp 449-40

1. Compare ‘युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्नुभवः कया’—Dharmakīrti.

TEXT

§ ४९ । श्लेषध्वनिर्यथा—

रम्या इति प्राप्तवतीः पताकाः

रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः ।

यस्यामसेवन्त नमद्बलाकाः

समं वधूभिर्वलभीर्युवानः ॥

अत्र वधूभिः सह बलभोरसेवन्तेति वाक्यार्थप्रतीतेरनन्तरं वध्व
इव बलभ्य इति श्लेषप्रतीतिरशब्दाऽप्यर्थसामर्थ्यान्मुख्यत्वेन
विवर्त्तते ॥

EXPOSITION

§ 49 The word 'समम्' denotes 'similarity' (तुल्यम्)
as well as 'simultaneity' (सह). When the expressed sense is
cognised the second meaning of 'समम्'—viz. सह, is taken
into account But to सहृदय's, the first meaning is suggested
thereafter, which leads to the apprehension of the *double entendre*
in the adjuncts qualifying बलभी.—viz रम्या, पताका.,
प्राप्तवती etc. which now qualify the term वधू also, thus
finally suggesting the apprehension of similarity between वधू
and बलभी Compare °*Locana* : पताका ध्वजपटान् प्राप्तवतीः ।
रम्या ति हेतो । पताका. प्रसिद्धीः प्राप्तवतीः । किमाकाराः
प्रसिद्धीः, रम्या इत्येवमाकाराः । विविक्ताः जनसङ्कुलत्वा-
भावाद् इत्यतो हेतो रागं सभोगाभिलाष वर्धयन्तीः । अन्ये तु
राग चित्रशोभामिति । तथा रागमनुराग वर्धयन्तीः । यतो हेतो
विविक्ता विभक्ताङ्गचो लटभा या । नमन्ति वलीकानि छदिपर्यन्त-
भागा यासु । नमन्त्यो वल्यस्त्रिवली-लक्षणा यासाम् । सममिति
सहेत्यर्थः ॥ ननु सम-शब्दात् तुल्यार्थोऽपि प्रतीत । सत्यम् । सोऽपि
श्लेषवशात् । श्लेषश्च नाभिधावृत्तेराक्षिप्तः, अपि त्वर्थसौन्दर्य-
बलादेवेति सर्वथा ध्वन्यमान एव श्लेष । अत एव वध्व इव बलभ्य

इत्यभिदधताऽपि वृत्तिकृतोपमाध्वनिरिति नोक्तम् । श्लेषम्यवात्र मूलत्वात् । समा इति हि यदि स्पष्ट भवेत् तदोपमाया एव स्पष्टत्वाच्च श्लेषस्तदाक्षिप्तः स्यात् । सममिति निपातोऽञ्जसा सहार्थवृत्तिर्व्यञ्जकत्वबलेनैव क्रियाविशेषणत्वेन शब्दश्लेषतामेति । न च तेन विनाऽभिधायया अपरिपुष्टता काचित् । अत एव समाप्तायामेवाभिधाययां सहृदयैरेव स द्वितीयोऽर्थोऽपृथक्प्रयत्नेनैवावगम्यः । यथोक्तं 'क्-शब्दार्थ-शासनज्ञानमात्रेणैव'—इत्यादि । एतच्च सर्वोदाहरणेष्वनुसर्तव्यम् । 'पीनश्चैत्रो दिवा नात्ति'—इत्यत्राभिधेवापर्यवसिता इति सैव स्वार्थनिर्वाहायार्थान्तर शब्दान्तर वक्ष्यतेत्यनुमानस्य श्रुतार्थापत्तेर्वा तार्किक-मीमांसकयोर्न ध्वनिप्रसङ्ग इत्यल बहुना ॥= pp. 272-74 Mahimabhatta's comments on this verse are worth note : 'रम्या—' इत्यत्र काव्यार्थप्रतीतेरनन्तरमुपमाप्रतिभोद्भूतनिबन्धनभूतं न किञ्चिदवधारयाम, यत्सामर्थ्यात् वध्व इव बलभ्य इत्यमुमर्थमवगच्छेम । न चोभयार्थसाधारणस्य बलभीविशेषणकलापस्यैव तत्र निबन्धनभावोऽवगन्तु युक्तः । तस्य भिन्नविभक्तिकस्य वधूभिरभिसम्बन्धानुपपत्तेरित्युक्तमेव । अथ सममित्यस्य तुल्यार्थस्य वधूवलभीसम्बन्धबलात् विभक्तिविपरिणामेन कल्पिततदुचितविभक्त्यन्तानां वधूनां विशेषणकलापाभिसम्बन्धसहृत्वात् बलभीभिः सहोपमानोपमेयभावावगतिर्भवति, यथा 'सममिन्दुना सकलकलोऽब्धिरुत्थितः'—इति । एव तर्हि तुल्यतासम्बन्धावधारण-निबन्धनेयं वधूवलभीनामुपमानोपमेयभावावगतिरिति नासौ अनुमेयतामतिपतति इति श्लेषानुमितिरिति उच्यते ॥—*Op. cit.*, pp. 440-41

TEXT

§ ५० । यथासंख्यध्वनिर्यथा—

अङ्कुरितः पल्लवितः कोरकितः पुष्पितश्च सहकारः ।

अङ्कुरितः पल्लवितः पुष्पितश्च हृदि मदनः ॥

अत्र हि यगोद्देशमनूद्देशे यच्चारुत्वमनुरणनरूपं मदनविशेषण-
भूताङ्कुरितादिशब्दगतं तन्मदनसहकारयोस्तुल्ययोगितासमुच्चय-
लक्षणाद् वाच्यादतिरिच्यमानमालक्ष्यते । एवमन्येऽप्यलंकारा
यथायोगं योजनीयाः ॥

EXPOSITION

§ 50. *Vide Mahimabhatta's remarks . 'अङ्कुरित —' इत्यत्र*
मुख्यामुख्याङ्कुरितत्वादिधर्मविशिष्टयो सहकारमदनयो प्रमाणान्तराव-
गतकार्यकारणभावयोरपि अतिशयोक्तिच्छायया यस्तुल्यकालतयोप-
निबन्धस्तत्र कार्यकारणधर्माणां यथाश्रुतक्रम सख्यासाम्यमेव
यथासख्यमनुमापयति, यथाश्रुतक्रमातिक्रमे प्रयोजनाभावात् निबन्धना-
भावाच्च । को हि अविप्लुतमतिरसति बाधके श्रुतमर्थमनादृत्य
अश्रुतं परिकल्पयेत् इति यथासख्यानुमितिरितीयमुच्यते—*Op. cit.,*
p. 442

एवमन्येऽपि....योजनीयाः—*Abhinavagupta in the follow-*
ing extract cites a few more instances of अर्थशक्तिमूलालंकार-
ध्वनि. Comp. यथा च दीपकध्वनि :—

‘मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकल. परशुर्वा ।

वज्रमिन्द्रकरविप्रसृत वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्षः ॥

इत्यत्र बाधितेति गोप्यमानादेव दीपकादत्यन्तस्नेहास्पदत्वप्रतिपत्त्या
चारुत्वनिष्पत्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसाध्वनिरपि—

ढुण्डुलन्तो मरिहिसि कण्ठकलिकाइं केअइवणाइं ।

मालङ्कुसुमसरिच्छ भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥

प्रियतमेन साकमुद्याने विहरन्ती काचिन्नायिका भ्रमरमेवमाहेति
भृङ्गस्थ अभिधायां प्रस्तुतत्वमेव । न चामन्त्रणादप्रस्तुत्वावगतिः,
प्रत्युतामन्त्रण तस्या मौढ्यविजृम्भितमिति अभिधया तावत् नाप्रस्तुत-
प्रशंसा समाप्या । समाप्ताया पुनरभिधाया वाच्यार्थबलादन्यापदेशता
ध्वन्यते । यत् सौभाग्याभिमानपूर्णा सुकुमारपरिमलमालतीकुसुम-

सदृशी कुलवधूनिर्व्याजप्रेमपरतया कृतकवैदग्ध्यप्रसिद्धप्रतिशयानि
 शम्भलीकण्टकव्याप्तानि दूरामोदकेतकीवनस्थानीयानि वेश्याकुला-
 नीतश्चेतश्च चञ्चूर्यमाणं प्रियतममुपालभते ॥ अपह्नुतिध्वनिर्यथा
 अस्मदुग्राध्यायभट्टेन्दुराजस्य—

य कालागुरुपत्रभङ्गरचनावासैकसारायते
 गौराङ्गीकुचकुम्भभूरिसुभगाभोगे सुधाधामनि ।
 विच्छेदानलदीपितोतकवनिताचेतोधिवासोद्भव
 सन्तापं विनिनीपुरेष विततैरङ्गनैन्ताङ्गि स्मर. ॥

अत्र चन्द्रमण्डलमध्यवर्तिनो लक्ष्मणो वियोगाग्निपरिचितवनिता-
 हृदयोदितप्लोषमलीमसच्छवि-मन्मथाकारतयाऽपह्नवो ध्वन्यते । अत्रैव
 ससन्देहध्वनिः—यतश्चन्द्रवर्तिनस्तस्य नामापि न गृहीतम् । अपि
 तु गौराङ्गीस्तनाभोगस्थानीये चन्द्रमसि कालागुरुपत्रभङ्गविच्छित्या-
 स्पदत्वेन य सारतामुत्कृष्टतामाचरतीति तन्न जानीम, किमेतद्वस्तु-
 इति ससन्देहोऽपि ध्वन्यते । पूर्वमनङ्गीकृतप्रणयामनुत्पत्ता विरहोत्-
 कण्ठिता बलभागमनप्रतीक्षापरत्वेन कृतप्रसाधनादिविधितया वासक-
 सञ्जीभूता पूर्णचन्द्रोदयावसरे द्वीतीमुखानीत. प्रियतमस्त्वदीयकुचकलश-
 न्यस्त-कालागुरुपत्रभङ्गरचना मन्मथोद्दीपनकारिणीति चाटुक
 कुर्वाणश्चन्द्रवर्तिनी चेय कुवलयदलश्यामलकान्तिरेवमेव करोति
 इति प्रतिवस्तूपमाध्वनिरपि । सुधाधामनीति चन्द्रपर्यायतयोपात्तमपि
 पदं सन्तापं विनिनीषुरित्यत्र हेतुतामपि व्यनक्ति इति हेत्वलकार-
 ध्वनिरपि । त्वदीयकुचशोभा मृगाङ्कशोभा च सह मदनमुद्दीपयत
 इति सहोक्तिध्वनिरपि । 'त्वत्कुचसदृशश्चन्द्रश्चन्द्रसमस्त्वत्कुचा-
 भोग' इत्यर्थप्रतीतेरुभयोपमाध्वनिरपि । एवमन्येऽप्यत्र भेदाः
 शक्योत्प्रेक्षा । महाकविवाचोऽस्या कामधेनुत्वात् । यत —

हेलाऽपि कस्यचिदचिन्त्यफलप्रसूत्यै

कस्यापि नालमणवेऽपि फलाय यत्न. ।

दिग्दन्तिरोमचलन धरणिं धुनोति

खात् सपतन्नपि लता चलयेन्न भृङ्ग ॥

—*Op cit* , pp. 274-277.

TEXT

§ ५१ । एवमल कारध्वनिमार्गं व्युत्पाद्य तस्य प्रयोजनवत्तां
ख्यापयितुमिदमुच्यते—

शरीरोकरणं येषां वाच्यत्वे न व्यवस्थितम् ।

तेऽलङ्काराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः ॥२८॥

ध्वन्यङ्गता चोभाभ्यां प्रकाराभ्यां व्यञ्जकत्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च ।
तत्रेह प्रकरणाद् व्यङ्ग्यत्वेनेत्यवगन्तव्यम् । व्यङ्ग्यत्वेऽप्यलङ्काराणां
प्राधान्यविवक्षायामेव सत्यां ध्वनावन्तःपातः । इतरथा तु गुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वं प्रतिपादयिष्यते ॥

EXPOSITION

§ 51 Ānandavardhana now brings out the difference between an *expressed* and a *suggested* poetic figure. The self-same poetic figure when suggested comes to acquire an indescribable charm that was foreign to it when it was expressed in words. When *expressed* they are like popular ornaments such as necklace, bangles etc. or if carefully worked out they can at most hope to attain the status of such objects of decoration as कुंकुमद्रव (saffron-paste), that are more closely related to the body than the former. Nevertheless, they remain nothing but external appendages. But those identical अलङ्कार's are turned into the very soul of poetic art if they are conveyed through the function of suggestion. Such is the spell of the power of *suggestion*. As Abhinavagupta observes. ननूक्तास्तावत् चिरन्तनैरलङ्कारास्तेषां तु भवता यदि व्यङ्ग्यत्वं प्रदर्शितं किमियतेत्याशङ्क्याह—एवमि-

यादि । येषामलकाराणां वाच्यत्वेन शरीरीकरणं शरीरभूतात् प्रस्तुतादर्थान्तरभूततया अशरीराणां कटकादिस्थानीयानां शरीरतापादनं व्यवस्थितं सुकवीनामयत्नसपाद्यतया । यदि वा वाच्यत्वे सति येषां शरीरतापादनमपि न व्यवस्थितं दुर्घटमिति यावत् । तेऽलकारा ध्वनेर्व्यापारस्य काव्यस्य वाऽङ्गता व्यङ्ग्यरूपतया गता सन्तः परा दुर्लभा छाया कान्तिमात्मरूपता यान्ति । एतदुक्तं वति—सुकविर्विदग्धपुरन्ध्रीवत् भूषणं यद्यपि श्लिष्टं योजयति, तथापि शरीरतापत्तिर्येषां कष्टसपाद्या कुङ्कुमपीतिकाया इव ।¹ आत्मतायास्तु का संभावनाऽपि । एवम्भूता चेयं व्यङ्ग्यता या अप्रधानभूताऽपि वाच्यमात्रालकारेभ्य उत्कर्षमलकाराणां वितरति । बालक्रीडायामपि राजत्वमिवेत्यमुमर्थं मनसि कृत्वाह—इतरथात्विति ॥— *Op. cit.*, pp 278-79

इतरथा तु ... प्रतिपादयिष्यते—*Vide Kārikā*, III 34 : 'प्रकारौऽन्यो गुणीभूतव्यङ्ग्य काव्यस्य दृश्यते । यत्र व्यङ्ग्यचान्वये वाच्यचास्त्व स्यात् प्रकर्षवत् ॥'—and *vrtti* thereon, which reads as follows : 'व्यङ्ग्यचालकारस्य गुणीभावे दीपकादिविषय ॥'

TEXT

§ ५२ । अङ्गित्वेन व्यङ्ग्यतायामप्यलकाराणां द्वयी गतिः ।
कदाचिद्वस्तुमात्रेण व्यज्यन्ते, कदाचिदलकारेण । तत्र —
व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा ।

1 Bhoja in his *Śṛṅgāraprakāśa* classifies *alamkāras* into three categories, on the basis of the degree of their intimacy with the *expressed sense* which constitutes the body of poetry. As he notes : अलकाराश्च त्रिधा—बाह्या, आभ्यन्तरा, बाह्याभ्यन्तराश्च । तेषु बाह्या—वस्त्र-माल्य-विभूषणादयः । आभ्यन्तरा—स्नान-धूप-विलेपनादयः ॥—*Vide Dr. V. Raghavan's Some Concepts of Alankāra Śāstra*, p. 53.

अत्र हेतुः—

ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तिस्तदाश्रया ॥२६॥

यस्मात्तत्र तथाविधव्यङ्ग्यालंकारपरत्वेनैव काव्यं प्रवृत्तम् ।
अन्यथा तु तद् वाक्यमात्रमेव स्यात् ॥

EXPOSITION

§ 52. The present *Kārikā* has been cited by Mammata under *Kāvyaṣaṅkṣa*, v 2¹ Govinda explains the *Kārikā* as follows :—“अत्र ध्वन्यङ्गता व्यङ्ग्यचयना । ध्रुव ध्वन्यङ्गता ध्वनिव ता व्यज्यन्ते । तद्व्यञ्जकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः । कुतः ? काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात्, काव्यवृत्तेस्तदभिसंधानपूर्वकत्वात् । वस्तुमात्रा-पेक्षयाऽलंकारस्य चारुतानियमादित्यर्थः । ननु यद्यलंकारापेक्षया वस्तुमात्रस्य नातिशयनियमस्तदा कथमलंकारेण वस्तुमात्र-व्यञ्जने ध्वनित्वमिति चेत्, उच्यते—स एवार्थो वाच्यः सन्न तथा चमत्करोति यथा व्यङ्ग्यचयनापन्न इत्यनुभवसिद्धम् । अतो वाच्यताऽ-पकर्षहेतुः, व्यङ्ग्यचयना तु उर्तकर्षयिति स्थितम् । यत्र चालंकारेण वस्तुमात्र व्यङ्ग्य तत्रालंकारस्य वाच्यत्वेन किञ्चिदपकर्षात्, वस्तुमात्रस्य च व्यङ्ग्यत्वेन किञ्चिदुत्कर्षात् युज्यत एव ध्वनित्वम् । यत्र तु वस्तुनाऽलंकारो व्यज्यते, तत्र वस्त्वलंकारयोर्वाच्यत्व-व्यङ्ग्यत्वा-भ्यामतिशयेनैवोत्कर्षापकर्षौ इति कुतो गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाव-काशः । इदं तु चिन्त्यम् । एव चारुत्वाभावनिवन्धनं गुणीभूतत्वं मा भूत् । अगूढत्वादिनिबन्धने तु तस्मिन् को वारयितेति ॥” —
°*Pradīpa*, p 145

1 The reading adopted by Mammata is ‘काव्यवृत्तेस्तदा-श्रयात्, which is also reading in the N.S.P. Edn of our text.

2 Compare :

“विनोत्कर्षापकर्षाभ्यां स्वदन्तेऽर्था न जातुचिन् ।

तदर्थमेव कवयोऽलंकारान् पर्युपासत ॥”—*Vyaktiviveka*, p 218.

TEXT

§ ५३। तासामेवालंकृतीनाम्—
अलंकारान्तरव्यङ्ग्यभावे

पुनः,

ध्वन्यङ्गता भवेत् ।

चारुत्वोत्कर्षतो व्यङ्ग्यप्राधान्यं यदि लक्ष्यते ॥३०॥

उक्तं ह्येतत्— ‘चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्य-विवक्षे’ति ।¹ वस्तुमात्रव्यङ्ग्यत्वे चालंकाराणामनन्तरोपदर्शितेभ्य एवोदाहरणेभ्यो विषय उन्नेयः । तदेवमर्थमात्रेणालंकारविशेषरूपेण वाऽर्थेनार्थान्तरस्यालंकारस्य वा प्रकाशने चारुत्वोत्कर्षनिबन्धने सति प्राधान्येऽर्थशक्त्युद्भवानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिरवगन्तव्यः ॥

EXPOSITION

§ 53 तासामेव... विषय उन्नेय — *Vide notes on Uddyota I (Sec. §30 ff)* तदेवम् . . अवगन्तव्य — ‘व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जकस्य च प्रत्येक वस्त्वलंकाररूपतया द्विप्रकारत्वात् चतुर्विधोऽयमर्थशक्त्युद्भव इति तात्पर्यम् ॥’—^o*Locana*, p 281

TEXT

§ ५४। एवं ध्वनेः प्रभेदान् प्रतिपाद्य तदाभासविवेकं कर्तुमुच्यते—

यत्र प्रतीयमानाऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते ।

वाच्यस्याङ्गता वाऽपि न स्यात्सौ गोचरो ध्वनेः ॥३१॥

द्विविधोऽपि प्रतीयमानः स्फुटोऽस्फुटश्च । तत्र य एव स्फुटः शब्दशक्त्याऽर्थशक्त्या वा प्रकाशते स एव ध्वनेर्मार्गो नेतरः ।

स्फुटोऽपि योऽभिधेयस्याङ्गत्वेन प्रतीयमानोऽवभासते सोऽस्या-
नुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य ध्वनेरगोचरः ॥ यथा—

कमलाअरा णँ मलिआ ढंसा उड्डाविआ ण अ पिउच्छा ।

केण वि गामतडाए अब्भं उत्ताणअं फलिहं ॥

अत्र हि प्रतीयमानस्य मुग्धवध्वा जलधरप्रतिबिम्बदर्शनस्य
वाच्याङ्गत्वमेव । एवंविधे विषयेऽन्यत्रापि यत्र व्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्य
चारुत्वोत्कर्षप्रतीत्या प्राधान्यमवसीयते, तत्र व्यङ्ग्यस्याङ्गत्वेन
प्रतीतेर्ध्वनेरविषयत्वम् । यथा—

वाणोरकुडङ्गोड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए ।

घरकम्मवावडाए बहुए सोअन्ति अङ्गाइं ॥

एवंविधो हि विषय प्रायेण गुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणत्वेन
निर्देक्ष्यते । यत्र तु प्रकरणादिप्रतिपत्त्या निर्धारितविशेषो वाच्योऽर्थः
पुनः प्रतीयमानाङ्गत्वेनैवावभासते सोऽस्यैवानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्य
ध्वनेर्मागः । यथा—

उच्चिणसु पडिअकुमुमं मा धुण सेहालिअं हलिअसुण्हे ।

अह दे विसयविराओ ससुरेण सुओ वलअसद्दो ॥

अत्र हि अविनयपतिना सह रममाणा सखी बहिःश्रुतवलय-
कलकलया सख्या प्रतिबोध्यते । एतदपेक्षणीयं वाच्यार्थप्रतिपत्तये ।
प्रतिपत्ते च वाच्येऽर्थे तस्याविनयप्रच्छादनतात्पर्येणाभिधीय-
मानत्वात् पुनर्व्यङ्गाङ्गत्वमेवेत्यस्मिन्ननुरणनरूपव्यङ्ग्यध्वनावन्त-
र्भावः ॥

EXPOSITION

§ 54 एव .प्रतिपाद्य—Abhinavagupta thus sums up
the various classifications of ध्वनि, as shown by the Dhvani-
kāra in the present Uddyota . एवमिति । अविवक्षितवाच्यो
विवक्षितान्यपरवाच्य इति द्वौ मूलभेदौ । आद्यस्य द्वौ भेदौ—अत्यन्त-

तिरस्कृतवाच्योऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यश्च । द्वितीयस्य भेदौ—अलक्ष्य-
क्रमोऽनुरणनरूपश्च । पश्चिमस्त्रिविधः—कविप्रौढोक्तिकृतशरीरः,
कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिकृतशरीरः, स्वतः सभवी च । ते च प्रत्येक
व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरेकभेदनयेन चतुर्धृति द्वादशविधोऽर्थशक्तिमूल ।
आद्याश्चत्वारो भेदा इति षोडश मुख्यभेदाः । ते च पदवाक्य-
प्रकाशत्वेन प्रत्येक द्विविधा वक्ष्यन्ते । अलक्ष्यक्रमस्य तु वर्ण-पद-
वाक्य-संघटना-प्रबन्धप्रकाशत्वेन पञ्चत्रिंशद्भेदाः ॥¹— °*Locana*,
p. 281. Prāṭihārendurāja's scheme of classification, as recorded
by him in his *Laghuvṛtti*, is somewhat different :—

‘‘तदेव वाचकशक्तिमूलेऽलंकारैकनियते वाच्यशक्तिमूले च रसा-
दिविषये व्यञ्जकत्वे वाच्यस्य विवक्षितत्वैकरूपत्वम् । वस्त्वल-
कारविवक्षितत्वे तु वाच्यशक्तिमूले व्यञ्जकत्वे प्रत्येक वाच्यस्य विवक्षित-
त्वाविवक्षितत्वाभ्यां द्विभेदता । अतस्तत्समाश्रयणेन त्रिविधप्रतीय-
मानार्थनिष्ठस्यापि व्यञ्जकत्वस्य षट्प्रकारता भवति । एतेषां च
षण्णां भेदानां मध्याद द्वयोर्भेदयोर्वाच्यस्याविवक्षोक्ता । चतुर्षु
विवक्षितत्वम् । यत्र च विवक्षितत्वम् तत्र वाच्यस्य स्वतः-संभवि-
त्वात् प्रौढोक्तिमात्रनिष्पादितशरीरत्वाच्च द्वैविध्यम् । अतस्तत्र
तस्याष्टौ भेदा भवन्ति । एते चाष्टौ भेदा वाच्यस्य यत्राविवक्षा
तद्विषयाभ्यां पूर्वोदिताभ्यां द्वाभ्यां भेदाभ्यां सकलिताः सन्तो
दश संपद्यन्ते । एत एव तु पदवाक्यप्रकाशतया द्वैगुण्यं भजमाना
विंशतिर्भवन्ति, वर्ण-संघटनाप्रबन्धाः । अस्य व्यञ्जकत्वस्य कृत्तद्धिता-
दिगतस्य च पदवाक्यानुप्रवेशेनैवाविर्भावात् । यथा च प्राधान्यभूते

1. Mammata's classification is scrupulously based on this °*Locana*-text. It is to be observed, however, that Abhinavagupta does not include the शब्दार्थोभयशक्तिमूलध्वनि in his scheme though it has been recognised by him and the Dhvanikāra as well as a separate division. See his comments on *Kārikā*, II. 23.

व्यङ्ग्य एषा व्यञ्जकता विशतिविधा भवति तथा गुणीभूतेऽपि यथा-
संभवं योज्येति । तदाहुः—

निवक्ष्यमनिवक्ष्यं च वस्त्वलकारगोचरे ।

वाच्य ध्वनौ निवक्ष्यं तु शब्दशक्ति-रसास्पदे ॥

भेदषट्के चतुर्धा यद् वाच्यमुक्तं निवक्षितम् ।

स्वतः स भवि वा तत् स्यादथवा प्रौढिनिर्मितम् ॥

दश भेदा ध्वनेरेते विशति पदवाक्यतः ।

प्रधानवद् गुणीभूते व्यङ्ग्ये प्रायेण ते तथा ॥इति॥”¹

—*Op. cit* , pp 91-92

Ānandavardhana now differentiates a genuine case of ध्वनि from pseudo-ध्वनि (ध्वन्याभास) यत्र . गोचरो ध्वने.—*See* notes on *Uddyota* I Sec §38 कमलाअरा फलिहं . अविषयत्वम्—केनापि अनिपुणेन । वाच्याङ्गत्वमेवेति । वाच्येनैव हि विस्मय-विभावरूपेण मुग्धमातिशयः प्रतीयत इति वाच्यादेव चारुत्वसपत् । वाच्य तु स्वात्मोपपत्तयेऽर्थान्तर स्वोपकारवाञ्छया व्यनक्ति ।’—*°Locana*

वाणीर .. अङ्गाइ—Abhinavagupta thus explains the *gāthā* : ‘अत्र दत्तसकेतचौर्यकामुकरतसमुचितस्थानप्राप्तिध्वन्यमाना वाच्यमेवोपस्कुरुते । तथा हि गृहकर्मव्यापृताया इत्यन्यपराया अपि, वध्वा इति सातिशयलज्जापारतन्त्रबद्धाया अपि, अङ्गानि इति एक-मपि न तादृगङ्ग यद् गाम्भीर्याविहित्ववशेन सवरीतुं पारितम्, सीद-न्तीत्यास्तां गृहकर्मसपादनं स्वात्मानमपि धर्तुं न प्रभवन्तीति । गृह-कर्मयोगेन स्फुटं तथा लक्ष्यमाणानीति । अस्मादेव वाच्यात् साति-शयमदनपरवशताप्रतीतिश्चारुत्वसपत्तिः ॥—*Op. cit* , p. 283

एवविधो .. निर्देक्ष्यते—Mammata cites the verse as an

illustration of गुणीभूतव्यङ्ग्य of the असुन्दर type and observes :
 'वाणीर—' इत्यत्र दत्तसंकेतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्टः इति व्यङ्ग्यात्
 सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम् ॥'— *Kāvyaaprakāśa*,
 Chap V.

यत्र तु....ध्वनेर्मार्गः—Compare °*Locana* : प्रकरणमादिर्यस्य
 शब्दान्तरसंनिधानसामर्थ्यालिङ्गादेस्तदवगमादेव यत्रार्थो निश्चित-
 समस्तभावः । पुनर्वाच्यः पुनरपि स्वशब्देनोक्तोऽत एव स्वात्माव-
 गतेः संपन्नपूर्णत्वादेव तावन्मात्रपर्यवसायी न भवति, तथाविधश्च
 प्रतीयमानस्याङ्गतामेति योऽस्य ध्वनेर्विषय इत्यनेन व्यङ्ग्यतात्पर्य-
 निबन्धनं स्फुटं वदता व्यङ्ग्यगुणीभावे त्वेतद्विपरीतमेव निबन्धनं
 मन्तव्यमित्युक्तं भवति ॥—*Op. cit.*, pp. 283-84.

उच्चिणसु.....अन्तर्भावः—°*Locana* explains the *Prakrit*
 stanza as follows : यतः श्वशुरः शोफालिकालतिकां प्रयत्नै रक्षन्
 तस्या आकर्षणधूननादिना कुप्यति । तेनात्र विषमपरिपाकत्वं
 मन्तव्यम् । अन्यथा स्वोक्त्यैव व्यङ्ग्याक्षेपः स्यात् । अत्र च 'कस्स
 वा ण होइ रोसो'—इत्येतदनुसारेण व्याख्या कर्तव्या ॥ वाच्यार्थस्य
 प्रतिपत्तये लाभाय एतदपेक्षणीयम् । अन्यथा वाच्योऽर्थो न
 लभ्येत । स्वतःसिद्धतयाऽवचनीय एव सोऽर्थः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं
 व्यङ्ग्यस्योपस्कारता प्रत्युतोक्ता भवेदित्याशङ्क्याह—प्रतिपन्ने चेति ।
 शब्देनोक्त इति यावत् ॥—*Op. cit.*, pp. 284-85.

TEXT

§ ५५ । एवं विवक्षितवाच्यस्य ध्वनेस्तदाभासविवेके प्रस्तुते
 सत्यविवक्षितवाच्यस्यापि तं कर्तुमाह—

अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा निबन्धो यः सखलदगतेः ।

शब्दस्य स च न ज्ञेयः सूरिभिर्विषयो ध्वनेः ॥३२॥

स्खलद्गतेरुपचरितस्य शब्दस्याव्युत्पत्तेश्चेर्वा निबन्धो यः
स च न ध्वनेर्विषयः ॥ यतः—

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु स्फुटत्वेनावभासनम् ।

यद्व्यङ्गास्याङ्गिभूतस्य तत्पूर्णं ध्वनिलक्षणम् ॥३३॥

तच्चोदाहृतविषयमेव ॥

इति श्रीराजानकानन्दवर्धनाचार्यविरचिते ध्वन्यालोके

द्वितीय उद्घोतः ॥

EXPOSITION

§ 55 अव्युत्पत्ते . . . . ध्वने.—‘अव्युत्पत्ति’-अनुप्रासादि-
निबन्धनतात्पर्यप्रवृत्तिः । यथा—

प्रेङ्खत्प्रेमप्रबन्धप्रचुरपरिचयो प्रौढसीमन्तिनीना

चित्ताकाशावकाशे विहरति सततं यः स सौभाग्यभूमिः ॥

अत्रानुप्रासरसिकतया प्रेङ्खदिति लाक्षणिकः, चित्ताकाश इति गौणः
प्रयोगः कविना कृतोऽपि न ध्वन्यमानरूपसुन्दरप्रयोजनाशपर्यवसायी ॥

अशक्तित्वं तत्परिपूरणाद्यसामर्थ्यम् ॥ यथा—

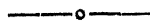
वि मकाण्डकुटुम्बकसचयप्रवर वारिनिधौ पतता त्वया ।

चलतरङ्गविधूर्णितभाजने विचलतात्मनि कुड्ग्रमये कृता ॥

अत्र प्रवरान्तमाद्यपदं चन्द्रमसि उपचरितम् । भाजनमित्याशये,
कुड्ग्रमय इति च विचले । अत्रैतत् कामणि कान्ति न पुष्यति,
ऋते वृत्तपूरणात् ॥— *Locana, pp. 285-86. See notes on
Uddyota I Kārikā 14 et seqq

सर्वेष्वेव . . . लक्षणम्—*Vide the Samgraha-śloka* . ‘व्यङ्गास्य
यत्राप्राधान्यम्’ etc cited in the *Vrtti*, *Uddyota I Sec 38*

End of Uddyota II

APPENDICES.

APPENDIX I

Supplementary Notes

Section	Page	
§ 2	3	‘स्निग्धश्यामलकान्ति°—’—This is <i>Mahānātaka</i> , V. 7. It has been cited by Viśvanātha in his <i>Sāhitya-darpana</i> under II 11 ^a , by Mammata in <i>Kāvya-prakāśa</i> , IV See Kane’s <i>Notes on Sāhitya-darpana</i> , pp 61-62 (Second Edition)
§ 3	4	‘ताला जाअन्ति गुणा—’—Cf ख्याति गमयति सुजन सुकवि-विंदधाति केवल काव्यम् । पुष्पाति कमलमम्भो लक्ष्म्या तु रविर्नियोजयति ॥’—Vallabha’s <i>Subhāsitāvali</i> , No 154, attributed to Bhadanta Ravigup’a (Peterson’s Edn)
§ 5	6	‘गअण च मत्तमेह—’—This is from <i>Gaudavaho</i> of Vākpatirāja (v 406 S. P Pandit’s Edn.) It occurs in the course of a description of the rainy season (प्रावृद्धवर्णन). Comm. ‘हरन्ति स्वीकुर्वन्ति विरहिताना मदनोद्दीपनेन ।’ Ānandavardhana refers to another Prakrit poem of Vākpatirāja entitled ‘मधुमथनविजय’ from which verses are quoted by Abhinavagupta in his <i>°Locana</i> .
§ 11	20	‘रसभावादितात्पर्य.. साधनम्’—The verse, though really a <i>Samksepa-śloka</i> , as is evident from the introductory remark of the Vrttikāra (‘तथा चायमत्र सक्षेप’), has been printed as a <i>Kārikā</i> (II 6) in the N S P Edn.

Sec. Page.

§ 18 40 'श्रुतिदुष्टादयो दोषा —'—As regards the classification of दोष's into two broad classes—viz नित्य-दोष's and अनित्यदोष's, the following excerpt from the *Abhinavabhārati* on Bharata's *Nāṭyaśāstra*, XVI. 88 (viz गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीन भिन्नार्थमेकार्थमभिप्लुतार्थम् । न्यायादपेत विषम विसन्धि शब्दच्युत वै दश काव्यदोषा ॥) —would be found illuminating :
 "एतन्मध्ये तु केचिन्नित्यदोषा, यथा अपशब्द । केचिद-
 नित्या एव, यथा ग्राम्य, हास्यादौ तस्येष्टतमत्वात् । एतदाह
 यथास्थूलमिति । आनुपूर्व्यम् अव्ययेनाव्ययीभावः । तेनो-
 त्तरोत्तरमेते दोषा स्थूला । यथा च गूढार्थं गूढलेख-
 प्रहेलिका(दि) पताकास्थानकादिषु प्रयोज्यम्, अर्थान्तरमनु-
 वादे, अर्थहीनादि हास्ये, भिन्नार्थं श्रोत्रियादौ वक्तरि,
 एकार्थं परप्रत्यायने, अभिप्लुतार्थमुन्मादादौ, भिन्नवृत्तं च
 विसन्धि स्वविषये । एवमेते दोषा क्रमेणापातविषयाः,
 इह यतोऽर्थप्रतीतिस्तावदस्ति । अपशब्दस्तु दोष एव,
 ततः कस्याश्चिदर्थप्रतीतेरभावात् । स हि न काञ्चिद्
 भाषामनुपतति सङ्क(ङ्के)ताभावत् तमर्थं प्रतिपादयेत् ।"
 —(GOS. Edn.).

§ 18. 40. As regards the use of harsh letters in a poetic composition which usually leads to the poetic defect called श्रुतिदुष्ट (दुश्चवत्त्व), the following extract from Abhinavagupta's commentary on the *Nāṭyaśāstra* would be found extremely illuminating. While commenting on the शब्दगुण समाधि as noted by Bharata in his *NS'*, XVI. 102^b .

"[अभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽहोपलक्ष्यते ।]

तेन चार्थेन सपन्न समाधि परिकीर्तित ॥

—Abhinavagupta makes the following important observations :—

Section Page

‘शब्दगुणश्च सभाधि, तमाह ‘तेन चे’ति । समाधि-
शब्दस्य योर्थं परिहारलक्षणस्तन य परिकीर्त्तितः । परितः
समन्तादाक्रान्त्या उच्चारणे सपन्न स च समाधिः । आक्रान्त्या
उच्चारणे आरोहावरोहक्रममेव आक्रमणेन गतितुल्यम् ।
आरोहश्चोद्धगमनद्वार प्राणमारुतरूपाया उच्चरूप ।
अपक्रमणमवरोहो विपर्यय । उच्चत्व स्थानकरणवशात् ,
बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच्च । . . . तेन स्वभावप्रतिभादर्शनानु-
विद्धा भगवती वाणी स्वरसोपनिपतिता स्वरसभारप्रभावानु-
रोधेनैवारोहावरोहक्रम भजते । प्रतिभादृष्टिशून्यत्वाद्ध-
पदवदारोहादि न भजेत् ।

‘नन्वियता पाठसौकर्यं स्यात् , श्रोतुस्तु किमायातम् ?
अनभिज्ञो देवाना प्रिय । यथा हि कर्कश शर्करा-निकर-
कण्टकिते देशे दु सञ्चरे सचरज्जन पश्यन्त्या अपि सुकुमार-
हृदयायाः प्रमदायास्तदात्मानुप्रवेश इव जायमान खेदमति-
रामादते प्रहारपातादौ वा, तथा सहृदयस्य स एव मार्गः ।
सुकुमारता हि वैमल्यापरपर्याया सहृदयत्व हृदयस्य हि कवि-
हृदयतादात्म्यापत्तियोग्यतैव उत्कर्षः । तत एवोक्त—

‘शब्दार्थशासनज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञैरेव केवलम् ॥’¹

—इति । अभिधानकोशमपि हि पठता सुप्तिङ्विभक्तीश्च
विदुषामपि न काव्यतत्त्वावबोधः । तस्माद्वर्णोच्चारणप्रयत्नेन
परुषपठनस्पर्शजनितो य खेद उच्चारयितु स एव श्रोतुरपि
पारुष्यमाधत्ते । ‘नीरन्ध्यध्ववधूनिबध्यनुगतप्राणैकबन्ध-
क्रम” (?)—इत्यादौ । वर्णगतं च लालित्य-पारुष्यादि
पुष्कराध्यायेऽपि² वक्ष्यते । अन्यैरप्युक्तं—‘तेन वर्णा रसच्युतः’-
इत्यादि ।³ स्वभावतो हि केचन वर्णा सन्तापयन्तीव
निकृन्तन्तीव रेफकारादय इव पृष्वृत्तिपूर्वका, अन्ये तु
निर्वापयन्तीवोपनागरिकोचिता । लोकगोचर एवायमर्थः

1. *Dhvanyāloka*, 17

2. Compare *Nāṭyaśāstra*, XXXIV.

3. Compare *Dhvanyāloka* III. 3-4.

Section Page

- स्वसवेद्योऽपीति न वितत इत्यास्ता तावत् ॥’—*Nāṭya-śāstra*, Vol. II, pp 337-339 (*GOS* Edn)
- § 22. 48 ‘कपोले पत्राली करतल°—’—This is from *Amaruśā-taka* (v 81). Also, *Subhāṣitāvalī*, No 1627
- § 23 54 ‘रसवन्ति हि वस्तूनि—’—Compare “‘If the Poet’s Subject be judiciously chosen, it will naturally, and upon fit occasion, lead him to passions the language of which, if selected truly and judiciously, must necessarily be dignified and alive with metaphors and figures I forbear to speak of an incogruity which would shock the intelligent Reader, should the Poet interweave any foreign splendour of his own with that which the passion naturally suggests : it is sufficient to say that such addition is unnecessary And, surely, it is more probable that those passages which with propriety abound with metaphors and figures, will have their due effect, if, upon other occasions where the passions are of a milder character, the style also be subdued and temperate.”—Wordsworth’s *Preface to Lyrical Ballads*
- § 25 55 ‘चलापाङ्गां दृष्टिं—’ This is *Śakuntalā*, I. 20. Rāghava Bhaṭṭa in his commentary *Arthadyotanikā* quotes almost *verbatim* Abhinavagupta’s remarks on this verse (as cited on p 56 in our Exposition) with the concluding remark ‘इति प्राञ्च’ and offers a new interpretation (अधुना-तनास्तु) with several emendations (e g. ‘चलापाङ्ग दृष्टः—’) and points out some more figures of speech besides स्वभावोक्ति as noted by Ānanda.

Section Page

- (See Kālidāsa's *Śakuntalā*, pp 34-35 N.S.P. Edn)
- § 27 58 'रक्तस्त्व नवपल्लवैः—'—The verse is attributed by Vallabhadeva in his *Subhāṣitāvalī* (No 1364) to the royal poet Yaśovarman at whose court Vākpatirāja and Bhavabūti flourished. Cf —
 कविर्वाक्पतिराजश्चीभवभूत्यादिसेवित ।
 जितो ययौ यशोवर्मा तदगुणस्तुतिवन्दिताम् ॥

— *Rājatarnginī*, IV. 149.

Yaśovarman was the author of a drama named *Rāmābhyudaya* referred to by Ārandavardhana and Abhinavagupta. (See Aufrecht, *Z D M.G* , Ed XXXVI, p 521). The verse 'रक्तस्त्व नवपल्लवै —' is also quoted by Namisādhu at the end of his Comm. on the tenth *adhyāya* of Rudrata's *Kāvyaālankāra*. Yaśovarman, the author of the *Rāmābhyudaya*, is identified by some with the Kāśmīrian king S'amkaravarman, a younger contemporary of Ānandavardhana. See our *Introduction* to Uddyota I, p x, fn (1). For verses attributed to Yaśovarman in anthologies see Dr. F W Thomas's valuable *Introduction* to *Kavīndravacanasamuccaya*, pp. 75-76 (*Bibliotheca Indica*).

Compare . राजा । नवकिसलयरागेणाग्नपादेन बाला
 स्फुरितनखरुचा द्वौ हन्तुमर्हत्यनेन ।
 अक्स्मितमशोक दोहदापेक्षया वा
 प्रणमितशिरस वा कान्तमाद्रपिराधम ॥

— *Mālavikāgnimitra*, III. 12.

The रक्ताशोक (Jonesia Asoka) has an important role to play in Sanskrit Erotics. As

Section Page

Mallinātha notes . “रक्ताशोक । रक्तविशेषण तस्य स्मरोद्दीपकत्वादुक्तम् ।

“प्रसूनकैरशोकस्तु श्वेतो रक्त इति द्विधा ।

बहुसिद्धिकर श्वेतो रक्तोऽत्र स्मरवर्धन ॥”

—इत्यशोककल्पे दर्शनात् ।’—*Meghadūta*, 86 (K B Pathak’s Edn)

§ 28 61 ‘नो कल्पापायवायो —’ —This is Mayūra’s *Sūryaśataka*, v. 23 (N S P. Edn.)

§ 28 62 ‘आक्रन्दा स्तनितै —’ —This is *Subhāṣitāvalī*, No 1776, attributed to Ānandavardhana. But Aufrecht in *Z. D. M. G.*, Bd XXXVI (Second article) refers it to Yaśovarman. As Dr Peterson observes ‘Our signature to No 1776 (Ānandavardhanasya) is perhaps to be explained that Vallabhadeva took the verse from some work of Ānandavardhana’s The verse itself is one of the two ascribed to Yaśovarman also in the *Sūktimuktāvalī*, the other being ‘yattvannetrasamāna —’ verse.’ (*Introduction to Subhāṣitāvalī*) The verse also occurs in the *Mahānātaka* (IV 34)

§ 29 66. ‘कोपात् कोमललोल°—’ —This is *Amaruśataka*, 9 Also quoted in the *Subhāṣitāvalī* (No 1351)

§ 30 67. ‘श्यामास्वङ्गं चकित—’ —Mallinātha adopts the reading चण्डि for भीरु in the last foot and explains its significance as . “हे चण्डि कोपने ॥ ‘चण्डस्त्वत्यन्त-कोपन’—इत्यमरः । गौरादित्वात् ङीष् । उपमानकथन-मात्रेण न कोपितव्यम् इति भावः ।’—But the reading adopted by Ānandavardhana and endorsed by Abhinavagupta in his *°Locana* is also adopted by some later scholiasts of the

Section Page

- Meghadūta*—e g Vallabha, Sumativijaya, Mahimasimhaganī and others. As Vallabha observes : ‘ भीरु इत्यन्वर्थं नाम नारीणाम् ’ For parallel ideas compare *Raghu*°, VIII. 59.
- § 31 70. ‘क्रमेण प्रतिभात्यात्मा—’ (*Kārikā*)—The terms सक्रम and अक्रम as referring to the two main varieties of the *suggested sense* (व्यङ्ग्यार्थ) are expressly borrowed from the Grammarians. They occur respectively in Bhartṛhari’s *Vākyapadīya*, I 48 and II 27 (also II 33) The apparent sequence as between the two categories, नाद (*audible sounds*) and स्फोट (*Logos, Eternal Word*), lies at the basis of the formulation of these two terms, which are transplanted from the province of Grammar to the field of poetic suggestion by propounders of the Dhvani-theory. The origin of the concept of अनुस्वानोपमव्यङ्ग्य can be traced to *Vākyapadīya*, I. 104-106 See also Punyārāja’s gloss on *Vākyapadīya*, *loc. cit.* (*Benares Sanskrit Series Edition*) Compare, in this connexion, the utterance of the Vṛttikāra under I 13 . ‘सूरिभि कथित’ इति विद्वदुपज्ञेयमुक्ति , न तु यथाकथञ्चित् प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते । प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणा । व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानःम् ।’—*Uddyota* I Sec § 40.
- § 32. 72. ‘येन ध्वस्तमनोभवेन—’ -The verse is cited by Rūpyaka in his *Alamkāra-sarvasya* as an instance of the figure of speech श्लेष, which he defines as ‘विशेष्यस्यापि साम्ये द्वयोर्वोपादाने श्लेष’ and notes ‘अत्र हरिहरयोर्द्वयोरपि प्राकरणिकत्वम् ।’—*Samudra-*

Section Page

bandha in his commentary explains the verse as follows “येनेत्यादि । ध्वस्तमनोभवेन बलिजितो विष्णो काय पुरा त्रिपुरदाहेऽस्त्रीकृत । अभवेन येन अनो ध्वस्त शकटासुरो भग्न । बलिजित्वेन महत्त्व लक्ष्यते । महान् काय स्त्रीकृतोऽमृतप्रदानसमये । उद्धृतभुजङ्ग एव हारो वलय च यस्य, उद्धृतस्य भुजङ्गस्य हारवो हाशब्दो लयो यस्य च । यश्च गङ्गामधारयत् । य अगं गोवर्धन गा भूमि चाधारयत् । यस्य शिर शशिमच्चन्द्रवदाहु । हर इति च नाम स्तुत्यं चाहुरमरा । शशिमथो राहो शिरोहर इति स्तुत्यं नामाहुः । अन्धकासुरनाशकर, अन्धकाना यादवाना वासकरश्च । सर्वदा सदा उमाधव उमापति, सर्वप्रदो माधवश्च ।” —Rūpyaka's *Ālamkāra-Sūtra* with Mankhuka's *Ālamkāra-Sarvasva*, pp 101-102 (*Trivandrum Sanskrit Series*, No 40). Also cited by Viśvanātha in his *Sāhityadarpana* under X 12 “येन—” इत्यादौ सभङ्गश्लेष । ‘अन्धक—’ इत्यादावभङ्ग ।”

§ 33 81 ‘चमहिअमाणस—’—In the India Office MS (1008) the Sanskrit *Chāyā* of this Prakrit stanza is given as :

‘मथितमानसपङ्कजनिस्तुतपरिमला यस्य ।

आखण्डितदानप्रसरा बाहुपरिधा एव गजेन्द्रा ॥’

—so that the original reading of the Prakrit stanza in the *Vṛtti* text according to that MS. seems to have been ‘महिअमाणसपङ्कज—’ and not ‘चमहिअमाणसकञ्चणपङ्कज—’ In Hemacandra's *Prākṛtavayākāṇa*, IV. 162, the word निम्महिय is found. So also in Dhanapāla's *Pāyālacchī Nāmamālā*, v 199 ‘ग धुमिगरणमि निम्महिय’, it means ‘exhaling perfume’ *Pāyālacchī* notes also the word महमहिय in v 197 महमहिय निगया-मोय, meaning ‘perfumed’ Also Hemacandra's

Section Page

Prakrit Grammar, IV 78 See Dhanapāla's *Pāyālacchī* edited by Dr Georg Buhler, Gottingen, 1879 Compare the following verse cited by Mammata under *Kāvya-prakāśa*, II 19 for a similar poetic conception of the hand of a liberal and heroic monarch as the trunk of an elephant wet with ichor :—

“भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वशोन्नते कृतशिलीमुखसग्रहस्य ।
यस्यानुपप्लुगतगते परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभग सतत करोऽभूत् ॥”

- § 34 85 ‘अत्रान्तरे कुसुमसमययुगमुपसहरन्—’—This is from Bāṇa's *Harsacarita*, Uchvāsa II. The opening words of this line in A A Fuhrer's text are ‘तत्रस्थस्य चास्य कदाचित्—’ instead of ‘अत्रान्तरे—’ Śāṅkara's commentary on this text runs as follows . “कुसुमसमयो वसन्त । स एव युग कल्पस्तल्लक्षण वा युग मामद्वयम् । समुत्फुल्ल-मल्लिकाभिर्धवलः । अट्टा विक्रयस्थानानि तेषां विक्रासो यत्र । अन्यत्र तद्वदट्टास उद्धत हसित यस्य । शब्द-शक्तिमूलानुरणव्यङ्ग्यरूपो ध्वनिश्च । प्रकृतवर्णने ह्यन्यद-प्यत्र प्रतीयते, न वाच्यतया । तथा च । महाकालः साट्टहास कल्पमुपसहरञ्जृम्भते । मुखं च विदारयति । महान् कालो ग्रीष्माख्यो भैरवश्च ॥”—*Op cit* , p 72 (Fuhrer's Edn) Cowell and Thomas translate the passage as follows .—“While he stayed there Time in his character of Summer, with his smile white with the jasmynes in full flower, yawned and swallowed up the two flowery months.”—The *Harṣacarita* of Bāṇa Translat-

i. “Cartra and Vaisākha are from the middle of March

Section Page

ed by E. B. Cowell and F. W. Thomas. (Oriental Translation Fund New Series. Royal Asiatic Society 1897), p 22 The conception of Śiva's अट्टहास as white is met with also in *Meghadūta*, I 60—

शृगोच्छायै कुमुदविशदैर्यो वितत्य स्थित ख

राशीभूत प्रतिदिनमिव त्राम्बकस्याट्टहास ॥”—

on which Mallinātha comments “अट्टहासोऽतिहास इव स्थित ॥ “अट्टावतिशयक्षौमौ” इति यादव ॥ धावत्याद्धासत्वेनोत्प्रेक्षा । हासादीना धावत्य कविसमय-सिद्धम् ॥”— As for the Poetic convention (कविसमय) referred to by Mallinātha compare *Sāhityadarpana*, VII 23^a ‘मालि-य व्योम्नि पापे, यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्यो ।’

- § 34 85 ‘दत्तानन्दा प्रजाना—’—Th1. is Mayūra’s *Sūryaśa-
taka*, v 9 cf ‘दीप्ता गौरादित्यस्य सबन्धिन्यो
गावो दीधितयो वो युष्माक प्रीति सुखमुतपादयन्तु
जनयन्तु ।.. गाव इति श्लिष्टमेतदभिन्नम् । गावो
धेनवश्चोच्यन्ते । ता अपि पयोभिर्दुग्धै समुचितममयाकृष्ट-
सृष्टं प्रजानां दत्तानन्दा भवन्ति । पूर्वाह्णे प्रत्युषसि
विप्रकीर्णा भवन्ति । अह्नोऽवसाने सहारभाज । दीर्घदुख-
प्रभवभवयोदन्वदुत्तारनावश्च¹ दत्ता सत्य सद्य । तदीयैः
पयोभिर्विप्राग्निर्तर्पणैर्लोका ससार तरन्तीत्यागमविदः ॥”—
Tribhuvanapāla’s Comm (N S P Edn.)

to that of May. Grīśma is from the middle of May to that of July Mahākāla also contains a punning reference to Śiva in his character as the destroyer ”—Cowell and Thomas

I ‘दीर्घदुखं— दीर्घं च तद् दुःखं च तस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानं स चासौ
भवश्च ससारस्तस्माद् भय तदेवोदन्वान् समुद्रस्तस्मादुत्तारस्तत्र नावो यान-
पानाणि ।’—*ibid*.

Section Page

- § 34 86 यथा स्थाण्वीश्वराख्यजनपदवर्णने भट्टवाणस्य—“यत्र च मातङ्गगामिन्य —’—The passage occurs in Bāna’s *Harsacarita*, Ucchvāsa III. In some MSS. several other clauses are read after °मदिरामोदिश्वसनाश्च. e g the Nirṇayasāgara edition reads “°मदिरामोदिश्वसनाश्च (चन्द्रकान्तकान्तवपुष शिरीष-कोमलाङ्गप्रश्च अभुजङ्गगम्या कञ्चुकिन्यश्च पृथुकलत्रश्रियो दरिद्रमध्यकलिताश्च लावण्यवत्यो मधुरभाषिष्यश्च अप्रमत्ता. प्रसन्नोज्ज्वलरागाश्च अकौतुका प्रौढाश्च) प्रमदा ” The portion within brackets is however left out in the India Office MS (1008) and in the Bhandarkar Oriental Research Institute MS in Śāradā script (MS. No 257 of 1875-76) The following is the translation of the passage by Cowell and Thomas .— “There are women like elephants in gait¹, yet noble-minded, virgins, yet attached to worldly pomp², dark, yet possessed of rubies³, their faces are brilliant with white teeth, yet is their breath perfumed with the fragrance of wine⁴, their bodies are like crystal, yet the limbs are soft as acacia flowers; they are unattainable by paramours, yet robed in bodices⁵, wide are their beautiful hips, yet are they possessed of thin waists⁶, lovely⁷

-
1. Or—punningly—‘visiting vile outcasts’.
  2. Or—punningly—‘past child bearing’.
  3. Or—‘dark as night yet bright with red lotuses’
  4. Or—‘with faces pure as Brāhmanas, yet &c.’.
  5. Or—punningly—‘libidinous’.
  6. Or—punningly—‘far-fetched as wives (or ‘having brilliant retinues’), yet reckoned among the poor.’
  7. Or—punningly—‘tart in speech’.

Section Page

are they, yet honeyed in speech, they trip not, yet have a bright and captivating beauty¹, they are without curiosity², yet wedded.'—*Op cit*, pp 82-83

As regards the Vṛttikāra's introductory remark 'स्थाण्वीद्वराख्यजनपदवर्णने' the following remark of Dr Buhler as cited by Dr. Theodor Aufrecht in his article entitled *Beitrag zur Kenntniss indischer Dichter* would be found curiously interesting.

"He calls Bāna *Sthānviśvarākhyajanapadavarnanakartā*, the author of the description of the country called Sthānviśvara i.e. Thānesar, and indicates thereby that we have to look out for yet another composition, probably a geographical one, of the famous friend of Harsavardhana Śīlāditya."—*Z D M G* Bd XXXVI. (1882), p 364, fn (1). But we should remember that Bāna's *Harṣacarita* 'appears to have been almost forgotten in India' and, in Buhler's days, known only to the inquisitive scholars in rare MSS alone.

- § 35 94 "यथा तत्रैव—समवाय इव विरोधिनां पदार्थानाम्,—'
This line occurs in a passage of the *Harṣacarita*, Ucchvāsa I, as addressed by Vikusī to Sāvitrī with reference to her companion Sarasvatī. The full passage is—"तत् कथय कतमो वशः स्पृहणी-

1. Or—punningly—"they are flushed with wine."

2. Or—punningly—"the marriage thread".

Section Page

यता भवत्योर्जन्मनातीत । का^१चेयमत्रभवती भवत्यो
समवाय इव विरोधिना पदार्थानाम् । तथा हि—सन्निहित-
बालान्धकारा भास्वन्मूर्तिश्च पुण्डरीकमुखी हरिणलोचना च
बालातपप्रभाधारा कुमुदहासिनी च मधुरहसस्वना समुन्नत-
पयोधरा च । कमलकोमलकरा हिमगिरिशिलापृथुनितम्बा
च । करभोरुर्विलम्बितगामिनी च । अमुक्तकुमारभावा
स्निग्धतारका चेति ।’—p 43 (Dr. A. A. Fuhrer’s
Edn) As Cowell and Thomas translate it
“Who is this lady near your highness, a coin-
herence as it were of mutually exclusive
qualities ? Thus : with the darkness of her
locks close by she has a radiance as of the
sun , with the face of a lotus the eye of a
fawn . . . .”—*Op cit.* p. 22.

§ 37 100 ‘सकेतकालमनस—Compare .—

‘इक्षिताकारलक्ष्योऽयं सौक्ष्म्यात् सूक्ष्म इति स्मृत ।
कदा नौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णं वक्तुमक्षमम् ।
अवेक्ष्य कान्तमबला लीलापद्म न्यमीलयत् ॥
पद्मसम्मिलनादत्र सूचितो निशि सङ्गमः ।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीडितम् ॥”

—Daṇḍin’s *Kāvyādarśa*, II 260 262.

Rūpyaka also cites the verse under the figure
of speech सूक्ष्म and observes . ‘अत्र वितसम्बन्धी
सङ्केतकालाभिप्रायो भ्रूक्षेपादिनेङ्गितेन लक्षितो रजनिकाल-
भाविना लीलापद्ममीलनेन प्रकाशित ।’

§ 38 104 ‘अम्बा शेतेऽत्र वृद्धा—’—This verse is quoted anony-
mously in the *Kavindravacanasaṃuccaya*, No
505 (Edited by F W. Thomas in *Bibliotheca
Indica*) v. l. युवत्या for तरुण्या in foot d and

Section Page

अभिमत for अवसर°. “(a) परिणतवयसामग्रणोर्—
‘oldest of the old’

“(b) निशेषागार° : The maid has to do all
the work and is fully occupied.

“(c) पापाहम्, ‘unfortunate I.’

“(d) कथितमभिमत : ‘conveyed her proposal’
व्याहृतिव्याजपूर्व ‘under pretence of verbosity’

Aufrecht reads व्याकृति which would more
naturally denote ‘explanation’ — Thomas :
Exegetical Notes, Op. cit.

§ 39 108 ‘सज्जेद् मुरहिमासो—’—The Sanskrit छाया of this
Prakrit verse is as follows —

‘सज्जयति सुरभिमासो न तावदर्पयति युवतिजनलक्षमुखान् ।
अभिनवसहकारमुखान् नवपल्लवपत्रलाननङ्गस्य शरान् ॥’

According to MM. Dr V. V. Mirashi the verse
is a quotation from the lost Prakrit poem called
Harivijaya by Pravasena to which Ānandavar-
dhana refers in his *Vṛtti* on *Dhv.* III. 10-14. As
Dr. Mirashi observes : ‘One Sarvasena has long
been known as the author of a Kāvya named
Harivijaya referred to in Ānandavardhana’s
Dhvanyāloka. Ānandavardhana states that Sarva-
sena had altered the original story and introduc-
ed some imaginary incidents in it in order to
make it suitable for the delineation of the in-
tended sentiment. Ānandavardhana does not
state what the story was, but here his commen-
tator Abhinavagupta comes to our help. He
states that the *Harivijaya* had for its theme the
removal of the Pārjāta tree from heaven which

Section Page

was done by Kṛṣṇa for the appeasement of his wife (evidently Satyabhāmā). This further shows that the work was written in the Mahārāṣṭrī dialect. Some other Prakrit verses in the *Dhvanyāloka* seem to have been taken from the same work though this has not been explicitly stated by Ānandavardhana. For instance, the verse *Sajjeḥ suraḥ-māso* etc. which he has cited in more than one place as descriptive of the vernal season is also probably taken from the *Harivijaya*¹— *Some Royal Poets of the Vākātāka Age in Indian Historical Quarterly*, vol. XXI. No. 3, pp 196 ff.

In another article Professor Mirashi notes with regard to the identity of Sarvasena, the author of the lost *Harivijaya*, thus :— "*Sarvasena* :— Pitāmbara's commentary on the *Saptaśatī* ascribes *gāthās* 502 and 503 to Sarvasena. Bhuvanapāla mentions this poet's name in connection with two more *gāthās*, viz. 217 and 234. This Sarvasena must be identical with the homonymous poet who has long been known as the author of a prakṛta Kāvya called *Harivijaya*. This work also has received unstinted praise from several Sanskrit authors and rhetoricians. Daṇḍin mentions in his *Avantisundarikathā* that Sarva-

1 The Prakrit verse : चूखडू रावस—' cited by Ānandavardhana (N S P Edn p 127) from the *Harivijaya* is obviously descriptive of Spring, and according to Prof Mirashi the lost *Harivijaya* did contain a description of Spring. See *loc. cit.*

Section Page

sena, the author of the *Harivijaya*¹, was a king. Only one king of this name is known to history, viz. he who was one of the younger sons of the great Vākātaka Emperor Pravarsena I and founded the Vatsagulra branch of the Vākātaka dynasty. His name has been mentioned in the Basim plates² of his son Vindhyaśakti II recently edited by me. I have also shown that he is mentioned in the inscription³ in Cave XVI at Ajantā Sarvasena flourished in circa A.D. 350-355.—*The Date of Gāthā Saptasatī (Siddha-Bhārati, Part II p. 178)*

§ 39 108 'साअरविहण—'. The Sanskrit *chāyā* is 'सादर-
वितीर्णयौवनहस्तावलम्ब कृत्वा समुन्नमद्भ्याम् । अम्युत्थानमिव
मन्मथस्य दत्त तव स्तनाभ्याम् ॥' Also cited in the
Vṛtti under *Dhv* IV 4

§ 39 109 'सिहिपिच्छकण्ण—'. The Sanskrit *chāyā* of this
gāthā is as follows —

'शिखिपिच्छकण्णपूरा जाया व्याधस्य गर्विणी भ्रमति ।
मुक्ताफलरचितप्रसाधनाना मध्ये सपत्नीनाम् ॥'

It closely corresponds to the following
gāthā from Hāla's Anthology .—

सिहिपेदुणा⁴वअसा बहुआ वाहस्स गव्विरी भमइ ।
गअमोत्तिअरइअपसाहुणाणं मज्जे सवत्तीण ॥

—Hāla, II. 73

1. See *Avantisundarikathā*, p. 2. राजा श्रीसर्वसेने (न).. विजय
हरे: ॥

2. *Ep Ind*, vol XXVI pp. 151 f

3. Mirashi · *Vākātaka Inscription in Cave XVI at Ajantā*,
(Hyderabad Arch Series, No 14), p. 10

4. Hemacandra in his *Deśināmāṇī*, VI. 58 reads पेदुण (n.)
as a synonym of पिच्छ ('a feather of a tail')

Section. Page.

Gangādhara in his comments thus explains the *gāthā* “सपत्नीसपदुत्कर्षोद्विग्नामभिनवसुभगा सान्त्वयन्ती सखी विभवादपि सौभाग्य गरीय इति प्रदर्शयन्ती आह-सिहिपेहु°-येन करिवरान् हत्वा तत्कुम्भमुक्ताफलैर्यूय प्रसाधिता स एवेदानी मतसभोगातिप्रसवितक्षीणो मयूर-मात्रमारणक्षम सवृत्त इति सौभाग्येन जातगर्वा भ्रमतीत्यर्थ ॥” —N S P Edn

The same *motif*—viz a hunter's infatuation for his newly wedded youthful wife and indifference to other elderly cowives, recurs in several other *gāthās* of Hāla's collection, e g II 19, II 20, II 22 etc (NSP. Edn)

§ 43 115 ‘चन्दमऊएहि णिसा—’—The Sanskrit *chāyā* of this verse is —

‘चन्द्रमयूखैर्निशा नलिनी कमलै कुसुमगुच्छैर्लता ।

हसै सर.शोभा काव्यकथा सज्जनै क्रियते गुर्वी ॥’

Cf. ‘व्याति गमयति सुजन सुकविर्विदधाति केवल काव्यम् ।

पुष्पाति कमलमम्भो लक्ष्म्या तु रविर्नियोजयति ॥’

—*Subhāsitāvalī*, No 154.

With foot *d* compare the following *gāthā* cited by Mammata under *Kāvyaprakāśa*, X 34, as an instance of the fig. of speech अन्योन्य

‘हसाण सरेहिँ सिरी मारिरज्जइ अह सराण हसेहि ।

अण्णोण्ण विअ एए अण्णोण्ण णवार गरुअन्ति ॥’

[‘हमाना सरोभि श्री सार्यतेऽथ सरसा हसै ।

अन्योन्यमेवैते आत्मान केवल गुरुकुर्वेति ॥’ छाया ॥]

§. 44. 116 ‘लावण्यकान्ति . पयोधि’—For purposes of *alliteration* (अनुप्रास), *paronomasia* (श्लेष), यमक etc. ड and ल are regarded as identical according to Sanskrit rhetoricians.

Compare 'यमकादौ भवदैक्यं डलोर्बबोर्लोरोस्तथा ।

शषयोर्दणयोश्चान्ते सविसर्गविसर्गयो ॥'

So in this verse (foot *d*) जल° stands for जड° as well. Similarly in—

लक्ष्मीयादोनिधेयादो नादो वादोचित वच ।

विभेति धीवरेभ्यो यद् जडेष्वेव निमज्जति ॥'

-- जड stands for जल.

For this identify of ड and ल in Kālidāsa, cf *Raghu*°, IX 46 'अनयदासनरज्जुपरिग्रहे भुजलता जडतामवलाजन' Cf *Sāhitya-daṣṭana*, X.

§ 55 119 'वीरण रमइ—' The Sanskrit *chāyā* of this *gāthā* is —

'वीराणां रमते घृसृणारुणे न तथा प्रियास्तनोत्सङ्गे ।

दृष्टीरिपुगजकुम्भस्थले यथा बहलसिन्दूरे ॥'

The simile as between the temples of an elephant and the fully developed breasts of a beautiful lady is favourite with the Sanskrit poets. As for the practice of smearing the elephant's temples with vermilion-paste and similar other substances the following couplets from *Palakāpya* would be found interesting —

'अतः परं प्रवक्ष्यामि शिरसो अक्षणे गुणान् ॥

यिकृतान्यङ्कुशाग्रेण दन्तितो घातनेन च ।

ततो घृष्टानि सहसा कवलैः कुवलैरपि ॥

निर्वाणमुपगच्छन्ति भवन्ति च नराधिप ।

शिरसि स्निग्धकेशानि तथाऽलकारमेव च ॥

दष्टिश्च नाविला तस्य श्रो(त्रो)तश्चास्य न हन्यते ।

कोशाद्विहरते मूत्रं प्रभिन्नस्य महीपते ॥

दन्तिनः पच्यते कोशः सर्व एव समन्ततः ।

लघ्व्यं गैरिकयुक्तेन घृतेन परिषेचनम् ॥

तत्रारत्नेः प्रदातव्यं गैरिकस्य पलं भवेत् ॥'

Section Page

—*Hastyāyurveda* of Pālakāpya, IV. 3. 298–303

(*Ānandāśram Sanskrit series*, No 25).

Cf 'जम्भारातीभकुम्भोद्धवमिव दधत सान्द्रसिन्दूरेण —'

—*Sūryaśataka*, v 1 Also —

“रावण —‘परस्त्रीकुचकुम्भेषु कुम्भेषु वरदन्तिनाम् ।

निपतन्ति न भीरुणा दृष्टयः शरवृष्टय ॥’ ”

—Cited by Abhinavagupta in *Abhinava-Bhārati* on Bharata's *Nāṭyaśāstra*, Chap XII.
(vol II p 358 GOS. Edn)

§ 45. 120 'त ताण सिरिसहोअर—'. This Prākṛit verse is cited from Ānandavardhana's *Viṣamabānālilā*, a lost Prakṛit poem As the °*Locana*, in some MSS. reads 'विषमबाणलीलायामिति । विषमबाणलीलाख्यो ग्रन्थकृदविरचित प्राकृतभाषाश्रय ग्रन्थः'— (India Office MS 1008 E 1135) The *chāyā* of this verse as restored from the °*Locana*-extract cited in our Exposition would be :—

‘तत् तेषा श्रीसहोदर-रत्नाहरणे हृदयमेकरसम् ।

बिम्बाधरे प्रियाणा निवेदित कुसुमबाणेन ॥’

The verse has also been cited by Mammata in his *Kāvyaprakāśa* (X 31^a) as an instance of the figure of speech पर्याय, where Nāgojī Bhatta gives the *chāyā* as follows :—

‘तत्तेषा श्रीसहोदररत्नाभरणे हृदयमेकरसम् ।

बिम्बाधरे प्रियाणा निवेशित कुसुमबाणेन ॥’

and explains it as “श्रीसहोदर रत्न कौस्तुभस्तदाभरणे हरौ । एकरसं तत्परम् । कामेन प्रियाबिम्बाधरचुम्बनाद्यासक्तं कृतमित्यर्थः । केचित्तु यदमुराणा हृदय विजिगीषा-ज्वलनजाज्वल्यमान श्रीसहोदररत्नानाम् आ समतात् हरणे तत्परमासीत्, तत् सुकुमारस्तरोपकरणेनापि कामेन प्रिया-बिम्बाधरे निवेशितं सकलरत्नसारतुल्यो बिम्बाधर इति हि

Section Page

तेषामभिमानोत्पत्तेः । एव च व्यङ्ग्योपमाऽनेत्याहुः । तन्मतेऽपि हरणस्य वैषयिकाधारत्वात् पर्यायाक्षतिरेव । गाथा छन्दः ॥” — Nāgojī Bhatta’s *Uddyota on Kāvya-Pradīpa*, op cit, p 104 (Edited by Prof Dinkar Trimbak Chandorkar, B A, Poona, 1896) The interpretation introduced with केचित् in the above extract has a clear reference to the explanation of the *gāthā* as furnished by Abhinavagupta in his °*Locana*.

§ 46 122 ‘देवायत्ते फले—’ The Sanskrit *chāyā* of this *gāthā* is as follows

‘देवायत्ते फले किं क्रियतामेतावत् पुनर्भणामः ।¹
रक्ताशोकपल्लवा पल्लवानामन्येषा न सदृशा ॥’

The word कङ्किल्ल is a *Deśī*-word for रक्ताशोक In the Bhandarkar Oriental Research Institute MS (No 256 of 1875-76) referred to as D in Dr De’s collation, the variant कङ्कोलि° is found कङ्कल्लिल and कङ्किल्लिल, two other variant forms of the same word, are found to occur in Hemacandra’s *Kumārāpālacarita*, III 4 and III 17 (*Bombay Sanskrit and Prakrit Series*, No LX) The twigs of रक्ताशोक are famous for their beauty Cf ‘रक्ताशोकश्चलकिशलय —’ *Meghadūta*, II 17

§ 46 122 ‘हिअट्ठाविअमण्णु —’ Sanskrit *chāyā* of this verse would be —

“हृदयस्यापितमन्युमपरोषमुखीमपि मा प्रसादयन् ।

अपराद्धस्यापि न खलु ते बहुन्न रोषितुं शक्यम् ॥’

In MS D however the *gāthā* is found in a widely different form : e g.

Section Page.

- हिअअट्टिअसतक्ख अणरुट्टमुहं सु म पसाएन्त ।
अवरद्धस्स ण हु ए ण अत्तम्मि ओसक्कम् ॥¹
- § 47 124 'जाएज्ज वणुहेसे—' The Sanskrit *chāyā* of this *gāthā* is as follows —
'जायेय वनोद्देशे कुब्ज एव पादपो गलितपत्र ।
मा मानुषे लोके त्यागैकरसो दरिद्रश्च ॥'
For the wretched condition of a liberal and well-to-do person reduced to a state of poverty refer to the piteous utterances of Cārudatta in Śūdraka's *Mṛcchakaṭika*, Act I. Compare also the following verse cited by Ānandavardhana in his *Vṛtti* on *Dhv* III. 41 .
'कस्त्व भो कथयामि दैवहृतक मा विद्धि शाखोटक
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदित कस्मादिद कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजन सर्वात्मना सेवते
न छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे ॥'
§ 48 126 'चन्दनासक्तभुजग—' For parallel ideas compare Dandin's *Kāvyaḍarśa*, II 238-239
'चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्भरान् ।
पथिकानामभावाय पवनोज्यमुपस्थित ॥
अभावसाधनायालमेवम्भूतो हि मारुत ।
विरहज्वरसम्भूतमदनाग्न्यातुरे जने ॥'
§ 48. 126 'ईसाकलुसस्स वि—' The Sanskrit *chāyā* of this Prakrit verse would be .—

i This version closely agrees with the following as recorded in MS B of Dr De's collation (Bhandarkar Oriental Institute MS. No. 257 of 1875-76 in Ś'aradā script) :—

“हिअअट्टिअमन्तत्त्व अणुट्टमुख सु पसाएन्त ।
अवरद्धस्स ण हु एण अरुसिओ सक्क” इति ॥

Section Page.

‘ईर्ष्याकलुषस्यापि तव मुखस्य नन्वेष पूर्णिमाचन्द्रः ।
अद्य सादृश्यं प्राप्य अङ्गे इव न माति ॥’

- § 48. 126. ‘त्रासाकुल परिपतन्—’ This is Māgha’s *Śīsupālavadha*, V. 26 The reading adopted by Mallinātha in foot c is . ‘तस्थौ तथापि °क्वचिदङ्गनानाम्’. Mallinātha explains it as follows :—

‘त्रासाकुलो जनदर्शनाद्भयवित्त्वलोऽत एव निकेतान्
निवेशान् परितः सर्वतः । ‘अभितः परितः—’ इत्यादिना
द्विग्या । परिपतन् धावन् मृगो हरिणः कैश्चिदपि
धन्विभिर्धनुष्मद्भिः । . . पुम्भिर्नान्वबधि नानुयात ।
बध्नाते कर्मणि लुङ् । तथाप्यङ्गनानामाकर्णपूर्णा विस्तीर्णा
आकृष्टाश्च ये नयनान्येवेषवरतैर्हता ईक्षणश्रीर्यस्य सः । अतः
क्वचिदपि न तस्थौ, किन्तु वीरविशिखापाताभावेऽप्यङ्ग-
नापाङ्गविशिखापातात् पलायित एवेति भावः । अत्र
जनालोकनोत्थभयहेतुकस्य मृगानवस्थानस्याङ्गनापाङ्गेषु हति-
हेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्धेतूत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगात्
प्रतीयमाना । हेतोश्च हतेक्षणश्रीरिति विशेषणगत्योक्तत्वात्,
काव्यलिङ्गमिति सङ्करः ॥’

- § 49. 129. ‘रम्या इति प्राप्तवती पताका—’ —This is Māgha’s *Śīsupālavadha*, III 53. Compare the following extract from Mallinātha’s comm on this verse .—

‘. वधूभिः सममसेवन्त वधूसहिता असेवन्तेत्यर्थः ।
अत्र वधूना वलभीना च प्रकृतानामेव धर्मसाधम्यणौ रम्या-
वगमात् केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता, न श्लेषः । तत्र
विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वनियमात् । यथाहुः—

‘प्रस्तुताना तथान्येषा केवल तुल्यधर्मतः ।

औपम्यं गम्यते यत्र सा मता तुल्ययोगिता ॥’

—इति ॥’

Section Page

§ 54 136 'यत्र प्रतीयमानोऽर्थ —' (*Kārikā*) MS. A reads प्रम्लानत्वेन for प्रम्लिष्टत्वेन, while in MS. B it is read as प्रम्लिष्टत्वेन The N S P Edn has the reading प्रम्लिष्टत्वेन.

§ 54 137 'कमलाकरा णं मलिआ—' This is from Hāla's *Sattasāi* (II 10) The Nirayāsāgara text of the *Sattasāi* reads वूढम् for फलिह The °*Locana* gives the *chāyā* as follows —

'कमलाकरा न मलिता हसा उड्ढायिता न च सहसा ।

केनापि ग्रामतडागेऽभ्रमुत्तानित क्षिप्तम् ॥'

and remarks 'अन्ये तु पिउच्छा पितृष्वस इत्यमामन्त्रते', According to Dhanapāla's *Pāyālacchī* (v 253) पुष्किया and पिउच्छा are synonyms. Hemacandra gives पुष्का as a synonym for पितृष्वसा. See *Desināmamālā*, VI. 52 (Pischel's Edn 1938). For a closely similar instance of apparent *naiveté* (मुग्धमातिशय) on the part of simple-hearted women, cf —

'अद्रे शृग हरति पवन किस्विदित्युन्मुखीभि-

दृष्टोत्साहश्चकितचकित मुग्धसिद्धाङ्गनाभि ।'

—*Meghadūta*, I. 14.

§ 54. 137. 'वाणीरकुडङ्गोडडीण —'—°*Locana* gives the *chāyā* as follows —

'वेतसलतागहनोड्डीनशकुनिकोलाहल शृण्वत्या ।

गृह्कर्मव्यापृताया वध्वा सीदन्त्यङ्गानि ॥'

This *gāthā* is cited by Mammata also in his *Kāvya-Prakāśa*, Ullāsa V 'वानीरो वेतसवृक्षः, कुडङ्ग लतागहनम्'—Rūpyaka's *Kāvya-prakāśa-Samketa*.

Section Page

- § 54. 137. 'उच्चिणसु पडिअकुस्म—' --The Sanskrit *chāyā* of the *gāthā* as given in the °*Locana* is —

उच्चित्तु पतित कुस्म मा धुनीहि शेफालिका हालिकस्तुषे ।
एष त विषमविपाक इवशुरेण श्रुतो वलयशब्द ॥'

APPENDIX II

A Alphabetical Index of *Kārikās* in the *Dhvanyāloka*, *Uddyota* II

	Page	Section	Serial number
अर्थान्तरे सक्रमितम् ..	1	1	1
अर्थशक्त्युद्भवस्त्वन्य	99	37	22
अर्थशक्तेरलकार	113	40	25
अलकारान्तरस्यापि ..	114	41	26
अलकारान्तरव्यङ्ग्य°	136	53	30
अव्युत्पत्तेरशक्तेर्वा	140	55	32
असलक्ष्यक्रमोद्द्योत .	7	6	2
आक्षिप्त एवालकार	71	32	21
क्रमेण प्रतिभात्यात्मा .	70	31	20
तमर्थमवलम्बन्ते	29	13	6
तस्याङ्गानां प्रभेदा ये	43	19	12
दिङ्मात्रं तूच्यते येन .	44	20	13
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे .	46	21	15
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य	54	24	17
निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वे ..	55	25	19
प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे .	13	9	5
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न°	108	39	24
यत्र प्रतीयमानोऽर्थ	136	54	31
रसभावतदाभास°	8	7	3
रसाक्षिप्ततया यस्य ..	48	22	16
रूपकादिरलकारवर्ग	114	41	26
रौद्रादयो रसा दीप्त्या .	36	16	9
चाच्यवाचकचारुत्व°	11	8	4
विवक्षा तत्परत्वेन ..	55	25	18
व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण ..	134	52	29

	Page	Section	Serial number
शरीरीकरण येषा	133	51	28
शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोऽपि	103	38	23
शृङ्गार एव मधुर	31	14	7
शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नाद्	44	20	14
शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये	35	15	8
श्रुतिदुष्टादयो दोषा	40	18	11
समर्पकत्व काव्यस्य	38	17	10
सर्वेष्वेव प्रभेदेषु	141	55	33

B Alphabetical Index of *Vrtti*-verses

	Page	Section
यमकादिनिबन्धे तु	54	§ 23
रसभावादितात्पर्यम्	20	§ 11
रसवन्ति हि वस्तूनि	54	§ 23
रसाभासाङ्गभावस्तु	54	§ 23

C Alphabetical Index of Illustrative Quotations in the *Vrtti*

	Page	Section
अम्बा शतेऽत्र वृद्धा	104	§ 38
अकुरित पलवित	130	§ 50
आक्रन्दा स्तनितै	62	§ 28
ईसाकलुसस्स वि तुह	126	§ 48
उद्गमोत्कलिका विपाण्डुररुच	58	§ 27
उन्नत प्रोल्लसद्धार	85	§ 34
उच्चिणसु पडिअकुसुम	137	§ 54
एवंवादिनि देवषी	99	§ 37
कपोले पत्राली करतल°	48	§ 22
कमलाअरा णै मलिआ	136	§ 54
किं हास्येन न मे	17	§ 10
कोपात् कोमललोलवाहुलिका°	66	§ 29
क्षिप्तो हस्तावलग्नः	17	§ 10

	Page	Section
ख यज्युज्ज्वलयन्ति .	96	§ 36
गअण च मत्तमेह	6	§ 5
चञ्चद्भुजभ्रमितचण्ड°	36	§ 16
चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव ..	57	§ 26
चलापाङ्गा दृष्टि स्पृशति ..	55	§ 25
चमहिअमाणसकञ्चण° ..	81	§ 33
चन्दमऊएहि णिसा	115	§ 43
चन्दनासक्तभुजग° .	126	§ 48
जाएज्ज वणुद्देसे ..	124	§ 47
तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहग°	22	§ 12
तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया	22	§ 12
तस्या विनापि हारेण	81	§ 33
त ताण सिरिसहोअर°	120	§ 45
ताला जाअन्ति गुणा .	4	§ 3
तेषा गोपवधूविलाससुहृदा .	22	§ 12
त्रासाकुल पर्पितन्	126	§ 48
दत्तानन्दा प्रजाना	85	§ 34
दूष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया	85	§ 34
देव्वाएत्तमि फले	122	§ 46
नो कल्पापायवायो	61	§ 28
प्राप्तश्रीरेष कस्मात् ..	116	§ 44
भ्रमिमरतिमलसहृदयता .	81	§ 33
यत्र च मातङ्गगमिन्य ..	86	§ 34
येन ध्वस्तमनोभवेन	72	§ 32
यो य शस्त्र विभर्त्ति	36	§ 16
रविसञ्ज्ञान्तसौभाग्य ..	5	§ 4
रक्तस्त्र नवपल्लवै	58	§ 27
रम्या इति प्राप्तवती पताका	129	§ 49
लावण्यकान्तिपरिपूरित°	116	§ 44
वत्से मा गा विषादं ..	104	§ 38
वाणीरकुडङ्गुडडीण° ..	137	§ 54

	Page	Section
वीराणं रमइ घमिणरुणम्मि	119	§ 45
इयामाम्बुङ्ग चकितहरिणी°	67	§ 30
श्लाघ्याशेषतनु सुदर्शनकर	81	§ 33
समवाय इव विरोधिना पदार्थानाम्	94	§ 35
सकेतकालमनस विट	100	§ 37
सज्जेइ सुरहिमासो	108	§ 39
म वक्नुमखिलाञ् शक्त	120	§ 45
सर्वैकशरणमक्षयमधीश	94	§ 35
साअरविइणजोव्वण°	108	§ 39
सिहिपिच्छकण्णऊरा	109	§ 39
स्तिग्धश्यामलक त	3	§ 2
हिअअट्टाविअमण्णु	122	§ 46

